

2010. XII. évfolyam, 2. szám

FORDÍTÁS- TUDOMÁNY

*Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés
elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből*

Kéziratok beküldése:

Klaudy Kinga főszerkesztő
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4., „F” épület
Telefon: 4 116500/5894 Fax: 4 855217
E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

A folyóirat megvásárolható vagy megrendelhető:

Papp Sándorné
ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4., „F” épület
Telefon: 4 116500/5894 Fax: 4 855217
E-mail: pappjutka@ludens.elte.hu

ISSN 1419 7480

Felelős kiadó:
a Scholastica igazgatója

Tördelés: Pavelus Bt.
Nyomtatás: Yellowstone-Nyomda Kft.
Budapest

Tartalom

Interdiszciplináris fordításkutatás

Harsányi Ildikó

A metafora mint az alternatív konceptualizáció eszköze a fordításban 5

Bánhegyi Mátyás

Politikai szövegek és fordítástudomány 2. rész: Szövegnyelvészeti trendek a politikai diskurzuselemzés fordítástudományi megközelítése terén 24

Empirikus kutatások

Robin Edina

Explicitáció a lektorált fordításokban – az explicitáció mint szerkesztési művelet 42

Reményi Andrea Ágnes

Kollokációk korpuszalapú vizsgálata 67

A fordítás mint vizsgafeladat

Makkos Anikó

Szöveggrammatikai eszközök fordítása és alkalmazása nyelvvizsgálók fordításaiban 96

Konferencia-beszámoló

Neumayer Dénes

*„Technology and Future of Translation”
(Sydney, Ausztrália, 2010. július 16–17.)* 122

Makkos Anikó

*Az EU nyelvpolitikája – a magyar elnökség nyelvi előkészítése
(Budapest, 2010. november 26.)* 125

Recenziók

Balogh Péter

Ligia Stela Florea, Catherine Fuchs: Dictionnaire des verbes du français actuel 130

Zachar Viktor

*Susanne Göpferich, Arnt Lykke Jakobsen, Inger M. Mees (eds.):
Behind the Mind. Methods, Models and Results in Translation Process
Research* 135

Harsányi Ildikó

*Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds.): Constructing a Sociology of
Translation* 139

Summaries in English 144

A szerkesztőségbe beérkezett újabb könyvek 146

A metafora mint az alternatív konceptualizáció eszköze a fordításban

Harsányi Ildikó

E-mail: iharsanyi@gmail.com

Kivonat: A tanulmány politikai tárgyú publicisztikai szövegek metaforarendszereinek fordítását elemzi francia–magyar példákon keresztül, a kognitív metaforaelmélet segítségével. A metafora fordításának problematikája sokáig periferikus helyet foglalt el a fordításkutatásban. A kognitív elméletek szerint viszont a metaforikus kifejezések, melyek fogalmi struktúráink nyelvi leképezéseinek tekinthetők, egy nyelven belül és nyelvek egymás közti tranzakciójában is eszközei lehetnek az ún. alternatív konceptualizációnak, azaz funkcionálhatnak azonos valóságdarab eltérő aspektusból való értelmezéseként. Fogalmi metaforáink nagy része univerzális, a rájuk épülő nyelvi metaforikus kifejezések azonban már nyelv- és kultúrafüggők lehetnek. Ezek alapján tekintem át néhány olyan, a szövegben összefüggő hálózatot alkotó fogalmi metafora fordítását, mint az ABSZTRAKT RENDSZEREK, az ESEMÉNYSTRUKTÚRA vagy a POLITIKA MINT HÁBORÚ. Vizsgálatom főleg arra a kérdésre irányul, hogy a fordító mennyiben és miért él az alternatív konceptualizáció eszközével, ha az adott fogalmi metafora nyelvi megjelenítése a célnyelvben a forrásnyelvi metaforikus kifejezéssel is megvalósítható lenne.

Kulcsszavak: fogalmi metafora, alternatív konceptualizáció, metaforarendszerek, metaforikus kifejezés, metaforafordítás

1. A metafora fordításának problematikája a fordításelméletben

A fordítástudomány alapvetően interdiszciplináris tudományág, azaz elméleti alapjait és fejlődési irányvonalait is általában más tudományokból kölcsönzi. Leginkább természetesen a nyelvészet van rá hatással, és mivel ez utóbbi a 20. században több radikális változáson ment keresztül, a fordítástudománynak is folyamatosan változtak a vizsgálati módszerei, elméletei és preferenciái.

A metaforikus nyelvi kifejezések mindig speciális helyet foglaltak el a nyelvészeti vizsgálódások témakörében és a fordításkutatásban is. Ez a hely azonban legtöbbször a perifériát jelentette. Egészen a nyolcvanas évek kognitív fordulatáig a metaforát csak marginálisan érintették a fordításelemzéssel foglalkozó művek.

Ennek megfelelően a fordítástudomány nagy elméleti alapvetéseiben szinte egy szó sem esik a metafora problematikájáról, mintha az nem is tartozna egy nyelvészeti alapú vizsgálat keretei közé. Ez a hozzáállás a nyolcvanas évekig jellemzi az elméleti munkákat. Ekkor is főleg szövegnyelvészeti szempontból igyekeznek tárgyalni a metaforakérdést, de ez nem sikerül teljes mértékben. Vagy elvont elméleti definíciók születnek, vagy pedig egyszerű deskriptív

megfigyelések. Hiányzik az az elméleti keret, mely kielégítő magyarázattal szolgál a metaforák keletkezésének, használatának kérdéseire, fordítás közben való „viselkedésükre”.

Ilyen absztrakt definíció például az alábbi, mellyel Van der Broeck írja le a metafora fordíthatóságát, Even-Zohar általános fordíthatósági törvényét alapul véve:

Translatability keeps an inverse proportion with the quantity of information manifested by the metaphor and the degree to which this information is structured in a text (Van der Broeck 1981: 84, idézi Monti 2006: 118)

Azaz minél több információt hordoz magában a metafora, illetve minél inkább integrálva van a szövegbe, annál nehezebb lefordítani. Ez a definíció azonban gyakorlati szempontból kevésbé használható, hiszen hiányzik néhány fogalom definíciója, pl. hogy mit értünk információ alatt a metafora esetében, és azt hogyan mérjük a szövegben.

Gideon Toury *Descriptive Translation Studies and Beyond* című munkájában (1995) olyan elméleti modellt dolgozott ki a fordításról, mely a deskriptív fordításkutatás egyik alapjául szolgál a mai napig. Ő ebben röviden foglalkozik a metaforával is, bár érdekes módon csak példaként hozza, mivel ezzel szándékozik szemléltetni a prospektív és retrospektív szemlélet közötti különbséget (mely tulajdonképpen a preskriptív–deskriptív módszertani dichotómiának felel meg).

Toury szerint a metafora fordításának hagyományos vizsgálata mindig a forrásszöveget veszi alapul (ez egyébként általánosan jellemző a korábbi fordításkutatás kiindulópontjára). Ennek alapján kialakít egy elvárást a „jó” fordítás iránt, azaz olyan megoldást tart elfogadhatónak, melyben az eredeti metafora jelentése, elemei a lehető legnagyobb mértékben átmennek a célnyelvi szövegbe. Létrejön tehát egy a priori kritériumrendszer egy „jó megoldás” iránt. Emellett jelentős az általánosítási tendencia is a vizsgálatokban ahelyett, hogy értéktételek nélkül a már létező megoldások elemzésére koncentrálnának (Toury 1995: 81).

Ezt az eddigi hiányt próbálja pótolni azoknak a lehetőségeknek a felvázolásával, melyek a metaforák fordítása során előfordulhatnak. Toury szerint tehát egy metafora fordítható :

1. „ugyanazzal” a metaforával („sensu stricto”);
2. „másik” metaforával (behelyettesítés);
3. nem-metaforikus kifejezéssel (parafrázis).

A hagyományos kutatások ezt a három lehetőséget vizsgálják (zárójelben egy másik gyakran alkalmazott terminológia). Toury egy következő lehetőséget is megemlít:

4. teljes kihagyással.

Ennek figyelmen kívül hagyása bizonyítja az eddigi kutatások preskriptív megközelítését. Hiszen ez a megoldás is lehetséges, és a gyakorlatban sokszor előfordul. Ha azonban a forrásszövegnek nagyobb prioritást tulajdonítunk, illegitimnek tűnhet, hogy elveszünk belőle a fordítás során.

Ha viszont nem a forrás-, hanem a célszövegből indulunk ki, akkor létezik még két megoldás:

5. nem-metaforikus kifejezés helyett metafora;
6. metafora betoldása (tehát metafora hozzáadása a célszövegben egy olyan helyen, ahol eredetileg semmi nem szerepel helyette). (Toury 1995: 83)

Ez a tágabb spektrumú szempontrendszer azért bizonyulhat hasznosnak, mert felhívja a figyelmet a célnyelvi szöveg egyenrangúságára és a fordító egyéni döntéseinek, kompenzációs stratégiáinak jelentőségére, viszont a metaforát egyértelműen csupán nyelvi-stilisztikai jelenségnek tekinti (tulajdonképpen az sem tisztázódik, mit tekinthetünk „ugyanannak” vagy „másik” metaforának). (Toury 1995: 81–84). Ugyanis azon kívül, hogy ezeknek a fordítói döntéseknek az okairól nem beszél (persze ezt nem is tűzte ki céljául), teljesen figyelmen kívül hagyja a metafora kérdéskörét mint elméleti problémát. Ez az elméleti megközelítés azonban éppen azért lenne fontos, hogy a fent említett egyéni döntések, preferenciák okaira fény derüljön, a konkrét választások motivációja leírható legyen.

Felvet viszont néhány olyan vizsgálati területet, melyben jól alkalmazható az általa felvázolt modell (az 5. és 6. lehetőséggel). Például így további magyarázat születhet arra a kérdésre, hogy általában miért van a célnyelvi szövegben kevesebb metafora. Ennek oka ugyanis nem feltétlenül a forrásnyelvi metaforák természetéből vagy a szöveg, illetve a két nyelv közti strukturális különbségekből, hanem pl. bizonyos célnyelvi normákból is adódhat.

A másik olyan fordítástudományi munka, melyre a metaforafordítás szempontjából érdemes kitérni, Mary Snell-Hornby *Translation Studies: an Integrated Approach* című könyve, mely a fordítástudomány egyik elméleti alapvetésének számít. Ebben egy rövid alfejezetet szentel a metaforafordítás problematikájának (Snell-Hornby 1995).

Snell-Hornby elsősorban mint fordítástechnikai problémát taglalja a metaforát abból az integrált megközelítésből, mely könyvének alapja. Abból indul ki, hogy a metafora is szöveg, így nem egyetlen szóból áll, hanem a kontextusra is hatást gyakorol, azaz a tárgy (*object*), a kép (*image, vehicle*) és a jelentés (*tenor, tertium comparationis*) egységet alkotnak. Így tekinthető a metafora háromdimenziós jelenségnek (Snell-Hornby 1995: 56). Ő is felismeri azonban, hogy a fordítás során adódhatnak problémák, ezek azonban nem a szöveg síkján, hanem a mögötte álló konceptualizáció különbségeiből jöhetnek létre:

The essential problem posed by metaphor in translation is that different cultures, hence different languages, conceptualize and create

symbols in varying ways, and therefore the sense of the metaphor is frequently culture-specific. (Snell-Hornby 1995: 56)

Azt is hozzáteszi, hogy a hagyományos metaforatipológiák megérették a kritikára. Elsősorban azért a szinte mindegyikben megtalálható polarizációért, melyet „eredeti” és „halott” metaforák között kialakítottak. Halott metaforán általában olyan kifejezést értenek, melynek metafora-jellege már nem felismerhető, eredeti metaforán pedig írók-költők egyéni metaforikus kifejezéseit. A kettő közötti átmenet spektrumszerű, és tulajdonképpen a konvencionalizáltságtól függ a metafora helyzete a skálán.

A fordításkutatókat viszont inkább az a kérdés érdekelte, lehetséges-e a metaforák fordítása és milyen mértékben. Snell-Hornby Dagut megállapításával ért egyet, miszerint egy metafora fordíthatósága függ egyrészt attól a konkrét kulturális tapasztalattól és ennek szemantikai asszociációjától, amit a metafora kifejez, másrészt attól, hogy milyen mértékben reprodukálható ez a célnyelven. Azaz, hogy ezek mennyire vannak jelen a célnyelvet beszélők kultúrájában.

... the translatability of any given SL metaphor depends on (1) the particular cultural experiences and semantic associations exploited by it, and (2) the extent to which these can, or cannot, be reproduced non-anomalously in TL, depending on the degree of „overlap” in each particular case. (Dagut 1976: 32)

A metafora fordíthatósága, ennek nehézsége, módja így nem elvont szabályoktól, hanem az adott szövegben lévő konkrét metafora szerkezetétől és funkciójától függ. Érdeemes megfigyelni, hogy Snell-Hornby szintén csak a metaforikus nyelvi kifejezés átviteléről beszél. Fogalmi struktúrákkal nem foglalkozik, azaz megállapításai mögött, bármilyen helytállóak is azok, nem áll elvontabb elméleti háttér, a metaforák szövegbeli jelenlétét és fordításuk problematikáját nyelvi szinten kezeli. Az elsők közt hívja fel azonban a figyelmet a szöveg kulturális beágyazottságának befolyására a fordításban, főleg abban az esetben, ha a forrásnyelvi és a célnyelvi kultúra időben vagy térben egymástól messze esik (Snell-Hornby 1995: 41).

A fejezet esettanulmányai azt az elgondolást illusztrálják, hogy a fordító egyéni döntésén múlik a megfelelő célnyelvi változat kiválasztása. Ő dönti el, hogy mennyire illik a szövegbe az adott kifejezés a célnyelven, mennyire lehet azt a célnyelvi kultúrában értelmezni. Tipikus fordítói hibaként ír a lexikai ekvivalensként való (azaz szó szerinti) fordításról, ha a szöveg amúgy más megoldást igényelne. A fejezet végén különösen hangsúlyozza az egyes nyelvek és kultúrák kölcsönös függését, mely függést a metafora esete jól példázza. Nem említi ugyan a metaforakutatás kognitív megközelítését, de végkövetkeztetésében hasonlóan vélekedik: szerinte mint absztrakt fogalom lehet univerzális a metafora, a konkrét megvalósulása azonban, mivel szorosan kötődik az érzékszervi tapasztalathoz és a kultúrafüggő értékrendhez, sokkal inkább nyelvspecifikus. (Snell-Hornby 1995: 62). Snell-Hornby integrált megközelítése (*integrated approach*) ötvözi tehát a nyelvi és kulturális megközelítést a metaforafordítások elemzésében.

2. A kognitív fordulat: a metafora mint alternatív konceptualizáció

A kulturális aspektus előtérbe kerülése, de főleg az utána következő kognitív fordulat nagyon sok felfedezéssel járult hozzá a metaforák fordításának kérdésköréhez. Elsősorban azzal, hogy nyelvi síkról sokkal absztraktabb és univerzálisabb területre helyezte a metaforákról való gondolkodást (Monti 2006: 119).

Mivel a kognitív kutatások szerint gondolkodásunk alapvetően metaforikus jellegű, a nyelvben sem egyszerűen stilisztikai szerepet töltenek be a metaforikus kifejezések, hanem fogalmi struktúráink nyelvi leképezéseinek tekinthetők. A kognitív metaforaelméletnek az utóbbi egy-két évtizedben örvendően sokrétű és termékeny a szakirodalma, valamint számosak az erre irányuló kutatások. Erről a háttérről részletesebben ld.: Harsányi 2008, az alábbi bekezdésekben csak rövid áttekintését adom a kérdéskörnek.

A metafora kognitív megközelítésben egy konkrét, tárgyi forrástartomány és egy absztraktabb céltartomány közötti megfelelések rendszereként írható le. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi az alapja ennek a megfelelésnek. A hagyományos felfogások szerint a két tartomány elemei közti hasonlóságról van szó, Kövecses Zoltán azonban amellett érvel, hogy sok esetben ez nem elegendő magyarázat, a hasonlóság helyett inkább a motiváció játszik szerepet a leképezésben, melynek tapasztalati alapjai vannak (Kövecses 2005: 81).

Ugyanarra az elvont céltartományra több forrástartományból irányulhat a leképezés. Az, hogy éppen melyiket használjuk, sok tényezőtől függ, mivel a céltartomány különböző aspektusait más-más forrástartomány fogalmainak segítségével konceptualizálhatjuk. Az alternatív konceptualizáció függhet egy nyelven belül adott szituációtól, szövegkontextustól is, de az egyes nyelvek között is felfedezhetünk konceptuális különbségeket, melyek azzal állnak összefüggésben, hogy az adott céltartomány az adott nyelvhez köthető kultúrában milyen szerepet tölt be, milyen kulturális és kognitív tapasztalatok köthetők hozzá.

A konceptualizáció során létrejött fogalmi metaforák tehát rendszerint valamilyen tapasztalati alapon nyugszanak. Ez lehet közvetlen testi, fizikai tapasztalat, de lehet kulturális alap is, pl. ha a forrástartomány a céltartomány eredete (ilyen lesz majd a példák között A POLITIKA HÁBORÚ). A tapasztalaton keresztül észlelt összefüggések teremtik meg azokat az elvonatkoztatásokat, melyek fogalmi metaforákként működnek a későbbiekben. Az ebből keletkező nyelvi kifejezések tehát ily módon motiváltak.

A fogalmi metaforák létrejöttének tehát több oka és módja lehet, ezért nem megjósolható, hogy az egyes céltartományok esetében éppen melyik forrástartomány kerül használatba. Így fordulhat elő, hogy egyes nyelvekben nem léteznek olyan metaforikus nyelvi kifejezések, melyek más nyelvekben igen, még akkor is, ha az adott fogalmi metafora egyébként megtalálható az adott nyelvű kultúrában (Kövecses 2005: 87).

Az azonban, hogy a metafora a kognitív keretben már szervesen illeszkedik a nyelvi és fogalmi struktúrák rendszerei közé, még nem jelenti azt, hogy a fordítása ne okozna gondot. Ezek a problémák abból a helyzetből adódhatnak,

hogy egy adott forrásnyelvi metaforikus kifejezés általában nem fordítható szó szerint (esetleg még a kifejezés szemantikai tartalmának megfejtése is problémát okozhat), vagy netán maga a fogalmi metafora is hiányzik a célnyelvi kultúrából. Ilyenkor az adott nyelvi elem a célnyelvbe valamilyen alternatív konceptualizációs stratégia révén kerülhet át.

A fordítás során alapvetően ugyanannak a fogalmi struktúrának az átviteléről van szó egy másik nyelvbe, esetlegesen más nyelvi formában. A folyamat ráillik a kognitív szakirodalomban alternatív konceptualizációként (*alternative construal*) megnevezett jelenségre (Kövecses 2006: 227). A konceptualizáció az emberi megértési folyamat egy módja. Azonos valóságdarab két különböző módon történő konceptualizációja azonban nemcsak nyelven belüli alternatívát jelenthet, hanem a nyelvek közötti kulturális különbségek is befolyásolják. Különböző kognitív műveletek lehetnek az alternatív konceptualizáció eszközei, a metafora csak egyik ezek közül.

Kövecses taxonómiájában Croft és Cruse kategóriáit követi, melyben a metafora a „vélemény és hasonlítás” (*judgment and comparison*) halmazba tartozik. Alapvetően tehát két tartomány közötti kapcsolatra épül, ugyanazt a céltartományt azonban többféle forrástartományból származó metaforával is konceptualizálhatjuk. Két nyelv párhuzamba állítása során még szembetűnőbb lehet az egy céltartományhoz tartozó forrástartományok esetleges eltérése. Egy adott fogalmi metaforához tartozó metaforikus kifejezések lexikailag nagymértékben különbözhetnek egymástól, bár a fogalmi metaforák egy része univerzálisnak mondható. Ennek a kognitív nyelvészet szerint nem nyelvi, hanem inkább antropológiai-kulturális okai vannak.

Kérdéses azonban, hogyan érhető tetten az alternatív konceptualizáció jelensége abban az esetben, mikor nem egy nyelven belüli alternatívákról és nem is két egymástól független, absztrakt nyelvi rendszer elemeinek kontrasztív elemzéséről van szó, hanem a fordítás folyamatáról, azaz egy konkrét szöveg két változatáról, melyek nyelvi kifejezései nem függetlenek egymástól. A fordító döntéseinek motivációja lehet a forrásszöveg befolyása, a forrásnyelvi elemek tehát interferenciát jelenthetnek a célnyelvi szövegben. Itt ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy egy esetlegesen közösen jelenlévő fogalmi metaforához tartozó nyelvi kifejezést kell megkeresni, hanem tekintettel kell lenni annak szövegbe ágyazottságára, illetve arra, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen az adott szövegműfaj normáinak, valamint a célnyelvi olvasók kulturális hátterének.

Kövecses *Metaphor in Culture* című munkájában felvázol egy lehetséges módszertant metaforafordítások kognitív szempontú elemzéséhez (Kövecses 2007: 131). Ennek négy fő szempontja:

1. a két szóalak (nyelvtani) egyezése vagy különbsége
2. a szó szerinti jelentések egyezése vagy különbsége
3. a figuratív (átvitt értelmű) jelentések egyezése vagy különbsége
4. a fogalmi metafora egyezése vagy különbsége

Figyelembe veszi tehát az adott metaforának és fordításának felszíni szerkezetét mind grammatikai, mind szemantikai szempontból, de ami még ennél

is fontosabb, lehetőség adódik nyomon követni azoknak a kognitív folyamatoknak egy részét, melyek a fordítóban a forrásnyelvi szöveg interpretálása és a célnyelvi szöveg létrehozása közben lezajlanak, és amelyek az adott fogalmi metaforák átviteléből, megváltoztatásából vagy kihagyásából nagyjából kikövetkeztethetők. Egy másik dolgozatomban már alkalmaztam is ezt a taxonómiát (Harsányi 2008), valamint itt részleteztem a kognitív metaforaelmélet alapjait is. Abból a szempontból elemeztem a metaforák fordításait, hogy a folyamat során milyen változásokon mehetnek keresztül lexikailag, szemantikailag és szintaktikailag a célszövegben, tehát folyamatközpontú elemzést próbáltam adni.

Jelen dolgozatban viszont inkább arra vagyok kíváncsi, hogy melyek azok a fő fogalmi struktúrák, melyekre az egyes szövegek épülnek, mely forrástartományok segítségével történik a leképzésük, valamint hogy van-e különbség (és ha igen, miben áll és mekkora) a két szövegváltozat fogalmi metaforáinak hálózata között. A két szöveget ezúttal tehát próbálom egyenrangúként kezelni, nem kis részben azért, hogy Toury (1995) szempontrendszerének relevanciáját is megvizsgáljam.

A fordító kétszer is szembesül nehézségekkel munkája során, mikor metaforikus kifejezést kell fordítania: először a forrásnyelvben kell a figuratív jelentést megfejtenie, majd meg kell találnia azt a célnyelvi megfelelőt, amely jelentését és funkcióját tekintve is ekvivalens. Valamiféle kognitív ekvivalenciáról van szó ebben az esetben. Ezt azonban sokkal nehezebb megtalálni, ha az adott metaforikus kifejezés a célnyelvben eltérő kognitív tartományba tartozik.

A metaforafordítás nehézsége tehát nem abban áll, hogy esetleg hiányzik a célnyelvben a forrásnyelvnek megfelelő lexikai elem, hanem akkor jelentkezik, ha a nyelvi kifejezés alapjául szolgáló fogalmi konceptualizáció tér el a két nyelvben, még ha a valóságnak ugyanarról a darabjáról van is szó. Egy gyakorlott fordítónak nem okoz gondot, ha a forrásnyelvi metaforikus kifejezés nem található meg a célnyelvben, hiszen tudja, hogy a szószerinti fordítás nem megoldás. Ha az adott célnyelvi kultúrában jelen van a kifejezés mögötti fogalmi metafora, akkor a feladat egyszerű. Ha viszont maga a fogalmi metafora hiányzik, akkor a szövegben jelentősebb módosításokra lesz szükség ahhoz, hogy az betöltse funkcióját, azaz célnyelven is értelmezhető legyen. Esetleg keresnie kell olyan fogalmi metaforát, amely hasonló funkciót tölt be a célnyelvben, vagy pedig le kell mondania a metafora használatáról.

Összefoglalva tehát az eddigieket, a legcélravezetőbbnek egy olyan módszertan követését találom, mely kognitív elméleti keretbe helyezi a metaforáról való gondolkodást, mivel eddig ez az egyetlen olyan nyelvészeti megközelítés, mely kielégítő magyarázatot tud adni a metaforák létrejöttének és funkciójának kérdéskörében. Ugyanakkor olyan szempontrendszer alkalmaz, melynek segítségével a konkrét fordítás két szövegének metaforáit nyelvészeti eszközökkel össze lehet hasonlítani, valamint az esetleges különbségek okai is kikövetkeztethetők. A metaforák fordításának kognitív-kulturális szempontú kutatása azonban még új terület, viszonylag kevés idevonatkozó munkával.

3. A politika mint céltartomány

Tapasztalatainkról való tudásunkat fogalmakkal reprezentáljuk. Ezek egy adott fogalmi tartomány részeivé válnak, mely így tapasztalataink egy halmazának strukturált mentális reprezentációjaként értelmezhető. Kövecses szerint a világról összegyűjtött tapasztalatainkat olyan fogalmi tartományok (*frame*) alapján konceptualizáljuk, melyek egy adott kultúrához köthetők, így nem tekinthetők objektívnak, hanem egy sajátos világlátást jelenítenek meg (Kövecses 2006: 91–92).

Mivel azonban a metaforák fogalmi természetűek, nyelvtől független fogalmi struktúrákban is jelen vannak. Olyan rendszerekre gondolok, melyek globálisan léteznek vagy többféle nyelvi közösségben használatosak. Ilyen pl. a politika területe. Egy állam politikai rendszere, legyen az bármiféle is, összetett és absztrakt. Összefüggéseiket fogalmi metaforák segítségével fogjuk fel, melyben a céltartományt a politikai tevékenység és rendszer egyes elemei alkotják, a forrástartomány pedig olyan konkrét fogalmak halmaza, mely az emberi gondolkodásban összekapcsolódik az adott céltartománnyal, azaz létrejöhet közöttük a leképezés (pl. A POLITIKA HÁBORÚ). Mivel napjainkban a politikai rendszerek kezdenek homogenizálódni (legalábbis a nyugati kultúrkörben), várhatóan azonos fogalmi metaforákon alapul a politikai diskurzus a különböző európai nyelvi közösségekben.

Természetesen a fogalmi metaforákból létrejövő metaforikus kifejezésekkel találkozhatunk a politikához kapcsolódó egyéb területeken, pl. a médiában is. A politikai újságírásban ezért szintén azok a fogalmi metaforák jelentik a politikáról való gondolkodás alapjait, melyek az adott kultúrában ezt a területet meghatározzák. A politikához köthető fő fogalmi metaforák: AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER GÉP vagy ÉPÜLET (és ennek következményei, pl. ENNEK LÉTREHOZÁSA ÉPÍTÉS), AZ ÁLLAM ÉLŐLÉNY, AZ ABSZTRAKT CÉLOK ÚTI CÉLOK, A POLITIKA HÁBORÚ vagy VERSENY, A FEJLŐDÉS ELŐRE IRÁNYULÓ MOZGÁS, A MÓDSZEREK ÚTVONALAK, A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK, A TÁRSADALOM CSALÁD (Kövecses 2005). Ezek olyannyira konvencionálizálódtak, hogy metaforikus jellegük a mindennapi használatban szinte észrevehetetlen, ugyanakkor elengedhetetlenek a politikai élet konceptualizációja szempontjából, hiszen ennek a területnek a bonyolult összefüggéseit szinte lehetetlen felfogni és kifejezni metaforikus konceptualizáció nélkül.

4. A szövegekben előforduló főbb fogalmi metaforák forrástartományai – elemzés

Az elemzésben szereplő szövegek forrása a *Le Monde* francia napilap havonta megjelenő, *Diplomatique* című politikai melléklete és annak egy időben rendszeresen megjelenő magyar fordítása. A cikk az Európai Unió elődjének, a Közös Piacnak a megalakulásáról, Franciaország ebben betöltött szerepéről és az ehhez szükséges francia belpolitikai változásokról szól. Mindkét szövegről

elmondható, hogy részletekbe menően elemzi az akkoriban végbemenő politikai eseményeket és a háttérben megbúvó okokat, ezt azonban könnyen megérthető, plasztikus publicisztikai stílusban teszi.

A metaforikus nyelvi kifejezések legtöbbje szinte azonos lexikai formában van jelen mindkét írásban, ezzel is azt bizonyítva, hogy a politika kognitív tartományának fogalmi konceptualizációja közel azonos módon zajlik a két nyelvben. Elemzésemben ezért inkább olyan példákat idézek, amelyek valami miatt eltérnek ettől az általános tendenciától, hiszen ezeken a helyeken valamilyen különbség áll fenn vagy nyelvi, vagy kulturális szinten a két szöveg konceptualizációs folyamatában.

Már a címadásnál is érdemes megállni, hiszen a két változat jelentősen eltér egymástól (a francia példák után zárójelben közlöm a főbb lexikai morféimák szemantikai megfelelőit, illetve egy nyersfordítást, a metaforákat szó szerinti fordításban).

- (1) **La machine** dont rêvaient les néolibéraux – Dès 1958, la „réforme” par l’Europe (a gépezet, melyről a neoliberaisok álmodtak – 1958-tól, a reform Európa által)
- (1a) A gaulle-izmus és a liberalizmus **násza**

A címek metaforái a cikkek más-más aspektusát emelik ki. A forrásszövegben szereplő *gépezet* AZ ABSZTRAKT RENDSZEREK GÉPEK fogalmi metafora forrástartományaként értelmezhető. Ez a fogalmi metafora vonul ezután végig az egész szövegben, melyben az EU alapvető működésének beindításáról esik szó.

A magyar nyelvű szöveg címe a cikk témájának másik síkját emeli ki: azt, hogy ehhez a működéshez milyen politikai szövetségre volt szükség. Az e mögött álló fogalmi metafora egy egészen más forrástartományt, a házasságot vetíti rá két ideológia összekapcsolódására. Ez a fogalmi konceptualizáció eléggé gyakori hasonló kontextusban, esetünkben a konkrét választás azonban kissé „légből kapottnak” tűnik, mivel magában a szövegben már nem kerül elő ilyen dominánsan ez a kép, szemben a gépezettel, mely központi szerepet tölt be az egész szövegben és annak fordításában is. A francia cím azonban nehezen fordítható (valójában a második rész maga a cím, az első pedig egy apróbb betűs sor), így eshetett a választás egy másik fogalmi tartomány címbe emelésére.

A továbbiakban a szövegek fő fogalmi metaforái alapján elemzek néhány példát, melyek segítségével azt próbálom megvizsgálni, hogyan képeznek ezek a különböző fogalmi metaforák egymással párhuzamosan összefüggő szerkezeteket.

4.1. Absztrakt rendszerek

Az ABSZTRAKT RENDSZEREK metaforarendszer tulajdonképpen egy még általánosabb rendszer, A NAGY LÁNC egyik alrendszere. Az ide tartozó céltartományok absztrakt komplex alakzatok, bonyolult belső struktúrával, sajátos fejlődési menettel. Ezek működését, állapotát, felépítését leginkább a GÉP, ÉPÜLET, NÖVÉNY vagy az EMBERI TEST forrástartományának segítségével

konceptualizálhatjuk, természetesen minden esetben lehetségesek átfedések a különböző tartományok és hatóköreik között. Mivel a politikai rendszerek is ilyen absztrakt rendszernek minősülnek, a fenti forrástartományok valószínűleg nagy szerepet töltenek be a róluk való gondolkodásban. A következő példa a rendszer működését egy gép működtetésével hozza párhuzamba.

- (2) Il faut **renverser la vapeur** ... (ellengőzt kell adni)
 (2a) ...**180 fokos fordulatot kell vennünk**...

Ebben az esetben a francia eredeti szöveg AZ ABSZTRAKT RENDSZEREK GÉPEK fogalmi metaforát idézi fel; ennek egyik metaforikus következménye, hogy ha az eredeti tervekhez képest valamilyen lassabb megoldásra esik a választás a rendszer működtetésében, akkor a gőzgéppel azonosított rendszerben „ellengőzt adnak”. A gép mint forrástartomány még napjainkban is sok esetben a gőzgép képét idézi fel. Sokszor átveszi a helyét a számítógép mint a jelen prototipikus gépe, de még nem annyira konvencionalizált, mint pl. a gőzgép vagy a mechanikus fogaskerekek képe, így az absztrakt komplex rendszerek konceptualizációjában még nem igazán vesz részt. A gőzgép működéséről viszont a nem hozzáértőknek is van viszonylag részletes naiv tudásuk (Kövecses 2005: 140), a gőzt kieresztő mozdony képe mindenki számára ismerős, még akkor is, ha ilyen mozdonyok jelen korunkban már nem üzemelnek.

A célszövegben nem jelenik meg a gép mint forrástartomány, egy sokkal egyszerűbb és általánosabb irányultsági metaforával fejezi ki a politikai változtatási szándékot. Kövecses taxonómiája szerint az irányultsági (orientációs) metaforák a céltartományban kevés fogalmi struktúrát képeznek le, mivel funkciójuk inkább a célfogalmak bizonyos csoportjának rendszerbe foglalása, koherenssé tétele. Alapvető térbeli irányokon alapszanak és általában értékítéletet tartalmaznak: a felfelé irányulás pl. pozitívum, míg esetünkben a megfordulás, hátrálás negatívum. (Kövecses 2005: 51–52.). Tulajdonképpen nem is kidolgozott metaforikus képről, inkább képi sémáról van szó, mely sokkal vázlatosabb, mint egy konkrét metafora, azonban ez utóbbiaknak alapját képezheti. Fontos különbség ugyanakkor, hogy a képi sémák esetében nem a két tartomány elemeiről való tudásunk képezi a megfelelés alapját, hanem vázlatos és univerzális sémák, mint pl. a térbeli irányultság vagy egyéb fizikai érzékelésen alapuló tulajdonság.

A két szöveg közti különbség oka talán az lehet, hogy a magyarban nem annyira elterjedt metaforikus kifejezéssel él az eredeti szöveg (számomra sem teljesen érthető, milyen konkrét mozgást jelent a gőzmozdony esetében ez ellengőz adása), így a megoldás kontextusidegen, kvázi-helyes lehetett volna, a szöveg pedig érthetetlen a laikus, csak a politika iránt érdeklődő magyar olvasó számára.

A magyar szöveg több alkalommal él a fentihez hasonló alternatív konceptualizációval, azaz szerkezeti metafora helyett egyszerű képi séma alkalmazásával. Ilyen a következő példa is:

- (3) Les différents chapitres du „Rapport [...]” définissent les **axes** éventuels d’une politique économique néolibérale...(a „Jelentés...”

egyres fejezetei meghatározzák egy neoliberais gazdaságpolitika lehetséges tengelyeit)

- (3a) A Jelentés [...] egyes fejezetei meghatározzák az esetleges neoliberais gazdaságpolitika fő **csapásirányait**...

A forrásszövegben az *axe* jelentése 'tengely', így szerintem szintén AZ ABSZTRAKT RENDSZEREK GÉPEK fogalmi metaforához köthető, mintha a neoliberais gazdaságpolitika mint céltartomány valamiféle jármű vagy egyéb műszaki gépezet lenne. Ennek fő irányvonalait konceptualizálja a mondat tengelyként.

A célszövegben a *csapásirány* kevésbé konkrét, valamint nem a gép vagy bármilyen tárgy szerkezetét, inkább az ÚT forrástartományhoz kapcsolódva valamilyen előreirányultságot fejez ki. Ezért inkább az ESEMÉNYSTRUKTÚRA-metaforarendszerhez köthető, mellyel a későbbiek során még foglalkozom. A magyar mondat metaforikus kifejezése így a szövegben megbúvó másik nagy hálózathoz kapcsolódik, tehát nem követi az eredeti konceptualizációt, de mégis koherensen kötődik a szövegegészhez. A metaforarendszerek közti váltás így fordítói kompenzációs stratégiaként is értelmezhető.

Nemcsak a gép lehet azonban a politikai rendszerek konceptualizációjának forrástartománya.

- (4) **Sur fond de construction** européenne, la naissance de la Ve République a ainsi **scellé** l'alliance improbable du gaullisme et du libéralisme. (az európai konstrukció alapzatán az 5. köztársaság születése így pecsételte meg a gaulle-izmus és a liberalizmus valószínűtlen szövetségét)
- (4a) Tehát az európai közös piac megalakulása és az V. Köztársaság megszületése kellett ahhoz, hogy egy „furcsa pár”, a gaulle-izmus és a liberalizmus szövetséget kössenek egymással.

Az ABSZTRAKT RENDSZEREK ÉPÜLETEK fogalmi metaforához kapcsolódó kifejezés jelenik meg a forrásszövegben. Az épület mint forrástartomány általában egy rendszer struktúrájának a konceptualizációjában játszik szerepet. A fenti példában az *alap* mint kiindulópont szerepel, melyre a rendszer többi eleme épül.

A célszövegben azonban nincs ezen a helyen hasonló metaforikus kifejezés. Talán azért, mert az egész mondat szerkezetet át kellett alakítani. Így viszont eltűnt a másik metaforikus kifejezés, a *pecsétel* is. Ennek oka azonban lehet az alternatív konceptualizáció, hiszen a magyarban a *megpecsétel* főleg a *megpecsételi a sorsát* kifejezésben fordul elő, mely mindenképpen negatív eseményre vonatkozik. Itt azonban nincs szó erről, azaz a mondatban feleslegessé válik ez a metafora.

Az ABSZTRAKT RENDSZEREK fogalmi metafora mellett az ESEMÉNYSTRUKTÚRA a másik olyan metaforarendszer, melynek kifejezései átszövik a szöveget. A két hálózat gyakran hat egymásra, hisz vannak olyan metaforikus képek, melyek mindkét struktúrára vonatkoztathatók. A következő példa is ilyen:

- (5) ... l'Etat n'a plus de politique monétaire, et ses **marges de manœuvre** dans le domaine budgétaire sont **étroites**. (az államnak

nincs többé monetáris politikája, és mozgástere a költségvetési területen szűk)

- (5a) ...az államnak nincs többé monetáris politikája, a költségvetés területén pedig **szűk a mozgástere és tovább szűkül**

Itt is AZ ÁLLAM MINT GÉPEZET a kép, melynek metaforikus következménye, hogy szűk területen, mely mintha tényleg valamilyen fizikai tér lenne, nehezen tud mozogni. A két szöveg képességében szinte szó szerint megegyezik (kivéve, hogy a célszöveg végén van egy betoldás, mely az eredetiben már a következő mondathoz tartozik). A mozgástér képe azonban már erősen köthető A VÁLTOZÁS MOZGÁS fogalmi metaforához, melyet az alábbiakban részletezek.

4.2. *A változás/fejlődés mozgás*

Ez a fogalmi metafora szintén egy nagyobb metaforarendszer, az ESEMÉNY-STRUKTÚRA-metafora egyik fontos alkotóeleme. Ez a koherens rendszer absztrakt események és állapotok metaforikus konceptualizációját segíti, így járulva hozzá azok megértéséhez. Már említettem, hogy létezik általánosabb és specifikusabb sík a metaforák rendszerében, tehát vertikálisan is strukturálódik a fogalmi metaforák rendszere az egészen általánostól a specifikusig. Általánosabb síkon az alábbi metaforák A HALADÁS MOZGÁS fogalmi metafora megvalósulásai. Konkrétabb szöveg- és fogalmi kontextusban azonban specifikusabb lehet a forrástartományok leképezése, így többféle fogalmi metafora is tartozhat ebbe a kategóriába.

- (6) La célébration de ce **grand bond en avant** pour la paix des peuple européens occulte une dimension essentielle de texte baptismal... (az ünneplés emiatt a nagy előreugrás miatt, mely az európai népek békéje felé történt, elrejtette ennek a keresztelőszövegnek az egyik lényeges dimenzióját)
- (6a) A szerződés aláírása **nagy ugrást** jelentett az európai országok közötti megbékélés területén, de a szövegben egy nagyon fontos szándék is fellelhető volt...

Mindkét fenti mondat A FEJLŐDÉS ELŐRE HALADÁS fogalmi metaforán alapul, jobban mondva annak következményén (metaforikus következményen azt értjük, ha a forrástartományról való részletes tudásunkat vonatkoztatjuk a céltartományra [Kövecses 2005: 250]). A fejlődés felgyorsulásának előreugrásként való konceptualizációja konvencionális metafora.

Sok esetben azonban nem ennyire egyszerű struktúrákon keresztül értelmezzük az adott fogalmakat, hanem több ilyen fogalmi tartomány keveredésével:

- (7) La nouveauté, explique Rueff, ne réside pas dans l'objectif de libéralisation des échanges, mais dans les moyens d'y **parvenir**: une

construction progressive qui **gomme** les disparités entre les économies nationales... (az újdonság, magyarázza Rueff, nem a kereskedelmi forgalom liberalizációjának céljában rejlik, hanem az odajutás módjában: egy progresszív konstrukció, mely eltörli a nemzetgazdaságok közötti egyenlőtlenségeket)

- (7a) Az újdonság, magyarázza Rueff, nem az áruforgalom liberalizációjában mint célban rejlik, hanem az **oda vezető útban**: ez pedig egy fokozatos **építkezés**, amely **eltünteti** a nemzetgazdaságok közötti egyenlőtlenségeket...

Érdekes a két fenti mondatban, hogy lexikailag nagyjából megegyeznek, tehát közel azonos metaforikus kifejezések kerültek bele mindkét változatba, annak ellenére, hogy itt meglehetősen összetett képről van szó, ráadásul két fogalmi metafora forrástartományai: az ÚT és az ÉPÍTKEZÉS elemei keverednek benne. Ez a két fontos fogalmi metafora most egyszerre van jelen mindkét szövegben: AZ ABSZTRAKT CÉL ÚTI CÉL és AZ ABSZTRAKT RENDSZER LÉTREHOZÁSA ÉPÍTÉS. Mindkét metafora konvencionalizált, olyannyira hozzátartozik az erről a témáról való gondolkodásunkhoz, hogy ilyen keveredéseket nem érzünk szemantikailag zavarónak. Pedig ráadásul ott van még a *gommer-eltüntet* metaforikus kifejezés, az építkezésre mint cselekvőre vonatkoztatva. Ha szó szerint néznénk meg, ('a célhoz vezető út egy építkezés, mely eltünteti az akadályokat'), a szöveg koherenciája elvész. De a leképezés ezen forrástartományok és céltartományaik közt annyira automatikus lett a gondolkodásunkban, hogy nem érezzük értelmetlennek a képet.

A következő példák AZ ABSZTRAKT CÉL ÚTI CÉL metafora különböző megvalósulásai:

- (8) Le traité de Rome impose **une série d'étapes** au cours desquelles les Etats doivent [...] supprimer les **restrictions** à l'exportation ou à l'importation...(a Római Szerződés szakaszok sorát írja elő, melyeknek során az államoknak meg kell szüntetniük a külkereskedelmi korlátozásokat)
- (8a) A Római Szerződés egy sor **mérföldkövet** ír elő, amelynek során a tagállamok [...] **megszüntetik** a külkereskedelem útjában álló **akadályokat**...

Mindkét szöveg az ÚT forrástartományával dolgozik, ezt képezi le egy politikai szerződés pontjaira mint céltartományra. A célok felé való haladást a legegyszerűbben egy úton való előrejutással konceptualizálhatjuk. Ez azonban különböző módokon történhet. Esetünkben a célszöveg metaforikus kifejezése, a *mérföldkő* kevésbé absztrakt, képi jellege megmaradt, bár meglehetősen konvencionalizáltnak mondható. A forrásszövegben ehelyett *etapok* szerepelnek, ezek jelentése pedig jóval elvontabb ma már.

Akadályok helyett is absztraktabb kifejezéssel él a francia szöveg. A fordító választásának oka ebben az esetben viszont a kompenzáció is lehet, hiszen az általa választott konceptualizáció nem az egyetlen lehetőség, a forrásszövegben

szereplő kifejezéseknek van lexikai ekvivalensük a magyarban, melyek a szövegben is megfelelőek lettek volna.

- (9) Or la France est bien incapable de **tenir de tels engagements**: les tensions internationales et la décolonisation **grèvent** les finances publiques et obligent à ponctionner le revenu national. (csakhogy Franciaország képtelen ilyen ígéreteket megtartani: a nemzetközi feszültség és a dekolonizáció megterheli a költségvetést...)
- (9a) Csakhogy Franciaország képtelen **tartani a tempót**: a nemzetközi feszültség és a dekolonizáció súlyos **terheket rak** a költségvetésre.

AZ ABSZTRAKT CÉLOK ÚTI CÉLOK fogalmi metafora kifejezése jelenik meg a magyar nyelvű szövegben, pontosabban ennek következménye, hogy a cél elérésének gyorsasága megfelel egy jármű sebességének. Az egyes államok közötti viszonyok és ezek alakulása gyakran versenyként konceptualizálódik a politikai diskurzusban. A legtipikusabb verseny pedig a futóverseny, mondhatnánk azt is, hogy a verseny prototípusa. Az országok a versenyzők, a fejlődési irány a pálya, a fejlődés sebessége pedig a verseny tempója.

Az eredetiben ezzel szemben be nem tartott ígéretekről van szó, mely kifejezés inkább AZ ÁLLAM EMBER fogalmi metaforához kapcsolódik. Ez a megszemélyesítés igen gyakori ontológiai metafora, az állam mint emberi lény úgy is viselkedik, mintha ember lenne.

A fordító oldaláról egyfajta kompenzáció lehet az egyébként a magyar nyelvben is létező fogalmi metafora kicserélése egy másikra: ha más esetekben esetleg kihagyta vagy mással helyettesítette ennek a fogalmi metaforának a nyelvi megvalósulását, most ezt bepótolta.

A két mondat második felében viszont megegyeznek az egyes metaforikus kifejezések: A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK fogalmi metafora nyelvi megvalósulásáról van szó. Elvont problémák mint akadályozó tényezők működnek, a nehézség pedig teherként jelenik meg. Véleményem szerint ez a kép koherensebben összefügg a magyar mondat első felével, ugyanis a metaforikus teher mint fizikai kolonc oka lehet a versenyző lassulásának. A franciában az összefüggés áttételesebb a két rész között: a be nem tartott ígélet oka, a teher miatti lassulás explicit módon nem jelenik meg. Ezt figyelembe véve még indokoltabbnak tűnik a fordító választása, mely elképzelhető, hogy nem is volt teljesen tudatos.

- (10) Si, en bien des occasions, ses gouvernements surent **se départir des contraintes** européennes [...], la logique du Marché commun a progressivement pris le dessus. (Bár kormányaik jó néhány alkalommal ki tudtak térni az európai kööttségek elől [...], a Közös piac logikája fokozatosan felülkerekedett)
- (10a) Bár a tagállamok kormányai **le-letértek a közös európai kényszerpályáról** [...], a közös piac logikája fokozatosan fölénybe került.

A magyar szövegben nagyon jól megjelennek az ÚT metafora következményei. Mivel A CÉLOK ÚTI CÉLOK, A CÉLOKTÓL VALÓ ELTÉRÉS AZ ÚTRÓL VALÓ

LETÉRÉS. Ráadásul, mivel olyan útról van szó, melyen muszáj végigmenni, kényszerpályának tekinthető. Ezek konvencionális metaforikus kifejezések, de képi jellegük nyilvánvaló. Érdekes módon a *kormány* szó, mely szintén AZ ABSZTRAKT RENDSZEREK GÉPEK fogalmi metaforához tartozik, olyannyira konvencionálizált lett, hogy metaforikus jellege csak némi utánagondolás után válik világossá. Pedig egyértelmű: az országot irányító testület a járművet irányító berendezéssel egyenértékű. Ez a metafora univerzálisnak tekinthető. Minden kultúrában, ahol hasonló a politikai berendezkedés, kormánynak nevezik a hasonló jogkörű intézményt.

A francia mondatban viszont nincs ilyen konkrét kifejezés az ÚT fogalmi tartományából. A *kötöttség* ennél jóval általánosabb síkon konceptualizálja a céltartományt, az állítmány is jóval általánosabb képi séma.

- (11) Acquis au néolibéralisme et à la cause européenne, le tandem Valéry Giscard d’Estaing – Raymond Barre **maintiendra le cap.** (a neoliberalizmus és az európai ügy híveiként a Valéry Giscard d’Estaing–Raymond Barry tandem tartja az irányt)
- (11a) Miután úgy döntöttek, hogy magukénak tekintik a neoliberalizmus és az egyesült Európa ügyét, a Valéry Giscard d’Estaing–Raymond Barre páros **tartotta az irányt.**

A fenti két nyelvi kifejezés tulajdonképpen majdnem ugyanaz, mindkettő kapcsolódik a szöveg fő fogalmi metaforáihoz is (AZ ABSZTRAKT CÉLOK ÚTI CÉLOK, AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZEREK GÉPEK), a magyar verzió mégis kissé általánosabb a franciánál, ugyanis itt általánosságban van szó a közlekedésről, melynek folyamán a szereplők tartják az irányt, a forrástartomány általánosságban valamilyen jármű, melynek vezetői a politikusok. A forrásszövegbeli kifejezés viszont a hajózáshoz kapcsolódik, így jóval specifikusabb (a *cap* jelentése ’hajóorr’), és felsejlik benne AZ ÁLLAM HAJÓ fogalmi metafora, mely erősen konvencionálizált, mondhatni szimbólummá vált. A magyar kultúrának azonban nem ennyire szerves része a hajózás, így nem lett volna értelme egy ennyire specifikus metaforának.

- (12) Les six signataires [...] s’accordent sur **une levée graduelle** des barrières douanières... (a hat aláíró megegyezett a vámsorompók fokozatos felemelésében)
- (12a) A hat aláíró ország megállapodott abban, hogy egymás között fokozatosan **lebontják** a vámokat...

A fenti példák azonos fogalmi metaforára épülnek, melyben A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK. Azonban itt nagyon jól látszik ennek alternatív konceptualizációja: a forrásszövegben a vámsorompó/korlát fokozatos felemeléséről van szó, a leképezés kiindulópontjául szolgáló tapasztalati alap tehát a sorompó emelésének felfelé irányuló mozgása. A célszövegben pedig lebontás szerepel, mintha ez az akadály valamilyen fal lenne. Talán szerepet játszhat ebben, hogy a magyar sajtónyelvben, főleg az európai határokkal kapcsolatban

egyébként is inkább a lebontás-kép a hangsúlyos (berlini fal, vasfüggöny stb.). A célszöveg metaforája egyébként is általánosabb, inkább képi séma, hiszen a lebontás képéhez nem csatlakozik olyan metaforikus tárgy, mint a francia szöveg szerkezeti metaforájában a sorompó.

4.3. *A politika háború*

Ez a fogalmi metafora nem alkot olyan általános, nagy rendszert, mint a fenti kettő, hanem azoknak alrendszeré, viszont ezekben a cikkekben olyan hangsúlyos a jelenléte, hogy érdemes néhány példán keresztül külön tárgyalni.

- (13) En août 1959, Rueff revient à la charge. (1959 augusztusában Rueff új rohamra indul)
- (13a) 1959 augusztusában Rueff új rohamra indult.

Mindkét szöveg ugyanannak a fogalmi metaforának ugyanazzal a nyelvi kifejezésével él: A POLITIKA HÁBORÚ, és ebből kifolyólag valamilyen politikai akció rohamnak fogható fel. Ez a fogalmi metafora univerzálisnak tekinthető a nyugati civilizációban, ún. konvencionalizált metaforáról beszélhetünk tehát ebben az esetben. A politikai élet változásait, a pártpolitikai eseményeket a választásoktól a kormányalakításig a legtöbbször a háború forrástartományának segítségével konceptualizáljuk. Talán az lehet ennek az oka, hogy a háború a legrégebbi és „legkézzelfoghatóbb” politikai tevékenységek közé tartozik. Mivel a politikai tevékenység egyik legfőbb célja a hatalom megszerzése és gyakorlása, ezért gyakran fizikai erőként konceptualizálható. A mai kor politikája ennél jóval többretegű és főleg a diplomácián alapszik, de a háború fogalmi tartománya és ennek következményei annyira hozzátartoznak ehhez a céltartományhoz, hogy használatuk szinte automatikussá vált. A forrástartomány tehát a céltartománnyal szoros kapcsolatban van, mivel annak eredete (ld. Kövecses 2005: 86).

- (14) **Armé** d'une note définissant un „programme [...]”, Rueff convainc le général de Gaulle et Antoine Pinay, son ministre des finances, d'adopter **une thérapeutique de choc**. (Felfegyverezve egy jegyzékkel, mely egy programot ír le, meggyőzi De Gaulle tábornokot és Antoine Pinay pénzügyminisztert, hogy alkalmazzanak sokkterápiát)
- (14a) Miután egy „[...] programot” készít és **nyújt be**, Jacques Rueff meggyőzi De Gaulle tábornokot és pénzügyminiszterét, Antoine Pinayt, hogy **radikális gyógymódot** kell alkalmazniuk.

A forrásszövegben nem egyszerűen elkészül a jegyzék, hanem fegyvernek minősül, mintegy A POLITIKA HÁBORÚ fogalmi metafora következményeként.

A magyar szövegben nincs hasonló fogalmi metafora, csak egy jóval kevésbé képi jellegű orientációs metafora, a *benyújt*, melynek forrástartománya nem alapul semmilyen jól körülhatárolt fogalmon, hanem jelen esetben pl. egy egyszerű sematikus vázlat a befelé, a középpont (elnök) felé való irányultságról.

A francia szöveg második felében említett *sokkterápia* a mondat elejének képi világát fejleszti tovább. Bár fogalmilag részben eltérő, hiszen nem A POLITIKA HÁBORÚ, hanem inkább AZ ÁLLAM EGY EMBERI LÉNY fogalmi metaforán alapul, mely jelen esetben betegségben szenved és kezelni kell. A képhez azonban hozzátartozik némi agresszió, mely így hangulatában összekapcsolódik az előbbivel.

A fordító nem élt a szó szerinti fordítás lehetőségével, pedig a magyar nyelvben is használatos metaforikus nyelvi kifejezés a *sokkterápia*. A fogalmi metaforát azonban megtartotta, így szintén a betegség és a gyógyítás forrástartományait képezte le az absztrakt céltartományra.

A politika azonban nemcsak HÁBORÚ lehet, hanem VADÁSZAT és VERSENY is. Mindkét fogalmi tartomány hasonlít a háború fogalmához: legyőzendő ellenfelek állnak szemben egymással, esetleg fegyvereket is használnak. Ezek az alternatív forrástartományok azonban rokonságban vannak a JÁTÉK tartományával és az ehhez kapcsolódó fogalmakkal is, így a politikai versengés más oldalát is ki tudják emelni.

Az alábbi példákban a forrásszövegben inkább a VADÁSZAT forrástartománya hangsúlyos, a célszövegben pedig valamilyen VERSENY a leképezés alapja, így a metaforikus kifejezések ismét az alternatív konceptualizáció eszközeként funkcionálnak.

- (15) **Chasse gardée** des libéraux allemands, la politique de la **concurrency entrave** l'action de l'Etat, tant du point de vue des aides accordées aux entreprises que des choix industriels (l'application de la législation européenne ne sera cependant que très progressive). (a német liberálisok vadászterülete, a versengő politika akadályozza az állam cselekvését, a vállalatoknak nyújtott segítség és az ipari döntések szemszögéből (az európai törvények alkalmazása ezalatt nagyon előrehalad)
- (15a) Mivel muszáj **felvenni a versenyt** a német liberálisokkal, a francia állam **mozgástere beszűkül**, a vállalatoknak már nemigen lehet pénzügyi támogatást adni, és a gyárosok nem vezethetik többé a törvényhozók kezét (az európai törvények bevezetése nagyon felgyorsul).

5. Konklúzió

Az elemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy az általam előzetesen feltételezett metaforikus hálózatok tényleg léteznek a két szövegben. Az újságcikkek példái szemléltették, hogy a politikai szöveg egészen végigvonul néhány domináns fogalmi metafora, melyek nyelvi kifejezései egymással összekapcsolódnak, néha pedig a különböző, párhuzamos hálózatok között is kölcsönhatás jöhet létre. Ez a struktúra a forrás- és a célszövegben is megfigyelhető.

Ennek a megfelelésnek főleg az az oka, hogy a témához kapcsolódó fogalmi metaforák erősen konvencionáltak, egy átlagos olvasó számára nem is feltétlenül felismerhető a képi jellegük. Másrészt viszont, mivel mindkét nyelvben

jelen vannak ezek a fogalmi struktúrák, a fordítás során nem okoz gondot a célnyelvi változat megalkotása.

Előfordul azonban, hogy bizonyos okokból nem lehetséges az adott kifejezés használata a fordításban. Ez az ok lehet akár szintaktikai is, de többnyire arról van szó, hogy a magyar nyelvi közegben az adott kifejezésnek más konnotációi lennének, vagy érthető, de szövegidegen szerkezet kerülne a mondatba. Ekkor élhet a fordító az alternatív konceptualizáció eszközével, azaz az adott fogalmi metaforán belül maradva, de valamilyen más szemszögből vagy irányból közelítő, más forrástartományt felhasználó metaforikus nyelvi kifejezéssel.

Esetenként választhatja a fordító azt a megoldást is, hogy az adott metaforát nem metaforikus kifejezéssel fordítja, vagy az egész kifejezést kihagyja. Ezzel párhuzamosan azonban megfigyelhető ennek az ellenkezője is mint kompenzációs stratégia: más helyeken, ahol nem szerepel metaforikus kifejezés, a fordító valamelyik fő fogalmi metafora nyelvi kifejezésével él. Külön vizsgálat tárgya lehetne, hogy ez a kompenzáció mennyire tudatos stratégia és mennyire épül az „ösztönös” nyelvhasználatra.

Az elemzés folyamán nem talákoztam olyan fogalmi metaforával, mely csak az egyik nyelvben létezik, a másikból pedig teljes egészében hiányzik, így az is megállapítható, hogy a politika mint céltartomány a két nyelvben nagyjából azonos fogalmi tartományok segítségével konceptualizálódik. Ezekben belül azonban már előfordulhatnak olyan specifikus sémák, melyek csak az egyik nyelvre jellemzők, ilyenek pl. a franciában a hajózási terminusok.

A magyar szövegben jobban megfigyelhető egyfajta általánosítási tendencia, több benne a csak vázlatos képi séma, ez azonban általánosan igaz a fordítások esetében, és az ún. explicitációs hipotézis folyománya. Tehát nem lehet teljes egészében kizárni a vizsgálatból azt a körülményt, hogy az egyik szöveg a másik alapján jött létre.

Ha viszont nem az általános-specifikus tengelyt tekintjük, észrevehető, hogy a magyar szöveg meglehetősen gyakran él a franciától eltérő konceptualizációs stratégiával. A metafora tehát fordítások esetében is tekinthető az alternatív konceptualizáció egyik megfelelő eszközének.

Irodalom

- Dagut, M. 1976. *Can Metaphor be Translated?* Babel Vol. 12. 21–33.
- Harsányi, I. 2008. Metaforarendszerek fordítása – sajtószövegek elemzése kognitív megközelítésből. *Fordítástudomány* X. évf. 1. szám. 42–60.
- Kövecses, Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe.* Budapest: Typotex.
- Kövecses, Z. 2006. *Language, Mind and Culture. A Practical Introduction.* Oxford: University Press.
- Kövecses, Z. 2007. *Metaphor in Culture: Universality and Variation.* Cambridge: University Press.
- Monti, E. 2006. *Dwelling upon Metaphors: The Translation of William Gass's Novellas.* <http://gupea.ub.gu.se/dspace/bitstream/2077/694/1/Monti.pdf>

- Snell-Hornby, M. 1995. *Translation Studies: An Integrated Approach*. Amsterdam: John Benjamins.
- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins.

Források

- Denord, F. La machine dont rêvaient les néolibéraux – Dès 1958, la „réforme” par l’Europe. *Le Monde Diplomatique*, Novembre 2007. LIV./644.
- Denord, F. A gaulle-izmus és a liberalizmus násza. Ford.: Rajki András. *Le Monde Diplomatique*, 2007. november. II./11.

Jelentkezés a 2011/2012-as tanévre
EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

FORDÍTÓ- ÉS TOLMÁCSKÉPZŐ TANSZÉK

Fordító és tolmács mesterképzés
ABC nyelvi kombinációban

Társadalomtudományi és gazdasági szakfordító
szakirányú továbbképzés AB nyelvi kombinációban

Európai uniós szakfordító
szakirányú továbbképzés AB nyelvi kombinációban

Európai uniós konferenciatolmács
(European Masters in Conference Interpreting)
szakirányú továbbképzés ABC nyelvi kombinációban

Információ:

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F 1. emelet 9–11.
Telefon: Papp Sándorné 411 65 00/5894, Fax: 4855217
Honlap: www.elteft.hu (jelentkezési lapok letölthetők)

Politikai szövegek és fordítástudomány

2. rész: Szövegnyelvészeti trendek a politikai diskurzuselemzés fordítástudományi megközelítése terén

Bánhegyi Mátyás

E-mail: banhegyi.matyas@kre.hu

Kivonat: A tanulmány a fordítástudomány terén megjelent, politikai szövegekkel összefüggő szövegnyelvészeti (jellegű) kutatásokat összegzi, valamint az e területen megjelent kritikai diskurzuselemzési tanulmányokat foglalja össze. Az esszé először röviden kitér a szöveg, a hatalom és az ideológia kapcsolatára és ehhez kapcsolódóan a fordítás szerepére, valamint érinti a kérdéskör jelenleg kutatott fordítástudományi aspektusait. A cikk ezt követően a politikai szövegek fordításának elemzése és a fordítási folyamatot jellemző hatalmi relációk tárgyában írott tanulmányokat ismerteti. Az e téren elvégzett kutatásokat a tanulmány a következő hat kutatási irányra osztja: politikai szövegek fordításának kutatása; a fordítók szakmai szerepe és a politika; a fordítók mediációs tevékenysége politikai konfliktusok esetében; a fordítók szakmai felelőssége és az általuk e téren alkalmazott stratégiák; a fordítók saját történelmi, társadalmi és kulturális hátterének szerepe munkájuk során; valamint a különféle szövegtípusok fordítása terén mutatkozó manipulációk. A cikk részletesen ismerteti a legfrissebb tanulmányokat és azok eredményeit. Véggökövetkeztetésként elmondható, hogy az alkalmazott kutatási módszerek annyira sokfélék, hogy az elért eredmények egymással nem hasonlíthatók össze. Ily módon a kutatások nem segítik egymást. A tudományterület további fejlődése érdekében szükségesnek látszik valamiféle egységesebb kutatási módszer és elemzési eszköz bevezetése vagy legalábbis alternatívaként való felkínálása a jövőbeni kutatások céljaira.

Kulcsszavak: politikai diskurzusz, ideológia, hatalom, kritikai diskurzuselemzés, szövegnyelvészeti trendek

1. Bevezető

Három részből álló tanulmánysorozatunk korábbi, 1. részében a kritikai diskurzuselemzés előzményeit és meghatározó iskoláit ismertettük. A jelen, 2. rész a fordítástudomány terén megjelent, politikai szövegekkel összefüggő szövegnyelvészeti (jellegű) kutatásokat összegzi, valamint az e területen közreadott kritikai diskurzuselemzési tanulmányokat foglalja össze. A későbbiekben megjelenő, 3. rész van Dijk kritikai diskurzuselemzési modelljét részletezi és bemutatja, hogy az elemzési modell hogyan adaptálható politikai szövegek fordítástudományi elemzésének céljára. Térjünk azonban vissza tanulmányunk

témájához, a politikai szövegek szövegnyelvészeti (jellegű) eszközökkel végzett fordítástudományi kutatásaihoz.

A szöveg, a hatalom és az ideológia kapcsolatát érintő rövid bevezetés után tanulmányunk a fordítástudomány terén megjelent, politikai diskurzust elemző tanulmányokat osztályozza és ismerteti. Megközelítésünkben a **politikai diskurzus** lényegében bármilyen olyan szöveg, amely formális, illetve nem formális politikai kontextusban létezik, továbbá valamilyen politikai eseményre, szervezetre vagy szereplőre utal, azzal foglalkozik. Ahogy az alábbiakban látni fogjuk az ismertetett fordítástudományi tanulmányok kapcsán, a politikai diskurzus fordítástudományi elemzése számos megközelítést kínál és rendkívül szerteágazó. Az alábbiakban ezt a színes kutatási területet mutatjuk be részletebben.

2. Szöveg, hatalom és ideológia

Nyilvánvaló felismerés, hogy szöveg nem létezhet társadalmi kontextus nélkül, hiszen a szövegjellemzők (beleértve ebbe a fordítás során keletkezett szövegek jellegzetességeit is) megértéséhez nélkülözhetetlen, hogy a szöveg alkotójáról és befogadójáról, valamint a köztük fennálló társadalmi és kulturális relációról a szövegbefogadó ismerettel rendelkezzen. A társadalmi kontextusban létező társas kapcsolatok a felek között meglévő társadalmi státusbeli különbségekben is megnyilvánulhatnak, ami különféle hatalmi relációk kialakulását okozhatja, és ezt a szöveg képes megjeleníteni. Tanulmányunkban a társadalmi státusbeli különbségeket, azaz a **hatalmat** olyan, csoportok vagy intézmények által birtokolt társadalmi befolyásként értelmezzük, amely révén bizonyos csoportok, illetve intézmények ellenőrzést gyakorolnak egyes személyek, illetve csoportok felett, azok cselekvési terét megszabják. A hatalom társas jelenség (hiszen személyek között létezik), és ebből következően a nyelv igen hathatós eszköze annak, hogy az emberek között létrejövő kommunikációs kontextusokban a hatalmat valaki megszerezze, illetve a továbbiakban is birtokolja és ezt nyelvi eszközökkel kifejezze (Fowler 1985). Ha bizonyos hatalmi relációk már elfogadottá váltak, szinte észre sem vesszük és természetesnek tartjuk őket az adott társadalmi-kulturális kontextusban. Ilyen esetben a hatalmat birtokló csoport(ok) vonatkozásában **ideológiáról** beszélhetünk. Az ideológia nem más, mint azon alapvető hitek összessége, amelyek „egy társadalmi csoport társadalmi reprezentációját alkotják” (van Dijk 2003:10¹), azaz olyan elfogadott hatalmi relációk összessége, amely a társadalom tagjaiban leképeződve az adott társadalmi csoport társadalmi státuszát, helyzetét biztosítja.

A hatalom, a nyelv és a kommunikáció kapcsolatát bemutató szakirodalom igen gazdag. Mivel azonban tanulmánysorozatunk a politika és a fordítás összefüggéseit boncolgatja, a továbbiakban kizárólag egy adott kommunikatív helyzettel és szövegtípussal fogunk foglalkozni: a politikával és a politikai

¹ Az angol idézeteket a tanulmány szerzője fordította magyarra.

szövegekkel (avagy a politikai diskurzussal). A politikai szövegeket ebben az összefüggésben olyan intézményesített kommunikációs eszközként értelmezzük, amelyek segítségével a politikai hatalmat meg lehet szerezni, meg lehet tartani, illetve amely révén ezt a hatalmat és a hozzá kapcsolódó ideológiát fenn lehet tartani. A fordítás két- és többnyelvű kontextusokban jelentős szerepet játszik abban, hogy ezt a politikai hatalmat birtokolni lehessen, illetve hogy a hozzá kapcsolódó ideológia fennmaradjon.

3. Fordítás, hatalom és politika

Az elmúlt években, pontosabban az 1990-es éveket jellemző **kulturális fordulat** után (Dimitriu 2002:2, Hatim és Munday 2004:313) a fordítástudomány élénk érdeklődést mutatott a politikai szövegek fordításának elemzése és a fordítási folyamatot jellemző hatalmi relációk tanulmányozása iránt. A kutatásokat a következő irányokra oszthatjuk (minden kutatási irány vonatkozásában zárójelben megadtunk néhány jelentős szerzőt is):

- (1) a diskurzuselemzés, a fordítástudomány és a politika különféle kutatási céllal életre hívott metszéspontjai (Hatim és Mason 1990, Chilton és Schäffner 2002, Schäffner 2004);
- (2) a forrás- és célnyelvi szöveg és kultúra társadalmi, kulturális, ideológiai és politikai kontextusának elemzése (Pym 1992, Pym 2000, Schäffner 2003);
- (3) a forrás- és célnyelvi szövegek szövegtipológiája és szövegfunkciói (Nord 1997, Trosborg 1997);
- (4) a fordító mint interkulturális ágens és annak kulturális közvetítő szerepe (Venuti 1992, Katan 1999);
- (5) a munkája során potenciálisan a konfliktus részévé váló fordító (Tymoczko és Gentzler 2002, Tymoczko 2003);
- (6) a célnyelvi szöveg fordító általi tudatos manipulációja és a fordító ideológiai és/vagy politikai elkötelezettséget tükröző szövegalkotási gyakorlata (Alvarez és Vidal 1996, Baker 2006);
- (7) a fordítók által a szakmai munkához kapcsolódóan végzett politikai és társadalmi aktivista tevékenység (Baker 2007).

Kritikaként fogalmazható meg, hogy a legtöbb fenti megközelítés nem használ szövegnyelvészeti adatokat ahhoz, hogy a szöveggel kapcsolatos kutatási megállapításait alátámassza. Az alkalmazott kutatási módszertan és elemzés tekintetében nem támaszkodnak az elemzett forrás- és célnyelvi szövegből származó szövegszerű bizonyítékokra. Az ilyen tanulmányok gyakran kevéssé meggyőzőek, esetlegesek és módszertanilag is megkérdőjelezhetőek. Ha a kutatás nem támaszkodik rendszerezett módszertani, illetve elméleti háttérre, vagy ha az elemző kényére-kedvére választ ki pár elemzendő szót vagy szókapcsolatot és azokhoz szubjektív, személyes megjegyzéseket fűz magyarázatként, akkor az elemzést nem lehet érvényesnek és megbízhatónak tekinteni.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az ilyen megközelítéseknek is megvannak a maga előnyei (pl. elméletalkotás elősegítése stb.), véleményünk szerint azonban az így kapott kutatási eredmények magyarázó célzatú részleteket és kontextusokat vonultatnak fel, nem pedig szövegszerű adatokkal dolgoznak. Objektívnek mondható adatokat – véleményünk szerint – legmegbízhatóbb módon szövegnyelvészeti megközelítések révén nyerhetünk. Éppen ebből kiindulva a következő részben bemutatjuk, hogy a politikai szövegekkel foglalkozó szövegnyelvészeti megközelítések milyen formában vannak jelen a fordítástudomány terén és a manapság alkalmazott kritikai nyelvészetben.

3.1. A politikai diskurzus fordításának kutatása

A politikai szövegek fordításának elemzése és a fordítási folyamatot jellemző hatalmi relációk tanulmányozása terén mutatkozó kutatási irányok fenti rövid bemutatása után az alábbiakban a politikai diskurzus szövegnyelvészeti (jellegű) elemzésére összpontosító fordítástudományi kutatásokra szűkítjük le látókörünket. Ezeket a kutatásokat témák szerint hét csoportra lehet osztani. A kutatási témák után a területtel foglalkozó kutatókat is megemlítjük:

1. a fordítók szakmai szerepe és a politika: Palmer (2007), Dragovic-Drouet (2007), Gagnon (2006);
2. a fordítók mediációs tevékenysége politikai konfliktusok esetében: Tang (2007), Calzada Pérez (2007);
3. a fordítók szakmai felelőssége és az általuk e téren alkalmazott stratégiák: Maier (2007), Schäffner (1998);
4. a fordítók saját történelmi, társadalmi és kulturális háttérének szerepe munkájuk során: Kuhiwczak (2007), Nikolaou (2007);
5. a különféle szövegtípusok fordítása terén mutatkozó manipulációk: Foster (2007), Williams (2007), Chadwick (2007), Baker (2006);
6. kritikai diskurzustudatosság a fordítástudományi kutatások terén: Valdeón (2007), Chan (2007), Schäffner (2004).

A tanulmány további részében a fenti kutatási területeket mutatjuk be és azok főbb eredményeit részletezzük. Célunk, hogy érzékeltesük, mennyire sokrétűek és sokszínűek ezek a megközelítések, amiből az következik, hogy a különböző megközelítések révén előálló kutatások egymással szinte összehasonlíthatatlanok. Az adott kutatás és a politikai szöveg témájától függően a kutatók számos kutatási eszközt alkalmaznak, ami megnehezíti a kutatási eredmények összehasonlíthatását, és szétforgácsolja a kutatási erőfeszítéseket.

3.2.1. A fordító szerepe

Ahogy a politika egyre nemzetközibbé válik, a fordítástudomány is egyre élénkebben foglalkozik a fordító szakmai szerepével és lojalitásával. Palmer (2007) tanulmányában olyan különböző fordítói szerepeket ír le, amelyekben nyugati médiaszakembereknek dolgozó irakiak munkálkodnak, valamint bemutatja

a helyzet által előidézett, a politikai elkötelezettség hatására létrejövő, egymással ellentétes fordítói lojalitás kérdését is. Wadensjö (1998) alagútelméletére (Conduit Theory) alapozva Palmer (2007) a médiariporterok és a fordítók szerepét kutatja az iraki konfliktussal kapcsolatos információáramlás vonatkozásában. Megállapítása szerint annak ellenére, hogy a nyugatiak megbíznak az iraki fordítóknak, megesik, hogy a média nem pontos információkat közöl, mivel (1) a fordítók a fordítandó anyagot összefoglalják, nem pedig a teljes szöveget fordítják le, (2) a fordítók az általuk lényegtelennek tartott részeket kihagyják a fordításból, (3) az újságírók nyelvi korlátokba ütközve képtelenek a helyi közösségekbe beilleszkedni és ebből következően az ottani kultúrát megérteni, valamint (4) a fordítók társadalmi beágyazottsága és társadalmi státusza elfogultságot eredményez, illetve a fordítók helyi közösségekben fellelhető informátorai nem semlegesek. Palmer (2007) véleménye szerint a különféle kulturális és politikai beállítottság egy adott forrás- és célnyelvi szöveg összehasonlításában akár egymással ellentétes politikai irányultságot is mutathat.

Dragovic-Drouet (2007) a jugoszláv konfliktussal kapcsolatos fordításokat vizsgáló tanulmányának kiindulópontja a Seleskovitch-féle (1983) semlegesség- és a Newmark-féle (1989) erkölcsi és tényszerű igazságra vonatkozó kritériumok. A jugoszláv háborúról szóló forrásnyelvi szövegek és fordításaik szövegelemzése segítségével Dragovic-Drouet (2007) amellet érvel, hogy a fordítók a fenti szakmai előírásokat gyakran nem tartják be, és hogy a fordítók cenzúrázzák vagy akár tartalmilag meg is változtatják az adott célnyelvi szöveget, amennyiben úgy értékelik, hogy az elsődleges szövegalkotó (riporter, egyéb médiaszemély stb.) szövege nemkívánatos beágyazottságot (kulturális elfogultságot) mutat és méltánytalan információkat közöl. A fordításmódszertan vonatkozásában Dragovic-Drouet (2007) szerint arra lenne szükség, hogy a képzés felkészítse a fordítókat a konfliktushelyzetekkel kapcsolatos szövegek fordítására mind nyelvi, mind pedig terminológiai szempontból. A tanulmányból kiderül, hogy a fordítók politikailag is manipulálhatják a célnyelvi szövegeket, valamint hogy szükség lenne a fordítói tudatosság növelésére az ilyen fordítási megbízások kapcsán.

Gagnon (2006) a kanadai miniszterelnöki hivatal, a parlament és egyéb kormányzati intézmények fordítási ügykezelését és gyakorlatát elemzi, és azt vizsgálja, hogy Kanadában hogyan fogadják ezeket a fordításokat. A forrás- és célnyelvi szövegek státusa tekintetében Gagnon (2006) a szövegek hibrid jellegére (tudatos fordítói döntések következtében a fordított szövegek furcsa, különös szövegjellemzőket mutatnak az adott célnyelvi kultúra vonatkozásában) hívja fel a figyelmet és arra a következtetésre jut, hogy Kanadában a fordítások alacsonyabb státusszal bírnak a befogadók véleménye szerint, mint az eredeti szövegek. A szövegadaptációk, valamint a francia és az angol párhuzamos szövegek befogadása vonatkozásában Gagnon (2006) tanulmánya Fairclough (1989) kritikai diskurzuselemzési modelljét (Critical Discourse Analysis Model) felhasználva szövegelemzést végez és megállapítja, hogy a meggyőzendő közönség jellege befolyásolja a fordítások elkészítésének módját, azaz azt, hogy milyen intézményi fordítási stratégiát alkalmaznak. Ez azt jelzi, hogy az aktuális ideológiai célok meghatározzák az alkalmazott fordítási stratégiát is. Ebből

kifolyólag úgy tűnik, hogy még kétnyelvű országok esetében is szinte lehetetlen (és tulajdonképpen adott esetben nem is kívánatos), hogy fordítás révén politikailag ekvivalens szövegek keletkezzenek; nem is beszélve a kétnyelvű országoknál politikai szempontból is nagyobb eltéréseket mutató politikai kontextusokról (pl. nemzetközi helyzetekben felhasznált szövegek).

Az ismertetett tanulmányok azt mutatják, hogy a politikai szövegek fordításának elemzésekor feltétlenül tekintetbe kell venni azt a nemzeti és/vagy nemzetközi kontextust, amelyben az adott szövegek keletkeztek.

3.2.2. Politikai konfliktushelyzetekben közvetítő szerepet vállaló fordítók

Mivel a politika egyre inkább a nemzetközi színtereken zajlik, a fordítókra gyakran hárul az a szerep, hogy politikai konfliktusokban közvetítő szerepet vállaljanak. Tang (2007) kultúraközi konfliktusokkal foglalkozó tanulmányában olyan eseményekre összpontosít, amelyek kulturális, társas, illetve ideológiai ellentétek formájában jelentkeznek. LeBaron (2003) kulturális konfliktusok elméletére (Theory of Cultural Conflicts) támaszkodva, Tang (2007) a kultúraközi konfliktusokat **puha és kemény konfliktusokra** osztja azok kiterjedtsége alapján. Ha a konfliktusban érintett társadalom (illetve társadalmak – hiszen nyilvánvalóan léteznek olyan konfliktushelyzetek, ahol több társadalom is érintett) egyáltalán nem beszél (beszélnek) a konfliktusról az a puha konfliktus, ha éppen ellenkezőleg, nyíltan beszél (beszélnek) a konfliktusról az a kemény konfliktus. Az angol–kínai és a kínai–angol irányú fordítások relációjának viszonylatában Tang (2007) azt a következtetést vonja le, hogy a fordító „be van szorítva a kínai és a nyugati kultúra közé” (Tang 2007:139). A kulturális kontextust is figyelembe vevő kínai szövegek angol fordításának elemző olvasása segítségével a szerző megállapítja, hogy a fordítók a puha konfliktusokat sikeresen elsimítják. Erre alapozva Tang (2007) sürgeti, hogy a fordítók legyenek jobban tudatában annak, hogy hogyan kell a nemzetközi szinten megjelenő kemény konfliktusokat hatékonyabban kezelni. Ez a felvetés afelé mutat, hogy a tudatosság növelésének meg kell jelennie a fordítóképzésben, amihez elengedhetetlen az ilyen témájú háttérutatások végzése.

Ugyancsak a konfliktushelyzetek vonatkozásában Calzada Pérez (2007) a fordítók szerepét elemzi, és azt sürgeti, hogy a fordítók ne elkerüljék, hanem inkább kezeljék a konfliktushelyzeteket. A tanulmány abból indul ki, hogy valójában a hirdetések világa is „az ideológiai konfliktusok színtere” (Calzada Pérez 2007:149), és hogy a hirdetések is képesek konfliktusokat előidézni, ill. kezelni. Ebben az összefüggésben a fordítók – kultúraközi készségeikre, képességeikre és fordítói stratégiákra támaszkodva – „ideális konfliktusközi közvetítőkké” válhatnak (Calzada Pérez 2007:149). A Cronin (2003) által felállított cenzúra és zéró fordítás kategóriáira alapozva, valamint ezen kategóriákat a lehetséges fordítási stratégiákhoz kapcsolva Calzada Pérez (2007) megállapítja, hogy a fordítók mint szövegalkotók könnyen megoldhatják a konfliktusok mögött meghúzódó problémákat oly módon, hogy célnyelvi szövegeikben „konszenzusra törekszenek” (Calzada Pérez 2007:156), vagy akár meg is

változtathatják a konfliktust okozó szövegezést, hogy „hosszú távú előnyöket érhessenek el” (Calzada Pérez 2007:156). Ebből az következik, hogy maguk a fordítók is alakíthatják a politikát.

Az ebben a részben bemutatott tanulmányok arra engednek következtetni, hogy a politikai szövegek fordítói gyakran a frontvonalban találják magukat: célnyelvi szövegek fogadtatását nemcsak a fordítások jellemzői és minősége befolyásolja, hanem az adott szöveggel kapcsolatba hozható politikai események is. Éppen ezért a politikai szövegek elemzésének ki kell terjednie a szövegek célnyelvi befogadók által történő fogadtatására és – ha erre lehetőség van – a fordítással közvetlen összefüggésbe hozható politikai eseményekre is.

3.2.3. *A fordító szakmai felelőssége és a fordítási stratégiák*

A politikai szövegek kapcsán a fordítástudományi kutatások érintik a fordítók szakmai felelősségének és az általuk alkalmazott stratégiáknak a kérdését is. A szakmai felelősség kérdését kutató Maier (2007) véleménye szerint a fordítók – bár státuszuk az utóbbi időben mind hasznosságuk, mind láthatóságuk (visibility) szempontjából felértékelődött – nem ismerik fel annak a szükségét, hogy a konfliktushelyzetek kapcsán egymás között megvitassák felelősségüket, és hogy munkájuk kapcsán számot adjanak a rájuk nehezedő felelősségről. Maier (2007) értelmezése szerint a fordítók két, egymással ellentétes nézeteket képviselő oldal közötti metszéspontban helyezkednek el, és az ellentéteket vagy elsimítják, vagy pedig az általuk tanúsított ellenállás révén maguk is a konfliktus részévé válnak. Maier (2007) szerint még manapság is előfordul az, hogy a fordító nem ismeri fel, hogy konfliktushelyzettel van dolga. A szerző azt állítja, hogy a fordítóban magában belső konfliktus keletkezik akkor, amikor konfliktushelyzetekkel kapcsolatos szöveget fordít. Maier (2007) kívánatosnak tartaná, ha azokat a konfliktushelyzeteket, amelyeknek a mai fordítók ki vannak téve, a tudomány alaposabban felmérné, kutatná és megértené. Ez véleménye szerint egyébként akár egy új (esetleg munkaetikai) fordítástudományi kutatási terület kialakulását is eredményezhetné. Maier (2007) tanulmánya tehát elsősorban a munkaetika és a célnyelvi szövegekben realizált politikai szövegek fordításának kapcsolatát feszegeti.

Schäffner (1998) európai politikai diskurzusban vizsgálja meg a különféle típusú **kertelők** (hedge) használatát. Lakoff (1973) meghatározására támaszkodva Schäffner (1998) a következőképpen definiálja a kertelőt: olyan szó, amelynek jelentése „bizonytalanságot, határozatlanságot” (Schäffner 1998:185) sugall. Schäffner (1998) ötféle kertelőt különböztet meg: tényre vonatkozó kertelőt (evidentiality hedges – pl. *I think, it seems*), amely a beszélőnek a szövegben ismertett ténnyel, igazsággal való azonosulásának mértékét fejezi ki; módosító kertelőt (modifying hedge – pl. *fairly, too, typical*), amely „a megnyilatkozás bizonytalanságának a mértékére vonatkozik” (Schäffner 1998:191); számnévi kertelőt (quantifying hedge), mint pl. *in every respect, in some respect*, amely „a pontosság hatókörének jellemzőire utal” (Schäffner 1998:191); nem specifikáló kertelőt (despecifying hedge), mint pl. *kind of, roughly*, amely „a bizonytalanság hatókörét tágítja” (Schäffner 1998:192);

és a specifikáló kertelőt (specifying hedge), mint pl. *real, genuine, true, exactly*, amely „egy fogalom vagy egy proposíció bizonytalanságának hatókörét szűkíti le” (Schäffner 1998:193).

Összehasonlító pragmatikai szövegelemzés révén Schäffner (1998) arra a következtetésre jut, hogy a forrásnyelvi kertelőket a célnyelvi szövegben ugyanolyan típusú vagy másik típusú és ebből következően potenciális fordítási eltolódásokat eredményező kertelőkkel lehet visszaadni. Am az is előfordul, hogy a kertelő eltűnik a célnyelvi szövegben, illetve hogy ebben a szövegben új kertelők jelennek meg. A példák politikai kontextualizációja segítségével Schäffner (1998) megmagyarázza, hogy a célnyelvi szövegben előforduló kertelőknek milyen hatása van a befogadókra. Ezenkívül Schäffner (1998) e tanulmányában felhívja a figyelmet azon szemantikai és pragmatikai problémára, amelyet a kertelők fordítása jelent, továbbá a kertelők rendszerszerű leírását sürgeti. A tanulmányból az szűrhető le, hogy a mikroszintű szövegjellemzőket is figyelembe kell venni a politikai szövegek fordításának elemzésekor.

Az ebben a részben említett tanulmányok megmutatták, hogy a politikai szövegek fordításával kapcsolatos szövegkutatásnak érintenie kell az elemzett szövegekben az alkalmazott fordítási stratégiák révén ismétlődő jelleggel előforduló szövegjellemzőket, mivel az egy alkalommal előforduló, illetve nem kontextualizált mikroszintű jellemzők elemzése nem feltétlenül ad megbízható kutatási eredményeket.

3.2.4. A fordító saját történelmi és kulturális háttérének hatása

A fordító történelmi és kulturális háttére szintén befolyással lehet a politikai szövegek fordítására. Ez a háttér – a célnyelvi szövegben előforduló események fordító általi értelmezése révén – hatással van arra, hogy az olvasó hogyan érti és hogyan viszonyul az általa olvasott szöveghez. Kuhiwczak (2007) tanulmányában bemutatja, hogy a holokauszt-élmények szóbeli történelemből írott történelembe való átalakulása során – azaz az eredetileg nem angol szóbeli források angol nyelvű, írott forrásokra történő fordításakor – hogyan alakult át ezen elsődleges források stílusa és tónusa. Kuhiwczak (2007) elméleti síkon megkérdőjelezi, hogy a fordítás mint olyan képes-e mások gondolatait (pontosan) visszaadni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a forrásnyelvi szöveg fordító általi értelmezése igen fontos szerepet játszik a célnyelvi szöveg végső megformálásában.

Nikolaou (2007) tanulmányában összevető szövegelemzés segítségével vizsgálja meg, hogy Christopher Logue saját személyisége és élményei mennyire mutathatók ki a Logue-féle kreatív *Iliász*-fordításban (címe *War Music*). Nikolaou arra a következtetésre jut, hogy mint irodalmi mű Logue saját alkotása, a *War Music* valójában az *Iliász* fordításának eredménye és hogy Logue-nak az *Iliászban* megrajzolt konfliktushelyzetekről kialakított véleménye tulajdonképpen a fordító és a fordítandó szöveg között létrejövő hermeneutikai párbeszéd következménye. Ebből ismét arra következtethetünk, hogy a politikai szövegek fordításakor az értelmezés igen jelentős szerephez jut.

Az ezen pontban ismertetett tanulmányok fényében elmondható, hogy a politikai szövegek fordítása vonatkozásában bármilyen, megbízhatónak

nevezhető szövegelemzésnek ki kell terjednie a fordító saját politikai nézeteinek kimutatására és a célnyelvi szövegben fellelhető politikai álláspontok feltárására.

3.2.5. Az irodalmi és egyéb szövegtípusok fordítása kapcsán fellépő manipuláció

A politikai szövegek fordításakor fellépő szövegszerű manipuláció tanulmányozása virágzó kutatási területté vált a közelmúltban. Williams (2007) a XIX. században tapasztalható angol–német nemzeti ellentéteket írja le és ezeket az ellentéteket Wordsworth és annak német fordítója, Freiligrath életrajzi adatainak vonatkozásában is kimutatja. Freiligrath fordítási gyakorlatának (azaz versfordításának, beleértve ebbe a versformát, a költői képeket stb.) elemzése mellett Williams (2007) megvizsgálja azt is, hogy fordítás céljából Freiligrath milyen elvek mentén válogatta ki Wordsworth politikai tárgyú verseit és elemzi, hogy az akkori, már fentebb is említett angol–német ellentét milyen hatással volt Wordsworth verseinek német fogadtatására. Williams (2007) megállapítja, hogy politikai tárgyú szövegek fordításának értelmezése csakis a kortárs történelmi és kulturális kontextus figyelembevételével lehetséges.

Az alábbiakban részletesebben ismertetem Baker (2006) konfliktushelyzethez köthető diskurzusok fordításával kapcsolatos megközelítését a következő okokból kifolyólag. Baker a *Translation and Conflict* c. könyvében a politikai diskurzus elemzéséhez integratív, részleteiben is kidolgozott, fordítástudományi elemzési eszközt ad közre, amely jelen vizsgálódásunk szempontjából – mint potenciálisan alkalmazható, illetve adaptálható modell – fontos és hasznos lehet, hiszen a politikai szövegek elemzésre érdemes jellemzőit mutatja be. Mint a későbbiekben látni fogjuk, Baker ezt a megközelítést leszűkíti a narratívára és nem annyira támaszkodik szövegnyelvészeti bizonyítékokra, mint amennyire ez véleményünk szerint a fordítástudományban kívánatos lenne.

A Baker-féle megközelítés multidiszciplináris és számos elméleten alapul. Baker kiindulópontja, hogy a mai globális világban a politikai konfliktusok általában országhatárokon átívelő jellegűek, aminek következtében az ilyen konfliktusok kibontakozásakor és rendezésekor a fordítás elkerülhetetlenül jelen van. Baker szerint a hatalom olyan helyzetekben játszik fontos szerepet, ahol különböző ellenérdekelt felekre olyan dolgokat kényszerítenek rá, amelyek saját akaratuk és érdekeik ellen vannak. Ily módon pedig a konfliktusok úgy jönnek létre, hogy az egyes ellenérdekelt felek célja az, hogy „egymást ellehetetlenítsék, mivel céljaik összeegyeztethetetlenek, érdekeik egymással ellentétesek vagy éppen alapvetően különböző értékeket vallanak magukénak” (2006:1).

Baker azt kívánja bemutatni, hogy a fordítás mint tevékenység felhasználható arra, hogy egy adott társadalmi és politikai elit hatalmának szolgálatában álljon. Hozzásegíthet ahhoz, hogy az adott társadalom számára megteremtse az egyetlen létező (és ezért feltehetően egyoldalú) igazságot és realitást.

A szerző olyan elemzési eszközt kíván létrehozni, amely segítségével vizsgálni lehet, hogy a fordítók – szövegalkotási tevékenységük révén – mennyiben járulnak hozzá a politikai töltetű narratívák megalkotásához és az ilyen

narratívák széles olvasói körrel történő megismertetéséhez, illetve hogy ezeket a folyamatokat a fordítók adott esetben mennyiben és hogyan akadályozzák. Társadalom- és kommunikációelméleti megközelítésekre támaszkodva Baker a **narratíva** (avagy **történet**) fogalmát „a velünk megtörtént események” (2006: 3) sorrendjének nyelvi realizációjaként határozza meg, amely definíciót a kötetben a Fisher-féle (1987) értelmezést felhasználva úgy bővíti ki, hogy a meghatározás minden diskurzusfajtat magában foglaljon. A fent ismertetett, tág meghatározás előnye, hogy a narrativa fogalma végeredményben minden műfajt magában foglal, függetlenül az azt közvetítő kommunikációs eszköztől.

A narratívák fordítási manipulálása kapcsán Baker négyféle olyan technikát állapít meg, amellyel a narratívák fogadtatását befolyásolni lehet. Ezek a következők: sorrendiség, kölcsönös függés, ok-okozati cselekményviszony és szelektív válogatás. Ez a fajta manipuláció gyakran előfordul a médiában használatos szövegekben és a média által közvetített fordításokban. A továbbiakban a Baker által megalkotott manipulációs technikákat ismertetem részletesebben.

A nem feltétlenül az események valóságos egymásutánosságát követő **sorrendiség** tulajdonképpen a narratívában megjelenő események sorrendjének szubjektív, személyfüggő elrendezése, amely az események adott személy által történő megélésének eredményeképpen jön létre (vö. szubjektív idő az irodalomban). Valójában a narratívák sorrendisége az, ami a fordító számára lehetővé teszi a fordítandó szöveg értelmezését, és a szövegben megjelenő cselekménnyel összefüggő logikai következtetések levonását. Ha a fordítás során az események sorrendjét megváltoztatják, akkor a célnyelvi szöveg implikaturája akár el is térhet a forrásszöveg hasonló jellemzőitől, amit szándékoltan politikai célokra is fel lehet használni.

A **kölcsönös függés** a narrativa eseményeinek egymáshoz való viszonyát takarja. Az egymáshoz való viszony jellemzője, hogy a narrativa eseményeinek egy és ugyanazon narratívát kell létrehozniuk (tehát az elmesélt eseményeknek logikailag és tematikusan ugyanabba a narratívába kell illeszkedniük), továbbá hogy a narrativa egyes eseményeit kizárólag a teljes narrativa eseményeinek fényében lehetséges értelmezni. A fordítás ez esetben is kulcsfontosságú, hiszen a célnyelvi lexikai választás esetlegesen más asszociációkat ébreszt a célnyelvi vevőkben, mint amit a forrásnyelvi szöveg kelt a forrásnyelvi befogadókban. A fordítás révén ezen asszociációkat is könnyűszerrel lehet politikai célokra felhasználni (pl. háborús propaganda céljaira), amennyiben olyan tudatosan kiválasztott szövegelemeket használ a fordító, amelyek a vevőkben jól ismert, politikai célokhoz kapcsolódó nyilvános narratívákat idéznek fel.

Az etikai jelentőséggel is bíró **ok-okozati cselekményviszony** a narratívák eseményeinek jelentőségéhez kötődik, és azzal van összefüggésben, hogy a narratívák nemcsak egyszerűen eseményeket sorolnak fel, hanem ezeket Baker véleménye szerint „értékelik, és meg is magyarázzák” (2006:67) az események, indítékok stb. értelmezése révén. Ez pedig nyilvánvalóan a narrativa morális értelmezését adja meg, illetve befolyásolja. A fordítási szövegalkotás révén az egyes események súlyát önkényes módon úgy lehet megváltoztatni, hogy a célnyelvi szövegben a forrásnyelvitől eltérő ok-okozati cselekményviszonyt jelenít meg a fordító.

A narratívák fogadtatását befolyásoló negyedik és egyben utolsó tényező a **szelektív válogatás**, amely olyan a tudatos és tudat alatti folyamatok összefoglaló neve, amelyek révén egyes események bekerülnek a narratíva végleges szövegébe, míg mások nem. A fordításra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy már azt is szelektív válogatásnak kell tekintenünk, hogy az adott forrásnyelvi kultúrából mely narratívákat (azaz mely eseményekről szóló narratívákat) fordítják le más nyelvekre. Ezt a fajta válogatást politikai célokra is fel lehet használni oly módon, hogy a válogatást tudatosan úgy ejtik meg a döntéshozók (tudósítók, újságírók stb.), hogy a célnyelvi szövegek hamis képet fessenek a forrásnyelvi kultúra országáról, vagy hogy a forrásnyelvi országot mint ellenséges kultúrát lehessen bemutatni szándékolt válogatás – azaz politikai vagy ideológiai célok mentén történő direkt válogatás – révén (vö. szelektív válogatás, ld. fent). A Baker által választott megközelítés igen fontos dologra világít rá: arra, hogy a hatalommal, ideológiával és politikával kapcsolatos fordításkutatási megközelítéseknek multidiszciplinárisnak kell lenniük, és egymással kölcsönösen kapcsolatban lévő elméleteken kell alapulniuk.

A narratívák fogadtatásával kapcsolatosan Baker a fordításról mint olyan szöveg-előállítási folyamatról ír, amelynek révén az adott narratíva bizonyos jellemzőit megváltoztatva „a célnyelvi kontextusban politikai töltetű narratíva jön létre” (2006:105). Ezen narratíva valójában egy más, átalakított, módosított realitást jelenít meg a befogadó számára, amit a fordító mint szövegalkotó olyan „stratégiai lépések végrehajtása révén ér el, amelyeket tudatosan alkalmaz annak érdekében, hogy egy adott [társadalmi, politikai vagy egyéb] mozgalmat, illetve véleményt vagy álláspontot bizonyos szemszögből láttasson” (2006:106). Ezt a módszert Baker **keretbe foglalásnak** nevezi.

Baker a fordítók számára rendelkezésre álló számos, fent említett keretbe foglalási módszer közül négyet ír le részletesebben, majd azok lehetséges gyakorlati alkalmazását is elemzi a fordítás szempontjából. Baker szerint az első módszer az **időbeli és térbeli keretbe foglalás**. Ez a módszer nem a fordítandó szöveg megváltoztatásában nyilvánul meg, hanem abban, hogy a lefordítandó szöveget direkt módon úgy választják ki, és olyan „időbeli és térbeli keretbe foglalják, ami a narratíva egyes elemeit hangsúlyossá teszi, és ami arra sarkallja a vevőt, hogy a kortárs narratívák és az adott narratíva között párhuzamot vonjon” (2006:112).

Az irodalmi művek fordításakor, valamint tolmácsoláskor, illetve a médiaiparban gyakran alkalmazott keretbe foglalási módszer a **szöveges anyagok szelektív válogatása**. Ebben az esetben a forrásnyelvi szövegbe olyan szövegrészeket toldanak be, illetve hagynak ki belőle, amelyek „a forrásnyelvi narratíva, illetve az ezen narratívát magában foglaló nagyobb narratíva (narratívák) egyes elemeit háttérbe szorítják, felnagyítják vagy részletesebben taglalják” (2006:114). Az ilyen jellegű változtatásokat a fordítók tudatosan és nem tudatosan is végrehajthatják.

A keretbe foglalás egy másik lehetséges módszere a **címkézés**. A címkézés azt jelenti, hogy a fordító „személyek, helyek, embercsoportok, események vagy más, a narratívában kulcsfontosságú dolgok megnevezésére olyan lexikai elemeket, elnevezéseket vagy szókapcsolatokat alkalmaz” (Baker 2006:122), amelyek

egy bizonyos közösség nézőpontját, meggyőződését vagy politikai elkötelezettségét jelenítik meg.

A keretbe foglalás utolsó, negyedik azonosított módszere a **résztevők újrapozicionálása**, azaz a narratívában a szereplők, illetve a vevők egymáshoz képesti hierarchiájának megváltoztatása. Ez történhet részben a szereplők beszédének szociolingvisztikai jellemzői, részben a szereplők azonosítására és jellemzésére használt más nyelvészeti módszerekkel leírható szövegjellemzők megváltoztatása révén. Ez szintén lehetőséget teremt a fordításon keresztül megvalósuló politikai manipulációra.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Baker által kidolgozott rendszer számos kontextuális és intertextuális jellemzőt vesz figyelembe, és ezzel kapcsolatosan a politikai manipuláció jó néhány (lehetséges) eszközét leírja, ám olyan elméleteket nem alkalmaz, amelyek segítségével ezen manipulációk konkrét, szövegszerű megvalósulását is ki lehet mutatni. Baker inkább arra törekszik, hogy ezen manipulációkat az adott társadalmi, kulturális és politikai kontextusban magyarázza és elemezze. Véleményem szerint az objektivitás biztosítása érdekében a fordított szövegekben előforduló politikai manipuláció elemzésének pontosan és vitán felül ki kell tudni mutatnia azokat a szövegrészeket, amelyekben a manipuláció megvalósulhat, nem pedig pusztán arra kell törekednie, hogy a társadalmi, kulturális és politikai kontextust háttérként felhasználva magyarázattal tudjon szolgálni.

Schäffner (2001) azt kutatja, hogy miért alakulnak ki **hibridszövegek**. A tudatos fordítói döntések révén létrejövő hibridszövegek a célkultúra szempontjából furcsa, szokatlan szövegjellemzőkkel bíró szövegek, amelyek ennek ellenére betöltik az adott kommunikációs helyzetben tőlük megkívánt kommunikatív célt. A szövegek azért furcsák és szokatlanok, mert a forrásnyelvi szöveg műfaja a célnyelvi kultúrában nem létezik, és éppen ezért a fordító nem tud semmilyen célnyelvi modellszövegre támaszkodni, amikor a fordítást létrehozza. A politikai diskurzussal kapcsolatban Schäffner megjegyzi, hogy a hibridszövegek kialakulásának egyik oka a globalizáció, hiszen a politika egyre nemzetközibbé válása elősegíti a célnyelvi kultúrában korábban nem létező műfajok megjelenését. Összehasonlító szövegelemzés révén Schäffner arra az eredményre jut, hogy a hibridszövegek olyan szövegjellemzőket mutatnak, amelyek a célnyelvi kultúra aktuálisan létező normáival ellentétesek. Ez pedig lehetővé teszi olyan műfajok megteremtését, amelyek a célnyelvi kultúrában korábban nem voltak elfogadottak, illetve elfogadhatatlanok voltak, és mint ilyenek szerepet kaphatnak hatalmi játékokban és a politikai meggyőzésben.

Az ebben a részben ismertetett tanulmányokból megállapítható, hogy a fordítást szándékosan felhasználhatják politikai manipuláció céljára. Erre tekintettel bármilyen lefordított politikai szöveg elemzésének ki kell terjednie az aktuális társadalmi, kulturális, politikai és ideológiai jellemzőkre, valamint azok szövegszerű megvalósulásának kimutatására és kontextusbeli értelmezésükre.

3.2.6. A kritikai diskurzuselemzés csírái a fordítástudományban

A kritikai diskurzuselemzés kezdeteit megtalálhatjuk a fordítástudomány terén is. Ezt a megközelítést a politika egyre nemzetközibbé válása váltotta ki, amely kapcsán egyre több politikai szöveget fordítottak le, és aminek eredményeképpen egyre több ilyen szöveg jelent meg a tömegkommunikációs médiumok különféle csatornáin. Mivel a tapasztalatok alapján feltételezték és később bizonyították is (pl. Baker 2006), hogy a forrás- és a célnyelvi szövegek politikai értelemben nem ekvivalensek egymással, és hogy a célnyelvi szöveget úgy is megalkothatják, hogy az részben másféle kommunikációs célt szolgáljon, mint a forrásnyelvi szöveg, megnövekedett a politikai szövegek fordításával kapcsolatos tudományos érdeklődés.

Az e területen alkalmazott szövegnyelvészeti megközelítések azt célozták, hogy szövegszerűen megmutassák, hogy a forrás- és célnyelvi szövegek pontosan hol és milyen értelemben nem ekvivalensek egymással. Az ebből táplálkozó etikai, politikai és szakmai indíttatású cél – azaz hogy a befogadók és maguk a fordítók is kritikusan viszonyuljanak a fordított politikai szövegekhez, a fordítói tevékenységhez és az ezen tevékenység révén létrejövő hatásokhoz – számos kritikai megközelítést eredményezett. Az alábbiakban néhány ilyen megközelítést ismertetünk.

A kritikai diskurzuselemzés és az ideológiakutatás legismertebb és legelfogadottabb tudósainak elméleteire (Fairclough [1989, 1995], van Dijk [1990, 2003]), valamint a mediatizált szövegek diskurzuselemzésére támaszkodva (Bell [1991, 1998], Schelesinger és Lumley [1985]), Valdeón (2007) televíziós (a BBC-n és a CNN-en sugárzott) tudósításokat hasonlít össze azok fordításai-val. Ebben a kutatási keretben Valdeón (2007) az ideológiát a következőképpen értelmezi: „olyan feltételezések együttese, amelyeket egy adott diskurzus résztvevői elfogadottnak tekintenek” (Valdeón 2007:101). Tanulmányában Valdeón (2007) a médiában megjelenő szövegek alkotói vonatkozásában két-féle közvetítéstípust különböztet meg: **pozitív mediációt**, azaz a szövegalkotó elfogulatlan, semleges hozzáállását a leírtakhoz, valamint **negatív mediációt**, amely esetben „olyan külső politikai irányvonalak (agendák) jelennek meg a szövegben, amelyek esetében elképzelhető, hogy a leírtak [a szövegalkotó] saját ideológiai háttéréből táplálkoznak” (Valdeón 2007:103). Valdeón (2007) a Baker-féle (1992) szószintű nem ekvivalencia kategóriákra támaszkodva azt vizsgálja, hogy a *terrorista* (*terrorist*) és a *szeparatista* (*separatist*) szavakat, valamint az azokkal (állítólagosan) ekvivalens kifejezéseket hogyan használják a forrás- és célnyelvi szövegekben, illetve hogy ezeknek mi is a pontos jelentésük. Valdeón (2007) azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy a 2005-ös madridi terroristatámadásokról mind a BBC, mind pedig a CNN számára készült, fordítás révén keletkezett tudósítások „nem a célnyelvi kultúra érdekében készültek, hanem ennek éppen az ellenkezője igaz: ezek a fordítások a saját érdekeiket tartják előtérben, legyenek azok személyes, szerkesztői, illetve nemzeti célok” (Valdeón 2007:116). Elmondható tehát, hogy (Valdeón 2007) Baker (1992) taxonómiájára támaszkodva szószintű manipulációt mutat ki.

Chan (2007) Hillary Clinton *Élő történelem* c. könyvének két kínai kiadónál, a China Timesnál és a Yilin Pressnél megjelent fordítását hasonlítja össze. Chan (2007) először bemutatja a két fordítást azok befogadó kultúrájában, aztán pedig szövegelemzés segítségével számos különbséget mutat ki a két fordításban. A forrásnyelvi szöveg és a két célnyelvi fordítás közötti különbségek – a kétféle kínai cím, különféle szövegszerű kihagyások és eltolódások – egyrészt a kiadónak, másrészt pedig a kínai cenzúrának tulajdoníthatóak. Chan (2007) tanulmánya jól példázza, hogy politikai szövegek esetében a szövegszerű jellemzőket – többek között – feltétlenül a befogadó kultúra fényében kell értelmezni, magyarázni.

Két tudományterületet összekötve Schäffner (2004) amellet érvel, hogy a politikai diskurzuselemzésnek (a továbbiakban PDE, az angol szakirodalomban: Political Discourse Analysis – PDA) és a fordítástudománynak szorosabban kellene együttműködni. A PDE tulajdonképpen a nyelvi viselkedés és a politika kapcsolatát kutatja a pragmatika, a szemantika és a szintaxis területén, és arra próbál választ találni, hogy a nyelvhasználat hogyan járul hozzá a politikai meggyőzéshez (vö. Chilton és Schäffner 1997). A politikai szövegekhez kapcsolódóan Schäffner (2004) bemutatja a fordítástudomány legismeretebb kutatási területeit, és erre alapozva a PDE és a fordítástudomány lehetséges közös kutatási területeiként a következő témákat határozza meg: a forrás- és a célnyelvi szöveg lexikai választásai és ezek összehasonlítása, a lefordítandó információk kiválasztásának gyakorlata, új politikai identitás létrehozása a szóhasználat és a keretbe foglalás (az olvasókban adott szavak bizonyos társadalmi és ideológiai kontextusokkal történő társítása) révén. Schäffner példák segítségével mutatja be, hogy a fenti területekhez kapcsolódó fordítói megoldásokat manipulációs célokra is fel lehet használni, éppen ezért fontos, hogy a politikai szövegek fordítása vonatkozásában a szöveggel kapcsolatba lépő személyek ezen lehetőségekkel és azok hatásaival is tisztában legyenek.

Ugyanebben a tanulmányban Schäffner a politikai szövegek fordítása terén módszeres megközelítést javasol, és a következőket sürgeti:

- 1) a fordítás státuszát (nyílt vagy burkolt fordítás) és a fordítás elkészítésének menetét és gyakorlatát fel kell tární, mielőtt bármilyen elemzést elvégeznénk,
- 2) a tisztánlátás érdekében a vizsgált fordításokat az eredeti célnyelven és nem csak angolul kell közreadni,
- 3) az esetleges félrefordításokat és a fordításra nem kerülő szövegrészeket azok társadalmi-politikai kontextusában kell elemezni annak érdekében, hogy az azonosított eltolódások kapcsán ki lehessen mutatni az esetleges ideológiai struktúrákat (azaz a társadalmilag elfogadott ideológiát), valamint
- 4) a teljes fordítási folyamatot és nem kizárólag a fordítás révén keletkező „végterméket” kell elemezni.

A PDE megállapításaira támaszkodva és a PDE segítségével meghatározott, a politikai diskurzus fordításával összefüggésbe hozható politikai stratégiák

tekintetében Schäffner megállapítja, hogy politikai szövegek fordítása esetében a fordítás a következő négy politikai stratégia eszköze lehet: korlátozás (*coercion*), ellenállás (*resistance*), torzítás (*dissimulation*), valamint legitimizáció (*legitimation*) és delegitimizáció (*delegitimation*). Ezek meghatározásai sorrendben a következők: a fordítás a fordításra kiszemelt, kiválogatott szövegek révén felhasználható arra, hogy segítségével a befogadók információhoz jutását ellenőrzés alatt tartásuk (**korlátozás**). A fordítók maguk is aktív szerepet vállalhatnak azzal, hogy ők választják ki a nyilvánosságnak szánt, lefordítandó szövegeket, így az olvasók számos nézőponttal találkozhatnak (**ellenállás**). A fordításra szánt szövegek kiválasztásakor manipulatív stratégia lehet az is, ha bizonyos szövegeket nem engednek lefordítani, ha egyes szövegeknek csak bizonyos részeit fordítatják le, vagy ha tudatosan adnak közre a valós politikai eseményekkel köszönő viszonyban nem lévő fordításokat (**torzítás**). Mindezen stratégiák megakadályozhatják az olvasókat abban, hogy pontos és megbízható információkhoz jussanak. A negyedik fordítási stratégia révén pedig pozitív képet alakíthatunk ki magunkról, miközben negatív képet rajzolunk másokról, ezeket Schäffner (2004) **legitimizáció**, illetve **delegitimizáció** néven tartja számon. Schäffner (2004) a PDE és a fordítástudomány együttműködését a fent ismertetett stratégiák és azok fordított szövegekben megnyilvánuló eszközeinek kutatása terén látja leginkább indokoltnak.

Az utolsó alpont, azaz a kritikai diskurzuselemzés fordítástudomány terén megjelenő kezdeményei kapcsán általánosságban elmondható, hogy ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy:

- (1) a szószintű ekvivalenciát a forrás- és a célnyelvi kultúra ideológiai kontextusában kell értékelni és elemezni,
- (2) a célnyelvi szövegben megjelenő lexikai választásokat a befogadó, tehát a célnyelvi kultúra vonatkozásában kell elemezni,
- (3) a lefordításra váró információk kiválasztásának gyakorlatát a forrás- és a célnyelvi kultúra uralkodó ideológiai figyelembevételével kell értelmezni, valamint hogy
- (4) az új politikai identitások szóhasználat és keretbe foglalás révén történő megteremtését a célnyelvi kultúra kontextusában kell elhelyezni.

Az ebben az alpontban ismertetett tanulmányok azt mutatják, hogy a politikai szövegek fordításával kapcsolatos megközelítéseknek a szószintű manipulációkra, a kulturális aspektusok összehasonlítására és a politikai manipulációt (adott esetben) megvalósító nyelvi elemek kiválasztására is ki kell terjednie.

4. Összefoglalás

Az ismertetett fordítástudományi tanulmányok alapján könnyen belátható, hogy a politikai diskurzus fordítástudományi elemzése igen sokféle megközelítést kínál és rendkívül változatos képet mutat. Ez olyannyira igaz, hogy a kutatási módszerek és az azokkal elért eredmények egymással nem hasonlíthatók össze,

ebből kifolyólag a kutatások egymást nem segítik. A tudományterület további fejlődése érdekében szükségesnek látszik valamiféle egységesebb kutatási módszer és elemzési eszköz bevezetése, vagy legalábbis alternatívaként való felkínálása. A fentiek alapján véleményünk szerint ennek az elemzési eszköznek a forrás- és a célnyelvi szöveg vonatkozásában a társadalmi, politikai, kulturális, történelmi, hermeneutikai jellemzőknek és a politikai kontextus jellegzetességeinek vizsgálatára és értelmezésére is alkalmasnak kell lennie. Így biztosítható, hogy a politikai szövegek megalkotásának és fordításának összes kontextuális jellemzőit és azok egymásra hatását is vizsgálni lehessen. Úgy véljük, hogy az általunk megalkotott és a cikksorozat 3. részében ismertetendő komplex hatásmodell az elemzéssel kapcsolatos összes elvárásnak megfelel és az elemzendő szövegjellemzők egy modellbe való foglalása révén potenciálisan képes a jövőbeni kutatásokat egységesebbé és összehasonlíthatóbbá tenni.

Irodalom

- Álvarez, R. Vidal, C. (szerk.) 1996. *Translation, Power, Subversion*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Baker, M. 1992. *In Other Words*. London and New York: Routledge.
- Baker, M. 2006. *Translation and Conflict. A Narrative Account*. London–New York: Routledge.
- Baker, M. 2007. Activist Communities of Translators and Interpreters. Paper presented at *Translation, Interpreting and Social Activism 1st International Forum*. Granada: University of Granada.
- Bell, A. 1991. *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell.
- Bell, A. 1998. The Discourse Structure of News Stories. In: Bell, A. and Garrett P. (szerk.). *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell. 64–104.
- Bell, A. Garrett, P. (szerk.) 1998. *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Calzada Pérez, M. 2007. Translating Conflict Advertising in a Globalised Era. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam – New York: Rodopi. 149–165.
- Chadwick, B. 2007. A ‘hip-hop’ Translation of a Poem by the Russian Futurist Poet Velimir Khlebnikov (1885–1922). In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 199–220.
- Chan, R. 2007. One Nation, Two Translations: China’s Censorship of Hillary Clinton’s Memoir. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 119–131.
- Chilton, P., Schäffner, Ch. (szerk.) 2002. *Politics as Text and Talk. Analytic Approaches to Political Discourse*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.
- Chilton, P., Schäffner, Ch. 1997. Discourse and Politics. In: van Dijk, T. A. (szerk.) *Discourse as Social Interaction*. Thousand Oaks, USA: Sage Publications. 206–230.
- Cronin, M. 2003. *Translation and Globalisation*. London–New York: Routledge.
- van Dijk, Teun A. 1990[1980]. *La noticia como discurso: comprensión, estructura y producción de la información*. Barcelona: Paidós.
- van Dijk, Teun A. 2003. Ideology and Discourse – A Multidisciplinary Introduction. [Online]. Available: <http://www.discourses.org/download/articles/> [last accessed: 14th March 2009].

- Dimitriu, I. 2002. Translation, Diversity and Power. *Current Writing* Vol. 14. No. 2. i–xiv.
- Dragovic-Drouet, M. 2007. The Practice of Translation and Interpreting During the Conflicts in the Former Yugoslavia (1991–1999). In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 29–40.
- Fairclough, N. 1989. *Language and Power*. London–New York: Longman.
- Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. London–New York: Longman.
- Fisher, W. 1987. *Human Communication as Narration: Towards a Philosophy of Reason, Value, and Action*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Foster, I. 2007. The Translation of William Le Queux's The Invasion of 1910: What Germany Made of Scaremongering in The Daily Mail. In: Salama-Carr, M. (szerk.). *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 169–182.
- Fowler, R. 1985. Power. In: van Dijk, T. A (szerk.) *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 4. London: Academic Press. 61–82.
- Gagnon, C. 2006. Language Plurality as Power Struggle, or: Translating Politics in Canada. *Target* Vol. 18. No. 1. 69–90.
- Hatim, B., Mason, I. 1990. *Discourse and the Translator*. London: Longman.
- Hatim, B., Munday, J. 2004. *Translation: An Advanced Resource Book*. London–New York: Routledge.
- Katan, D. 1999. *Translating Cultures: An Introduction for Translators, Interpreters, and Mediators*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Kuhiwczak, P. 2007. The Grammar of Survival. How Do We Read Holocaust Testimonies? In: Salama-Carr, M. (szerk.). *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 61–73.
- Lakoff, G. 1973. Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. *Journal of Philosophical Logic* Vol. 2. 458–508.
- LeBaron, M. 2003. *Bridging Cultural Conflicts: A New Approach for a Changing World*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Maier, C. 2007. The Translator's Visibility: the Rights and Responsibilities Thereof. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam – New York: Rodopi. 253–266.
- Newmark, P. 1989. Introductory Survey. In: Picken, C. (szerk.) *The Translator's Handbook*. 2nd edition. London: ASLIB. 1–26.
- Nikolaou, P. 2007. The Troy of Always: Translation of Conflict in Christopher Logue's War Music. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 75–95.
- Nord, Ch. 1997. *Translating as a Purposeful Activity. Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St Jerome.
- Palmer, J. 2007. Interpreting and Translation for Western Media in Iraq. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 13–28.
- Pym, A. 1992. *Translation and Text Transfer – An Essay on the Principles of Intercultural Communication*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pym, A. 2000. *Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester: St Jerome Publishing.
- Schäffner, Ch. 1998. Hedges in Political Texts: A Translational Perspective. In: Hickey, L. (szerk.) *The Pragmatics of Translation*. Clevedon: Multilingual Matters. 185–202.

- Schäffner, Ch. 2003. Third Ways and New Centres – Ideological Unity or Difference? In: Calzada-Pérez, M. (szerk.) *Apropos of Ideology: Translation Studies on Ideology. Ideologies in Translation Studies*. Manchester: St Jerome. 23–41.
- Schäffner, Ch. 2004. Political Discourse Analysis from the point of view of Translation Studies. *Journal of Language and Politics* Vol. 3. No. 1. 117–150.
- Schäffner, Ch., Adab, B. 2001. The Idea of the Hybrid Text in Translation: Contact as Conflict. *Across Languages and Cultures* Vol. 2. No. 2. 167–180.
- Schelesinger, Ph., Lumley, B. 1985. Two Debates on Political Violence and the Mass Media: The Organisation of Intellectual Fields in Britain and Italy. In: van Dijk, T. A. (szerk.) *Discourse and Communication, New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication*. Berlin–New York: Walter de Gruyter. 324–349.
- Seleskovitch, D. 1983. Faut-il sauver les langues nationales? Role de la traduction et de l'interprétation. *Traduire* Vol. 116. 5–6.
- Tang, J. 2007. Encounters with Cross-cultural Conflicts in Translation. In: Salama-Carr, M. (szerk.) *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 135–147.
- Trosborg, A. 1997. *Text Typology and Translation*. Amsterdam–Philadelphia: Benjamins.
- Tymoczko, M. 2000. Translation and Political Engagement. *The Translator* Vol. 6. No. 1, 23–47.
- Tymoczko, M. 2003. Ideology and the Position of the Translator: In What Sense is a Translator 'in between'? In: Calzada-Pérez, M. (szerk.) *Apropos of Ideology: Translation Studies on Ideology. Ideologies in Translation Studies*. Manchester: St Jerome. 181–202.
- Tymoczko, M. and Gentzler, E. (szerk.). 2002. Introduction. In: *Translation and Power*. Amherst–Boston: University of Massachusetts Press. i–xxviii.
- Valdeón, R. A. 2007. Ideological Independence or Negative Mediation: BBC Mundo and CNN en Español's (translated) Reporting of Madrid's Terrorist Attacks. In: Salama-Carr, M. (szerk.). *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 99–118.
- Venuti, L. (szerk.). 1992. *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*. London: Routledge.
- Wadensjö, C. 1998. *Interpreting as Interaction*. Harlow, Essex: Addison Wesley Longman.
- Williams, J. 2007. Ferdinand Freiligrath, William Wordsworth, and the Translation of English Poetry into the Conflicts of Nineteen Century German Nationalism. In: Salama-Carr, M. (szerk.). *Translating and Interpreting Conflict*. Amsterdam–New York: Rodopi. 183–198.

Explicitáció a lektorált fordításokban – az explicitáció mint szerkesztési művelet^{*}

Robin Edina

E-mail: robin@beltav.hu

Kivonat: Az explicitációs hipotézist (Blum-Kulka 1986) kutató vizsgálatok többnyire nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy az elemzés alapjául szolgáló korpuszok gyakran lektorált fordításokból állnak, amelyek már nem csupán a fordító stratégiájának és műveleteinek nyomait viselik magukon, hanem a lektoréit is. Felmerül tehát a kérdés, hogy amit ezek a vizsgálatok a fordító által végrehajtott műveletnek tulajdonítanak, valóban kizárólag a fordításra jellemző univerzális jellegzetesség-e. Jelen kutatás elsődleges célja későbbi kutatások alapját képező hipotézisek alkotása volt a fordítói kéziratok és a lektorált szövegek viszonyáról, a fordítási és szerkesztési műveletekről az angol és a magyar nyelv viszonylatában, különös tekintettel a fordított szövegekre jellemző explicitációra mint fordítási univerzáléra. A kutatás során a szórakoztató irodalom műfajába tartozó fordítói kéziratokat hasonlítottunk össze lektorált változataikkal – elsősorban Klaudy (1997) és Gumul (2006) tipológiáját felhasználva – annak megállapítására, vajon végeznek-e explicitációs műveleteket a fordított szövegeket gondozó lektorok. Az eredmények arra mutatnak, hogy a lektorok is hajtanak végre explicitációs műveleteket a szövegek gondozása során.

Kulcsszavak: univerzális fordítási műveletek, explicitáció, fordítói kézirat, lektorált fordítás, lektorálási műveletek, lektorálási korpusz

1. Az explicitáció elméletei

Jelen kutatás elsődleges célja későbbi kutatások alapját képező hipotézisek alkotása volt a nyers és lektorált fordítások viszonyáról, a fordítási és szerkesztési műveletekről, különös tekintettel a fordított szövegekre jellemző explicitációra mint fordítási univerzáléra. A kutatás során nyersfordításokat hasonlítottunk össze lektorált változataikkal annak megállapítására, vajon végeznek-e explicitációs műveleteket a fordított szövegeket gondozó lektorok. A tanulmány a fordítási univerzálék és az explicitációs műveletek elméleti hátterének és a korábbi kutatások eredményeinek áttekintése után ismerteti az elemzés tanulságait, amelyek új értelmezést adhatnak az explicitációról alkotott eddigi elméleteknek.

1.1. Fordítási univerzálék

A leíró paradigmán belül folytatott empirikus elemzések szerint a fordítók által végrehajtott műveleteket és a fordítók tevékenysége nyomán létrejövő eltolódások-

^{*} Az *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 5. évfolyamának 1. számában megjelent tanulmány kibővített változata

kat általános, standard gyakorlatot képviselő normák szabályozzák kötetlen társadalmi konszenzus alapján (Toury 1995). A normák és szabályszerűségek tudományos vizsgálatai nyomán fogalmazódtak meg az úgynevezett fordítási univerzálék (*translation universals*) (Laviosa 2001: 288), amelyek leírják, milyen pontokon és minőségben különböznek a fordítások a nem fordított, eredeti szövegektől.

A fordítási univerzálék csoportjába a fordítástudomány jelenlegi állása szerint a következő jelenségek tartoznak: egyszerűsítés (*simplification*), az ismétlések elkerülése (*avoidance of repetitions*), explicitáció (*explicitation*), normalizáció (*normalization*), forrásnyelvi szövegtulajdonságok átvétele (*discourse transfer*) és a lexikai egységek sajátos megoszlása (*distinctive distribution of target-language items*)¹ (Laviosa 2001: 288). Ezek a fordítási univerzálék olyan nyelvi sajátosságok, amelyek általában a fordításokra, és nem az eredeti szövegekre jellemzőek, nyelvpártól és a fordítás irányától függetlenül (*ibid.*). Pym egy lépéssel tovább megy, amikor kijelenti, hogy egy nyelvi jelenség csak akkor tekinthető fordítási univerzálénak, ha *kizárólag* fordításokban fordul elő, más típusú szövegekben nem (2010: 78). Klaudy univerzális fordítási szövegsajátosságok helyett univerzális fordítási *műveletekről* beszél (2004: 71), amelyeket a fordítók hajtanak végre a fordítás folyamatában.

1.2. *Explicitációs kutatások*

A fordítási univerzálék – azaz univerzális fordítási műveletek – közül is az explicitáció jelenségét övezte eddig a legnagyobb érdeklődés a fordítástudományon belül. Számos szakember végzett kontrasztív elemzéseket az explicitáció előfordulásának kimutatására, okainak vizsgálatára és fajtáinak meghatározására (többek között Blum-Kulka 1986; Seguinot 1988; Olohan és Baker 2000; Pápai 2001, 2004; Dimitrova 2005; Heltai 2005; Klaudy és Károly 2005; Pym 2005, Gumul 2006). Az explicitációt a tolmácsolásban kutató tanulmányok száma jelentősen kevesebb, mint az írott nyelvi közvetítést vizsgáló kutatásoké. Ennek ellenére az eddig végzett vizsgálatok többségében azt mutatják, hogy ez a jelenség a szóbeli nyelvi közvetítés formáiból sem hiányzik (Shlesinger 1995; Gumul 2006).

1.3. *Az explicitáció fogalma*

Az explicitáció fogalmát Vinay és Darbelnet (1995) vezette be a fordításelméletbe, amikor kidolgozták az ekvivalenciát megteremtő műveletek modelljét azokra a fordítási helyzetekre, ahol a természetes ekvivalens nem rögtön nyilvánvaló. Általános fordítási műveletek eredménye nyomán jelentkező stilisztikai technikaként jellemezték mind az explicitációt, mind ellentétét, az implicitációt, amely a mondat szintjén jelentkezik, és a célnyelv normáit követi. Meghatározásukban az explicitáció olyan művelet, amelynek során a fordító explicit módon fejez ki valamit a célnyelvben, ami a forrásnyelvben implicit

¹ A fordítási univerzálék magyar terminusai Klaudy Kinga fordítása (2004: 71).

maradt, mivel az információ a forrásnyelvi kontextusból, illetve az adott szituációból kikövetkeztethető (Vinay és Darbelnet 1995). Az explicitáció és implicitáció stilisztikai műveletként való meghatározása nyilvánvalóvá teszi, hogy Vinay és Darbelnet az explicitáció jelenségét csupán tudatos döntéseken alapuló fordítói technikaként értelmezte, és nem számoltak a fordításban részt vevő nyelvpárok közötti rendszerbeli különbségekkel, amelyek az explicitációt kötelező és automatikus műveletté teszik (Klaudy 2004: 71).

A későbbi empirikus kutatások igyekeztek több fényt vetni az explicitációs műveletek sajátosságaira, és kiszélesítették az explicitáció jelenségének értelmezési tartományát. Blum-Kulka (1986) végzett elsőként szisztematikus kutatásokat az explicitáció vizsgálatára, aki a kohéziós eszközök és a koherencia eltolódásait, az explicitáció szövegszintű megjelenését vizsgálta fordított szövegeken. Kutatási eredményei alapján megalkotta az explicitációs hipotézis fogalmát:

A forrásnyelvi szöveg interpretációjának folyamatában olyan CNY szöveg jöhet létre, amely redundánsabb, mint a FNY szöveg. A redundancia kifejeződhet abban, hogy nő a CNY szöveg kohézív explicitiségeinek szintje. Ezt az érvelést „explicitációs hipotézisnek” nevezhetjük, amely azt állítja, hogy a FNY szövegről a CNY szövegre való áttérés folyamatában megfigyelhető a kohézív explicitiség növekedése, függetlenül a két nyelv rendszerbeli és szövegépítési különbségeitől. Ebből az következik, hogy az explicitációt olyan jelenségnek tartjuk, amely inherens része a fordítás folyamatának. (1986: 19)²

Fenti megállapítás szerint az explicitáció univerzális, minden fordításra jellemző sajátosság, a fordítástudományban az empirikus bizonyítékok ellenére mégis széles körben vitatott (Seguinot 1988, Mauranen et al. 2004, Heltai 2005, Pym 2005, Baumgarten et al. 2008), és talán éppen ezért gyakran kutatott jelenség. Dimitrova (2005) fontos megállapítást tesz az explicitáció meghatározásával és feltételezett univerzális jellegével kapcsolatban:

A fordítástudományon belül immár teljes az egyetértés arról, hogy az explicitáció nem minden esetben kötelező művelet. Ezért fontos leszögezni azt is, hogy amennyiben az explicitáció univerzális jelenség a fordításban, ezt kizárólag úgy kell érteni, hogy csupán az explicitáció lehetősége univerzális, és nem úgy, hogy szükségszerűen mindig meg is történik (Dimitrova 2005: 40)³.

1.4. Az explicitáció fajtái

Seguinot egyetért Blum-Kulka hipotézisének központi megállapításával, miszerint a fordítási folyamatnak természetesen része az explicitáció, ám

² Klaudy fordítása (1999: 7).

³ Ha másként nincs feltüntetve, a magyar szöveg a szerző saját fordítása.

a meghatározását túlságosan szűknek tartja (1988: 106). Nézete szerint az explicitéség nem feltétlenül jár együtt a redundanciával: a redundáns információ hozzáadása nem az egyetlen eszköze az explicitációnak. Az explicitációnak ezért három formáját határozza meg: (1) olyan jelentés fogalmazódik meg expliciten a célnyelvi szövegben, amely az eredetiben nem volt benne, (2) az eredeti szövegben impliciten megfogalmazott információ a fordításban nyíltan kifejeződik, (3) a forrásnyelvi szöveg egy eleme nagyobb hangsúlyt kap a fordításban (Seguinot 1988: 108). Elkülöníti azonban azokat a hozzáadásokat, amelyek a két nyelv strukturális, stilisztikai és retorikai különbségeivel magyarázhatóak, és az explicitáció terminust kizárólag azokra az esetekre tartaná fenn, amikor ezek nem játszanak szerepet a fordításban: „annak bizonyítására, hogy explicitáció történt, fenn kellett álljon a lehetősége egy másik ugyancsak helyes, de kevésbé explicit vagy pontos változatnak” (1988: 108). Seguinot ezt a jelenséget tartja a fordítási folyamathoz tartozónak. Hozzáteszi azonban azt is, hogy az általa explicitációnak nevezett, nyelvpártól független hozzáadások *szerkesztési (editing)* stratégiák részét képezik, amelyek a forrásnyelvi szöveg megértését, az olvasói és intézményes igények kielégítését szolgálják.

Klaudy tipológiája az explicitáció fajtáinak meghatározására összefoglalja, és egy elméletben egyesíti a korábban elhangzott véleményeket. Meghatározása szerint az explicitáció „olyan fordítási művelet, amelynek során a fordító nyíltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette” (Klaudy 1999: 5). Az explicitáció így egyformán jelentheti újabb elemek betoldását a szövegbe, és már meglévő elemek jelentésének, szerepének konkretizálását. Az explicitáció következő típusait azonosítja (Klaudy 1999: 9, 2001: 83):

- Kötelező explicitáció (*Obligatory explicitation*): olyan művelet, amelyre a nyelvek morfológiai, szintaktikai és szemantikai rendszerének különbségei miatt van szükség. A fordító a művelet elvégzése nélkül nem kapna helyes célnyelvi szöveget.
- Fakultatív explicitáció (*Optional explicitation*): a nyelvhasználati különbségekkel, nyelvi elvárásokkal magyarázható. A fordítónak ebben az esetben van választási lehetősége, hogy végrehajtja-e az explicitációs műveletet. Explicitáció nélkül is helyes célnyelvi mondatot kapna, a szöveg egésze azonban nem felelne meg a célnyelvi befogadó elvárásainak.
- Pragmatikai explicitáció (*Pragmatic explicitation*): a célnyelvi szöveg kiegészítése többletinformációkkal, amelyekre a forrásnyelvi és célnyelvi olvasók háttérismerete miatt van szükség.
- Fordításspecifikus explicitáció (*Translation-inherent explicitation*): olyan explicitációs művelet, amely sem nyelvi, sem nyelven kívüli okokkal nem magyarázható. Okai a fordítás természetében keresendők.

Amikor Klaudy (1997) kidolgozta három indoeurópai (angol, orosz, német) és egy finnugor nyelv (magyar) átváltási műveleteit, az explicitációt nem tüntette fel önálló fordítástechnikai alpműveletként. Klaudy az explicitációt és ellentétét, az implicitációt átfogó, „szuperkategóriának” (2004: 72) nevezi, amelyek

szinte valamennyi átváltási műveletet magukban foglalják. Az explicitáció alá tartozó fordítói műveletek közé tartozik a lexikai konkretizálás, felbontás és betoldás, valamint a grammatikai konkretizálás, felbontás és betoldás. (Klaudy 1997, Klaudy 1999: 11). Mindezek besorolhatók az explicitáció négy fajtájának egyikébe.

1.5. Az aszimmetria-hipotézis

Vinay és Darbelnet az explicitáció mellett a fordítási technikák között felsorolta annak ellentétét, az implicitációt is, amelyet akkor alkalmaz a fordító, amikor „...valamit, ami explicit volt a forrásnyelvben, implicitté teszünk a célnyelvben, számítva arra, hogy a szituáció vagy kontextus közvetíti a jelentést” (1995: 344). Az implicitáció így az explicitációs műveletek ellentétét: a lexikai generalizálást, összevonást és kihagyást, valamint a grammatikai generalizálást, összevonást és kihagyást foglalja magában (Klaudy 1999: 15).

Klaudy az explicitációval, illetve implicitációval járó műveletek vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a kötelező jellegű explicitációk az esetek többségében szimmetrikusak, vagyis az explicitációval a másik nyelvi irányban implicitáció áll szemben. A fakultatív explicitációs műveletek esetén viszont gyakoribb az aszimmetria (1999: 14). Blum-Kulka explicitációs hipotézisét ezért Klaudy aszimmetria-hipotézisével egészítette ki, amely

(...) feltételezi, hogy az explicitáció és az implicitáció a fordításban nem szimmetrikus műveletek, mivel a fordítók, ha van választási lehetőségük, előnyben részesítik az explicitációval járó műveleteket az implicitációval járó műveletekkel szemben, és gyakran elmulasztják az implicitációt, ahol erre lehetőség nyílna (2004: 74).

Az explicitáció irányadó elve tehát erőteljesebb a fordítóknál, mint az implicitáció elve (Klaudy 1997: 392). Klaudy szerint ha az empirikus kutatások az implicitáció vizsgálatával igazolnák az aszimmetria hipotézist, azzal Blum-Kulka eredeti explicitációs hipotézise is igazolást nyerne.

1.6. Az explicitáció lehetséges okai

Miért explicitálnak a fordítók? Erre a kérdésre a forrásnyelvi ekvivalenciát szem előtt tartó elméletek nem adhatnak választ. Gideon Toury *Descriptive Translation Studies and Beyond* című könyvében kijelenti, hogy a fordított szövegeket a célnyelvi kultúra kontextusában kell tanulmányozni a forrásnyelv kontextusa helyett (1995: 136). Mindezt arra a feltételezésre alapozza, hogy a fordítók rendszerint „annak a kultúrának az érdekében dolgoznak, amely nyelvre az adott pillanatban fordítanak” (ibid.: 12). A fordítók ezért arra törekszenek, hogy az általuk létrehozott szöveg megfelelően a célnyelvi olvasók igényeinek (Dimitrova 2005: 238).

Klaudy általános fordítástechnikai elveket fogalmaz meg, amelyek a fordítót munkájának végzése közben vezérlik. A fordítónak mint hivatásos nyelvi

közvetítőnek elsődleges feladata, hogy megteremtse a kommunikációt két különböző nyelvi kultúra között, és ennek érdekében elsősorban a célnyelvi befogadó igényeit tartja szem előtt, a célnyelv normáit követi. Mindeközben a fordítói szakma normáit is igyekszik betartani. Amikor azonban e két norma több választási lehetőséget is kínál egy probléma megoldására, a fordító az explicitébb megfogalmazást választja *a sikeres üzenetátvitel* érdekében (Klaudy 1997: 380).

Anthony Pym (2005) a nyelvi tényezőkkel szemben szintén a nyelven kívüli, emberi tényezőkre helyezi a hangsúlyt, és az explicitáció problémáját a relevanciaelmélet alapjain és a kockázatmenedzsment kontextusában vizsgálja. Kockázatként a kommunikáció nemkívánatos kimenetelét, az esetleges félreértéseket értelmezi, amelyek korlátozzák a kommunikációban részt vevő partnerek közötti együttműködést (2005: 34). Pym szerint a fordított szövegek több kockázatot rejtnek magukban, mint az eredeti, nem fordítás nyomán létrejött szövegek, mivel a két kontextus kevesebb közös kulturális referenciát foglal magában. Ahol pedig nagyobb a kockázat, a fordító nagyobb erőfeszítéseket fog tenni, hogy a félreértések kockázatát minimalizálja (2005: 41). Ilyen erőfeszítésnek tekinthető az explicitáció is, amelynek során egyértelműbb, könnyebben érthető célnyelvi szöveget igyekszik létrehozni a fordító.

1.7. Korpuszok és lektorált szövegek

Blum-Kulka (1986) hipotézise óta folyamatosan születnek az univerzális fordítási műveleteket vizsgáló újabbnál újabb elemzések és modellek. A kutatók és elméleti szakemberek különféle tipológiákat dolgoztak ki, és megkíséreltek fényt vetni az explicitációt motiváló okokra és tényezőkre. A leíró paradigmán belül folyó korpuszkutatások lehetővé tették, hogy nagy mennyiségű, gépileg elemezhető szövegen is vizsgálható legyen az explicitáció jelensége, statisztikailag jelentős adattal bizonyítva univerzális jellegét a fordított szövegekben (Olohan és Baker 2000, Olohan 2001, Pápai 2001, 2004). Időnként úgy tűnhet, a fordítástudomány szinte valamennyi képviselőjének van hozzáfűznievalója az eddig elhangzott explicitációs elméletekhez.

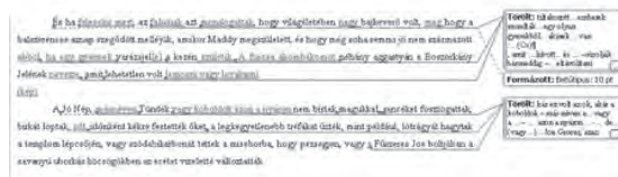
A fundamentális probléma azonban a kutatások nagy részével az, hogy nem veszik figyelembe a tényt, miszerint az általuk vizsgált korpuszok többségében lektorált szövegekből állnak. Dimitrova összesítő táblázatban sorolja fel az eddigi legfontosabb, explicitációval kapcsolatos kutatásokat, feltüntetve az általuk elemzett szövegek műfaját (2005: 35). Dimitrova listájából világosan látszik, hogy a kutatások alapjául szolgáló korpuszok (újságcikkektől a regényekig) nyomtatásban kiadott, tehát – a kiadói protokollnak megfelelően – szerkesztők által gondozott fordított szövegek. Az Olohan és Baker által korpuszkutatásokhoz használt *Translational English Corpus*, amely angol nyelvre fordított szövegeket tartalmaz, elsősorban kiadásra szerkesztett szövegekből áll (Olohan–Baker 2000, Olohan 2001: 424) Felmerül a kérdés, hogy amit ezek a vizsgálatok eredményeik alapján a fordító által végrehajtott műveletnek tulajdonítanak, valóban kizárólag a fordításra jellemző univerzális jellegzetességek-e. Valóban a fordító explicitálta a forrásnyelvi szöveget, vagy esetleg a fordítást

gondozó lektor műveletéről van szó? De hát explicitálnak-e a lektorok? Hiszen az explicitáció Blum-Kulka hipotézise szerint a fordításra jellemző univerzális művelet.

Baumgarten et al. angol tudományos cikkek német fordításait vizsgálva jegyzik meg, hogy a fordításokban található, pragmatikai célokat szolgáló betoldások egy része valószínűleg a szöveget lektoráló szerkesztőknek tulajdonítható (2008: 193). Ennél többet azonban nem tesznek hozzá a kérdéshez, nem vizsgálják, mennyiben módosítanak a szerkesztők az általuk javított szövegeken. A szakirodalom általában nem foglalkozik ezzel a kérdéssel, sőt, gyakran a kiadók sem tüntetik fel a szerkesztő nevét, aki a fordított szöveget gondozta. Az 1. ábra mutatja Joanne Harris *Rúnajelek* című művének rövid szövegrészletét annak illusztrálására, milyen mértékű módosításokat végezhet egy-egy szerkesztő a fordított szövegen.

1. ábra

Joanne Harris (2009): Rúnajelek című regényének lektorált részlete

Amint az a példából kiderül, a lektorok jelentős mértékben javíthatnak az általuk gondozott fordítások nyelvi megformáltságán. Tevékenységük a végleges szöveg megalkotásában nem elhanyagolható. Főként akkor nem, amikor a kutató a kizárólag fordításokra jellemző univerzális műveletekre kíván bizonyító erejű adatokat gyűjteni. A fordítástudományban tehát számolni kell a fordítás folyamatának utolsó szereplőjével, a lektorral is.

2. Fordítás, lektorálás és az explicitáció

2.1. A fordító és a lektor

Szerzők és szerkesztők kézikönyve című művében Gyurgyák kihangsúlyozza, hogy a szerzői (fordítói) kézirat sohasem egyenlő a kész könyvvel, a kiadott mű minősége nagyban múlik a kiadói munkatársak hozzáértésén (2008: 249). A lektor szerepe a fordított szövegek esetében ebben is kulcsfontosságú, hiszen a fordítóhoz hasonlóan

(...) mintegy közvetítő a szerző és az olvasó között, ugyanis egyszerre kell a szerző és az olvasó fejével gondolkodnia, azaz tisztában kell lennie azzal, mit is akar valójában a szerző mondani, másrészt segítenie kell az olvasót a mondandó megértésében (Gyurgyák 2008: 275).

A lektornak azonban nem csupán a szerző és az olvasó fejével kell gondolkodnia, hanem figyelembe kell vennie a fordítót is, azaz a fordító és az olvasó között kell közvetítenie. A lektor és a fordító ugyanazon érdekek között egyensúlyozva igyekeznek elvégezni munkáját: döntéseikben szerepet játszik a megbízó, a szakmai fórumok (fordítói és szerkesztési normák), a szerző, és legfőképpen az olvasó igényei (Mossop 2001).

Mindkettőjük célja, hogy szerző (fordító) és olvasó között létrejöjjön a sikeres kommunikáció. Gondoskodniuk kell arról, hogy félreértésektől mentes, egyértelmű, a nyelvi normáknak megfelelő, könnyen feldolgozható szöveget hozzanak létre, amely az olvasó számára releváns információval szolgál. Ahol pedig fennáll a félreértelmezhetőség kockázata, a fordítóhoz hasonlóan a lektor is nagyobb erőfeszítéseket fog tenni, hogy a félreértések kockázatát minimalizálja (Pym 2005: 41).

2.2. A lektorálás és szerkesztés műveletei

Brian Mossop (2001) szerint a lektor (és az eredeti nyelven fogalmazott szövegek szerkesztője) kétféle tevékenységet folytat a szöveg gondozásakor: javítja (*correct*) illetve tökéletesíti (*improve*) a fordítói kéziratot. A javítás kategóriájába tartozó beavatkozások kötelezően elvégzendő műveletek, amelyek nélkül nem jönne létre nyelvi, grammatikailag helyes szöveg. A fordítói kézirat tökéletesítését szolgáló beavatkozások azonban fakultatívak. A lektor azért végzi őket, hogy a kész szöveg könnyen feldolgozható, és az olvasók igényeinek megfelelő legyen.

Horváth a lektorálást a fordítás pontosságának ellenőrzéseként és szükség szerinti javításaként értelmezi (2009: 242). Kutatási eredményei alapján megállapítja, hogy a lektorálás a célnyelv normáihoz közelíti a fordított szövegeket. A lektorálási műveletek kategorizációjakor a következő beavatkozásokat sorolja fel: *átrendezés, beszúrás, csere, törlés, széljegyzet* (ibid.: 156). Ezek közül az utolsó nem avatkozik közvetlenül a szövegbe, csupán javaslatokat fogalmaz meg a szöveg minőségére vonatkozóan. A többi lektori beavatkozás azonban egybevethető Klaudy fordítástechnikai tipológiájával (1997, 1999), amely az explicitáció és implicitáció superkategóriája alá tartozó műveleteket sorolja fel. Az *átrendezés, beszúrás, csere* takarhat lexikai és grammatikai konkretizálást, felbontást és betoldást, valamint lexikai és grammatikai összevonást, generalizálást. A *törlés* pedig a lexikai és grammatikai elemek kihagyására vonatkozhat.

Englund Dimitrova (2005) olyan empirikus elemzéseket végzett az explicitáció kutatása során, amelyek a lektorálás, önlektorálás, illetve szerkesztés témakörét is érintették. Megfigyelései szerint a stratégiai (tudatos döntéseken alapuló) explicitációs műveletek a fordító értelmezési folyamatának (*process of interpretation*) eredményeképpen jönnek létre, amelynek során a célnyelvi szöveget a célnyelven módosítják, és nem térnek vissza ismét a forrásnyelvi szöveghez, nem történik újabb átváltási művelet. A fordított szöveg újraformálása (szerkesztése) a célnyelven pedig gyakran jár együtt olyan műveletekkel, amelyek a fordítást a forrásnyelvi szöveghez képest explicitabbá teszik (Dimitrova 2005: 237).

3. A kutatás menete

3.1. A kutatás célja

Az explicitációról mint univerzális fordítási univerzáléről és a lektorálásról szóló elméletek áttekintése nyomán tehát feltételezhető, hogy a fordított szövegeket gondozó lektorok is végeznek explicitációs műveleteket. Jelen kutatás elsődleges célja az volt, hogy lehetővé tegye további hipotézisek felállítását a nyers, és lektorált fordítások viszonyáról, a fordítási és szerkesztési műveletekről, különös tekintettel a fordított szövegekre jellemző explicitációra mint fordítási univerzáléra. Az elemzés során ezért a következő kérdésre igyekeztünk empirikus, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel választ kapni: explicitálnak-e a fordítást gondozó lektorok?

A kutatás empirikus, a leíró paradigma elméletébe illeszkedő szemléletet képvisel, és nem hoz értékítéletet (Toury 1995), ezért *nem* volt célja, hogy értékelje a korpuszt képező szövegek fordítóinak és lektorainak munkáját: nem elemeztük, hol kellett volna többet, illetve kevesebbet módosítani a fordítási és lektorálási műveletek során. Nem vizsgáltuk azt sem, hogy az elemzés során azonosított explicitációs műveletek valóban elősegítik-e a szöveg olvashatóságát, értelmezhetőségét (Heltai 2005), kizárólag a műveletek jelenlétének, a lektorok explicitációs törekvésének megállapítása tartozott a kutatás céljához. Az elemzés továbbá arra sem törekedett, hogy magyarázatot találjon az esetleges explicitációs műveletek megnyilvánulásaira a vizsgálat alapját képező szövegekben, bár egy ilyen szándék későbbi kutatások fókuszát képezheti.

3.2. Lektorálási korpusz

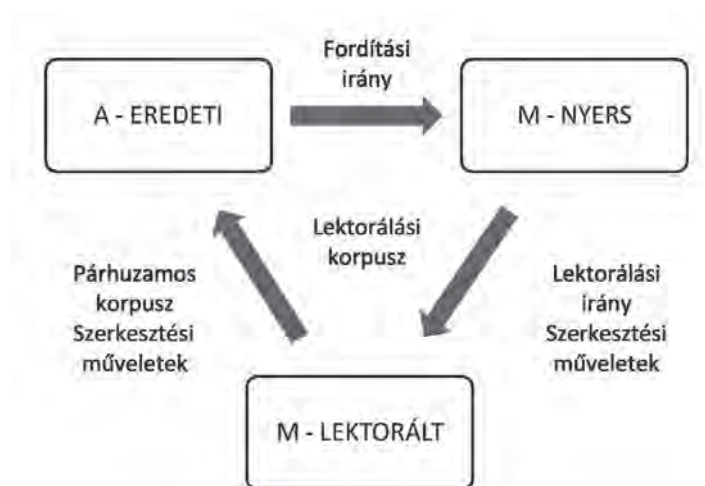
A kutatás alapját összetett lektorálási korpusz képezte, amely eredeti, angol nyelvű szövegeket, azok magyar nyelvű fordítói kéziratát és lektorált fordítását foglalta magában. A főkorpuszt öt alkorpuszra osztottuk, amely mindegyike tulajdonképpen két, egymással kapcsolatban álló párhuzamos korpuszból állt, és három szöveget tartalmazott: az angol eredetit, annak fordítói kéziratát és a lektorált szöveget. A 2. ábra mutatja az alkorpuszok felépítését, a szövegek egymáshoz való viszonyát és az elemzés irányát.

Az alkorpuszok egy-egy eredetileg angol nyelven íródott regény első fejezetének eredeti, nyersfordított és lektorált fordított szövegéből épültek fel. Az eredeti művek az alkorpuszok sorrendjében a következők:

- (1) Bray, L. 2005. *A Great and Terrible Beauty*. New York: Delacorte.
- (2) Clare, C. 2009. *City of Bones – Mortal Instruments*. New York: McElderry.
- (3) Harris, J. 2008. *Runemarks*. New York: Knopf.
- (4) Mayle, P. 2005. *A Good Year*. London: Vintage.
- (5) Parsons, G. K. 2008. *In the Shadow of the Sinking*. Nashville: Thomas Nelson.

2. ábra.

A lektorálási alkorpuszok összetétele

A művek mindegyike a szórakoztató irodalom műfajába tartozik, azaz ugyanazt a kommunikációs célt töltik be a célnyelvi (magyar) kultúrához tartozó olvasó számára: az *igényes* szórakoztatást.

Mivel erre a műfajra jellemző a legkevesebb megkötöttség – nyelvi megformálását nem korlátozzák olyan paraméterek, mint a terminológia, a szakszövegekre jellemző szófordulatok és kanonizált formulák, illetve nem jellemzőek rá a szépirodalmi sajátosságok sem –, ezért ideális alapot nyújt általános tendenciák vizsgálatára. Kommunikációs céljuknál fogva a szórakoztató irodalmi műveket a könnyed nyelvi megformáltság, a hétköznapi nyelvben meggyökeresedett szófordulatok jellemzik – olyan nyelvi sajátosságok, amelyek könnyen feldolgozhatóvá teszik a szöveget, másképp a célnyelvi olvasók visszautasítanak. Terjedelmük miatt azonkívül alkalmasak arra, hogy szövegalapú elemzéssel szószintű, mondatszintű és szövegszintű műveletek után kutassunk bennük.

A kiadásban megjelent könyvek, illetve fordításuk sikere, azaz kommunikációs céljuk megvalósulása egyszerű számadatokban, az eladott példányszámokban mérhető. A fenti művek mindegyike az elmúlt öt évben jelent meg magyar fordításban, magyar kiadójuk a sikeres könyvek közé sorolta őket. Ezért fordítástudományi szempontból megállapíthatjuk, hogy a célnyelvi kultúra befogadta a szövegeket, azaz a fordító és a fordítást gondozó lektor olyan munkát végzett, amely érthető, egyértelmű és feldolgozható célnyelvi szöveget eredményezett.

A nyers és lektorált szövegeket a művek kiadója, a Könyvmolyképző Kft. és az Ulpius-ház bocsátotta rendelkezésünkre a kutatás céljaira. Négy fordító és öt lektor dolgozott a szövegeken. Egy fordítótól vizsgáltunk két fordítást, amelyeket két különböző lektor dolgozott fel, és különböző kiadónál jelentek meg. Az egyes szövegek terjedelme 1600 és 2600 szó között mozgott, a tizenöt szöveg szavainak száma összesen 31270 szó. A szövegeket a kiadók korrek-turakövetővel ellátott Word-formátumban továbbították, amelyben könnyen

nyomon követhetők a lektor javításai. Ez lehetővé tette a szövegek hatékonyabb elemzését.

3.3. Kutatási módszerek

3.3.1. Szavak száma

Az egyik leggyakrabban idézett megnyilvánulása az explicitációnak, hogy a fordítások rendszerint hosszabbak, mint az eredeti forrásnyelvi szövegek (Heltai 2005). Amennyiben az explicitáció hozzáadással jár, joggal feltételezhető, hogy a fordított szöveg terjedelme megnő.

Első lépésként annak megvizsgálására, hogy explicitálnak-e a fordítást gondozó lektorok, összehasonlítottuk az egyes alkorpuszok szövegeinek hosszúságát. Ehhez a szövegszerkesztő program automatikus gépi számláló funkcióját alkalmaztuk. A kapott számadatokat táblázatba foglaltuk, majd százalékosan összevetettük az egyes szövegek szavainak száma közötti különbségeket.

3.3.2. Explicitációs és implicitációs műveletek a lektorált szövegben

Második lépésben az alkorpuszok nyers- és lektorált fordításait vetettük egybe kontrasztív elemzéssel. Az elemzéshez a szövegszerkesztő program korrektúrakövetőjével ellátott formátumban vizsgáltuk a lektorált szövegeket, amelyekben minden módosítást pontosan dokumentáltak (a törölt és betoldott elemeket egyaránt). Mivel nem minden módosítás, illetve hozzáadás tekinthető explicitációnak (Heltai 2005), szükségessé vált az alkorpuszok kvalitatív, szövegalapú vizsgálata az explicitációs és implicitációs műveletek azonosítására.

A dokumentált módosításokat egy explicitációs műveletekre kidolgozott lista alapján vizsgáltuk. Ezeket a műveleteket az 1. táblázatban foglaltuk össze. A típusok felsorolásához figyelembe vettük az explicitáció mind kötelező, mind fakultatív, mind pedig pragmatikus és fordításspecifikus megnyilvánulásait. Az explicitáció 1. táblázatban felsorolt műveleteinek kategóriái elsősorban Klaudy (1997), Gumul (2006) és Pápai (2001) tipológiájára épülnek.

1. táblázat

Az explicitációs műveletek típusai

AZ EXPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	
1.	Lexikai konkretizálás (általános jelentésű szó cseréje konkrétabb jelentésű kifejezéssel)
2.	Általános elnevezés cseréje tulajdonnévvel
3.	Körülírás (metaforák és reáliák jelentésének kibontása)
4.	Magyarázó megjegyzések betoldása
5.	Jelentések konkretizálása a kontextusból

AZ EXPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	
6.	Jelentések felcserélése (értelmi, logikai kiterjesztés)
7.	Antoníma
8.	Teljes átalakítás
9.	Konkretizáló minőségjelző, határozó betoldása
10.	Kompenzálás
11.	Kötőszó betoldása
12.	Kohéziós eszközök kategóriájának eltolódása
13.	Névmás konkretizálása
14.	Nyomatékosító szó vagy kifejezés betoldása
15.	Referenciális kohéziós eszköz (utalószó) átváltása lexikai kohéziós eszközre
16.	Parafrázis átváltása teljes vagy részleges ismétléssel
17.	Birtokos megjelölése és betoldása
18.	Alany betoldása
19.	Elliptikus szerkezetek kibontása
20.	Névszói és igeneves szerkezetek mondat szintre emelése
21.	Mondathatárok módosítása
22.	Írásjelek konkretizálása, illetve hozzáadása
23.	Alárendelt információ felemelése a főmondatba
24.	Struktúráváltoztatás hangsúly, illetve logikai sorrend kifejezésére
25.	Jelentés áthelyezése
26.	Névelő betoldása

A lektorált szövegek explicitáció-szemponjú elemzése során figyelmen kívül hagytuk azokat a lektori beavatkozásokat, amelyek nyilvánvalóan nem kapcsolhatók sem az explicitációs, sem az implicitációs műveletekhez, hanem inkább a szöveg korrekciós javításával állnak összefüggésben. Ezek között szerepeltek a helyesírási problémák javításai, az igeidők egyeztetése, a nyilvánvaló nyelvi hibák és helytelenül használt kollokációk korrekciói, valamint a semleges lexikai cserék (pl.: *legelszántabb* → *legrendíthetlenebb*).

Az explicitációs műveletek azonosítása mellett szükségesnek láttuk az implicitációs műveletek vizsgálatát is annak felderítésére, hogy a lektorok milyen arányban hajtanak végre explicitációt, illetve implicitációt. Az implicitációs műveletek azonosításához szintén Klaudy (1997) fordítástechnikai tipológiáját alkalmaztuk: *jelentések általánosítás, jelentések kihagyása, jelentések összevonása, grammatikai általánosítás, grammatikai összevonás és grammatikai kihagyás*.

Az elemzés során ezeket a kategóriákat az explicitációs tipológiához hasonlóan alkategóriákra bontottuk.

Az elemzés eredményeképpen azonosított műveleteket táblázatban, számszerűen összesítettük. Végül megvizsgáltuk, hogy százalékos arányban mely explicitációs, illetve implicitációs műveletek fordultak elő legnagyobb arányban a korpusz szövegeiben. Ezeket az adatokat újabb táblázatban ábrázoltuk.

A kutatás megbízhatóságának érdekében először a vizsgálat alapjául szolgáló kategóriákat azonosítottuk. Az elemzést egy személy – hosszabb időszak elteltével – két időpontban végezte. Az egyes vizsgálatok alkalmával kapott adatok nem mutattak lényegi eltérést, így a kutatás megbízhatónak tekinthető.

4. A kutatás eredményei

4.1. A szavak száma

Amint már említettük, az egyik leggyakrabban idézett megnyilvánulása az explicitációnak, hogy a fordítások rendszerint hosszabbak, mint az eredeti forrásnyelvi szövegek. Ezért a szövegszerkesztő program számlálójával megmértük az egyes alkorpuszokba tartozó szövegek terjedelmét. A kapott eredményeket a 2. táblázatban összegeztük. A táblázat oszlopaiban feltüntetett sorszámok az egyes alkorpuszokat jelölik, a 3.2. alpontban részletezett felsorolás szerint.

2. táblázat

A szavak számának változásai a vizsgált korpuszban

	#1	#2	#3	#4	#5
Angol eredeti	2079	2440	2531	2084	2612
Nyersfordítás	1645	2099	2089	1929	2050
Lektorált fordítás	1637	2088	1969	1874	2144

Az explicitációval foglalkozó szakirodalom szerint a fordítások explicitásuknál fogva hosszabbak a forrásnyelvi szövegeknél. Ezért várható lett volna, hogy az általunk vizsgált korpusz szövegeinél is ezt az általános tendenciát tapasztaljuk. Az adatok azonban nem ezt igazolták: mind az öt alkorpuszban *rövidebbek* voltak a fordítói kéziratok az eredeti szövegeknél. Ez a jelenség – ha az explicitációt mint redundanciát, azaz mint pusztán nyelvi elemek hozzáadását értelmezzük – azt jelenthetné, hogy a vizsgált alkorpuszokban a fordítói kéziratok nem mutatnak nagyobb fokú explicitást az eredeti szövegeknél.

Ha azonban a lektorált fordítások szavainak száma meghaladja a fordítói kéziratok szavainak számát, megmagyarázható volna, miért jutnak arra a megfigyelésre a kutatók, hogy a szöveg terjedelme összefüggésben áll az explicitásával. A magyarázat az lehet, hogy a lektorok explicitációs műveletekkel

megnövelik a fordítói kézirat terjedelmét. A vizsgálat adatai azonban ezt a gondolatmenetet sem igazolták: a lektorált fordítások nem csupán az eredeti szövegekhez képest, hanem még a fordítói kéziratoknál is rövidebbnek bizonyultak. Ez alól egyedül az 5. alkorpusz lektorált szövege kivétel, ám még így is kevesebb a szavainak száma, mint a forrásnyelvi szövegé (angol: 2612; fordítói kézirat: 2050; lektorált fordítás: 2144). Az eredményeket százalékosan is egybevetettük, az adatok a 3. táblázatban láthatók.

3. táblázat

A szavak számának százalékos aránya a forrásnyelvi szöveghez képest

	#1	#2	#3	#4	#5	Átlag
Angol eredeti	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Fordítói kézirat	79%	86%	82%	92%	78%	0,83%
Lektorált fordítás	78%	85%	77%	89%	82%	0,82%

Az adatokból kiderül, hogy a főkorpuszban a fordítói kéziratok és a lektorált fordítások terjedelme átlagosan alig tér el egymástól (1% differencia), míg a fordítások átlagosan csaknem 20 százalékkal rövidebbek az angol forrásnyelvi szövegeknél. Mindez azt jelenthetné, hogy sem a fordítók, sem a lektorok nem végeztek explicitációs műveleteket a vizsgált szövegekben, és az az általános tendencia is megdőlni látszik, hogy a fordítások explicititásuknál fogva rendszerint hosszabbak, mint az eredeti forrásnyelvi szövegek.

Heltai (2005) azonban azt hangsúlyozza, hogy a redundancia nem feltétlenül eredményez könnyebben feldolgozható szöveget, azaz az explicitáció és a szöveg terjedelme nem feltétlenül áll egyenes arányosságban. Továbbá, már Seguinot (1988) is megállapította, hogy a redundáns információ hozzáadása nem az egyetlen eszköze az explicitációnak, bizonyos elemek nagyobb hangsúlya, konkretizálása szintén explicitebb szöveget eredményez.

Következésképpen az a tény, hogy az öt alkorpusz fordításainak szövege kevesebb szót tartalmaz, mint az angol eredeti szövegek, nem jelenti feltétlenül azt, hogy nem explicitebbek. Továbbá, ugyanez a megállapítás vonatkozik a lektorált fordításokra is: a rövidebb terjedelem nem zárja ki a lehetőséget annak, hogy a lektor a szöveg gondozása közben explicitált. Mindenesetre felmerül a kérdés, hogy mi okozta a rövidebb terjedelmet: a konkretizáló explicitációs műveletek többsége a betoldásokkal szemben; vagy a fordítás folyamatában szintén szerepet játszó implicitációs műveletek?

A kérdés megválaszolásához szövegalapú, kvalitatív elemzés szükséges. A jelen kutatás céljait meghaladja a *forrásnyelvi szövegek* és a *fordítói kéziratok* kontrasztív elemzése. A fordítói kéziratok és lektorált szövegek kvalitatív egybevetésének eredményeit az alábbi, 4.2. pontban részletezzük.

4.2. *Explicitációs és implicitációs műveletek a lektorált szövegekben*

A szövegalapú elemzés első lépéseként összeszámoltuk az alkorpuszok lektorált szövegeiben dokumentált összes módosítást. Azután az 1. táblázatban bemutatott lista alapján azonosítottuk az explicitációs műveleteket (5. táblázat), és Klaudy (1997) tipológiáját követve feltártuk a lektor által elvégzett implicitációkat (6. táblázat) is. Az elemzés adatait a 4. táblázatban összegeztük.

4. táblázat

Az explicitációs és implicitációs műveletek megoszlása

	#1	#2	#3	#4	#5
Módosítások	152 (100%)	96 (100%)	295 (100%)	42 (100%)	28 (100%)
Explicitáció	80 (52%)	45 (46%)	139 (47%)	12 (28%)	20 (71%)
Implicitáció	19 (12%)	12 (12%)	69 (23%)	12 (28%)	1 (3%)

Az öt lektorált szövegben dokumentált módosítások száma jelentős eltéréseket mutat (295 → 28). Magyarázható ez Horváth (2009: 217) azon megállapításával, hogy a lektorálás gyakran a szükségesnél több változtatással jár, a fordítói kéziratok minőségi különbségeivel – minél gyengébb egy fordítás minősége, annál több lektori beavatkozás válhat szükségessé –, illetve a lektorok explicitációs tendenciáival. Érdeemes talán megjegyezni, hogy a két legtöbb lektori beavatkozást tartalmazó szöveg ugyanazon fordító munkája, a műveket azonban más-más lektor más-más kiadó számára lektorálta.

Az explicitációs és implicitációs műveletek vizsgálata az öt alkorpuszon egyértelmű választ adott a kutatás kérdésére: *a lektorok a fordított szövegek gondozása során explicitációs műveleteket hajtanak végre*. Ezeknek a műveleteknek az aránya az összes lektori beavatkozáshoz képest igen jelentős, átlagosan 50 százalék. Az implicitációs műveletek száma ehhez képest sokkal kevesebb, az összes dokumentált lektori beavatkozás átlagosan 16 százaléka. Ez az eredmény igazolni látszik Klaudy (2004) aszimmetria-hipotézisét, amely a vizsgálat eredményei szerint a lektorok tevékenységére is vonatkoztatható: a lektorok nagyobb számban végeznek explicitációs, mint implicitációs műveleteket. Tevékenységük során erősebb bennük az explicitáció, mint az implicitáció irányadó elve.

Az adatokból következtetéseket vonhatunk le a lektorok egyéni módszereit illetően. Az első három alkorpusz lektorált szövegeiben azonosított explicitációs és implicitációs műveletek aránya nagyjából hasonló megoszlást mutat. A negyedik alkorpusz lektorált szövegében azonban jelentős különbség mutatkozik. A szám adatok alapján a lektor a szöveg gondozása során inkább a szöveg *korrekciójára*, a kötelező javításokra összpontosított (pl. helyesírás,

igeidők használata), és nem végzett nagy mennyiségben *tökéletesítő* (explicitáció és implicitáció) műveleteket. Az ötödik alkorpusz szövegének vizsgálati eredményei szintén eltérnek az átlagtól, ebben az esetben azonban megállapítható, hogy a lektor az összes beavatkozás számához képest csak igen kevés korrekciós műveletet végzett. (Ez remélhetőleg a fordítói kézirat minőségének, és nem a lektor hanyagságának eredménye.) A hangsúlyt a szöveg csiszolására, azaz tökéletesítésére helyezte, és főként explicitációs műveleteket végzett.

4.2.1. *Explicitációs lektori műveletek*

A kontrasztív szövegalapú elemzés során azonosított explicitációs műveletek összefoglalását az alábbiakban a 5. táblázat mutatja.

5. táblázat

A lektorált szövegekben talált explicitációs műveletek típusainak összesítése

	AZ EXPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	#1	#2	#3	#4	#5	Össz
	Összes explicitáció a szövegben	80	45	139	12	20	296
1.	Lexikai konkretizálás (általános jelentésű szó cseréje konkrétabb jelentésű kifejezéssel)	10	12	23	3	6	54
2.	Magyarázó megjegyzések betoldása			1			1
3.	Jelentések konkretizálása a kontextusból	6		18			24
4.	Jelentések felcserélése (értelmi, logikai kiterjesztés)	7	3	14			24
5.	Antoníma	1	1	4			6
6.	Teljes átalakítás			6	1		7
7.	Konkretizáló minőségjelző, határozó betoldása	3	1	16		3	23
8.	Kötőszó betoldása	6	3	17			26
9.	Kohéziós eszközök kategóriájának eltolódása		2	1			3
10.	Névmás konkretizálása		2	4			6
11.	Nyomatékosító szó vagy kifejezés betoldása	10	5	10		3	28
12.	Referenciális kohéziós eszköz (utalószó) átváltása lexikai kohéziós eszközre			1			1
13.	Birtokos megjelölése és betoldása	1			1		2
14.	Alany betoldása	5		1		3	9

	AZ EXPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	#1	#2	#3	#4	#5	Össz
	Összes explicitáció a szövegben	80	45	139	12	20	296
15.	Elliptikus szerkezetek kibontása	2		5			7
16.	Névszói és igeneves szerkezetek mondatszintre emelése	2			1		3
17.	Mondathatárok módosítása	4	1	7		1	13
18.	Írásjelek konkretizálása illetve hozzáadása	14	6	3		3	26
19.	Alárendelt információ felemelése a főmondatba	1	4	1			6
20.	Struktúraváltoztatás hangsúly illetve logikai sorrend kifejezésére	4	5	3	6		18
21.	Jelentés áthelyezése	4		3			7
22.	Névelő betoldása	2				1	3

Az adatok szerint a lektorok által végzett explicitációs műveletek nagy változatosságot mutatnak szó-, mondat- és szövegszinten egyaránt, annak ellenére, hogy az általunk használt tipológia nem minden elemét sikerült azonosítani a lektorált szövegekben. A leggyakrabban végrehajtott műveleteket az alábbiakban a lektorált szövegekből vett példákkal ismertetjük.

- (1) Lexikai konkretizálás: általános jelentésű lexikai elem cseréje konkrétabb jelentésű lexikai elemmel.
- (1a) *Úgy tettem, mintha a zsonglőröket nézném.* → *Úgy tettem, mintha a zsonglőröket bámulnám.* (Bray 2010)
- (1b) *Simon, mint mindig, most is kilógott a klub vendégei közül farmerjában és a régi pólóban...* → *Simon, mint mindig, most is kilógott a klub vendégei közül farmerjában és a divatjamúlt pólóban...* (Clare 2009)
- (1c) *Ami természetesen Maddy hibája volt.* → *Ami természetesen szintén Maddy bűne volt.* (Harris 2009)
- (1d) *Kikapcsolta a tévét, és felvette a telefont.* → *Kikapcsolta a tévét, és fölvette a kagylót.* (Mayle 2009)
- (1e) *Ha a dragonyosok utánatok mennek, azt fogják gondolni, lefelé mentetek a folyón...* → *Ha a dragonyosok utánatok mennek, azt fogják gondolni, lefelé menekültetek a folyón...* (Parsons 2010)

A vizsgált korpuszban a fenti explicitációs művelet fordult elő a legnagyobb számban. A lexikai konkretizálás művelete az egyetlen, amelyet mind az öt lektor használt, így feltételezhetően a leggyakoribb explicitációs jelenségek közé tartozik.

- (2) Jelentések konkretizálása a kontextusból: olyan jelentés explicit megjelenítése a lektorált szövegben, amely a fordítói kéziratban csak implicit módon volt jelen.
- (2a) Csinosan nyírt bajsza volt, és az arcán egy kegyetlen mosolynyi heg húzódott. → Csinosan nyírt bajsza *mellett* az arcán húzódó heg kegyetlen mosolyra emlékeztetett. (Bray 2010)
- (2b) Matrac helyett deszkán aludtak, kerülték este a nehéz ételeket... → Matrac helyett kemény deszkán aludtak, *vacsorára* nem ettek nehéz ételeket... (Harris 2009)
- (3) Jelentések felcserélése (értelmi, logikai kiterjesztés): idiomatikusabb, a valóságszemléletnek jobban megfelelő szöveget eredményez.
- (3a) Átviszik őket a Télvilágba, *növelik velük az erejüket*. → Átviszik őket Télvidékre, ezzel is csak *az erejük növekedik*. (Bray 2010)
- (3b) Egy emberlány sosem vett volna föl olyan ruhát, amilyen Isabelle-en volt. → Egy emberlány sosem venne föl olyan ruhát, amelyet Isabelle *viselt*. (Clare 2009)
- (4) Konkretizáló minőségjelző, határozó betoldása: a fordítói kéziratban nem szereplő minőségjelzők, illetve határozók beszúrása, amelyek a jelentést konkrétabbá teszik.
- (4a) Tudod jól, hogy bosszúra számíthatsz... → Jobb, ha tudod, hogy *szörnyű* bosszúra számíthatsz... (Harris 2009)
- (4b) Isten bőséggel áldotta meg magukat, és helyel is a tároláshoz. → Isten bőséggel áldotta meg magukat, és *elegendő* helyel is a tároláshoz. (Parsons 2010)
- (5) Kötőszó betoldása: a fordítói kéziratban impliciten értelmezhető kötőszavak explicit betoldása a szövegbe.
- (5a) ... – szólt. Kis szünet után folytatta. → – szólt, *majd* kis szünet után folytatta. (Bray 2010)
- (5b) Ha tudod, mi a jó neked, eltűnsz innen... → *De* ha azt tudod, mi a jó neked, eltűnsz innen... (Clare 2009)
- (6) Nyomatékosítás betoldása
- (6a) Amikor kiéhezetten Londonba értem... → Amikor *vége* kiéhezetten Londonba értem... (Bray 2010)
- (6b) ...Evangeline, aki lefekvéshez készül. → ...Evangeline, aki *épp* lefekvéshez készülődik. (Parsons 2010)
- (7) Mondathatárok módosítása: a határok módosításával a mondatok közötti logikai összefüggés explicitebbé válik.
- (7a) Ekkor vettem csak észre a hajtókába tűzött jelvényt, a koponyával díszített kis kardot. A Raksana jelképét. → Ekkor vettem csak észre a hajtókába tűzött jelvényt, a koponyával díszített kis kardot, *a* Raksana jelképét. (Bray 2010)

- (7b) Legjobb esetben is felvágásnak számított. És ennél kevesebbért is tisztogattak már embereket. → Legjobb esetben is felvágásnak számított, és mint az köztudott volt, ennél kevesebbért is tisztogattak már embereket. (Harris 2009)
- (8) Írásjelek konkretizálása, illetve hozzáadása: semleges jelentésű írásjel cseréje határozottabb, konkrétabb jelentést közvetítő írásjelre.
- (8a) Miért nem jelentetted azonnal, hogy a lány belépett a birodalmakba? → Miért nem jelentetted azonnal, hogy a lány belépett a birodalmakba?! (Bray 2010)
- (8b) Ezt nem tehetitek. → Ezt nem tehetitek! (Clare 2009)

A fenti példákból kitűnik, hogy a lektorok jelentős változtatásokat végeznek a fordítói kéziratokon, szószinten, mondatszinten és szövegszinten egyaránt. Ez a megállapítás ellentmond Horváth megfigyeléseinek, aki empirikus vizsgálatok alapján igazolódni látta hipotézisét, miszerint a lektorok főként szószinten javítanak (2009: 217). Habár jelen elemzés eredményei szerint is a lexikai konkretizálás tűnik a leggyakrabban végrehajtott műveletnek, összességében az egész mondatot, illetve szöveget érintő explicitációs műveletek jelentkeznek többségben az általunk vizsgált lektorált szövegekben.

Az is megállapítható, hogy az alkorpuszok lektorált szövegeiben azonosított explicitációs műveletek a fakultatív, pragmatikai, illetve az úgynevezett fordításspecifikus explicitáció kategóriáiba tartoznak, tehát nem az angol és magyar nyelv strukturális különbségeiből fakadtak. Ezért ezeket a műveleteket Seguinot (1988) és Heltai (2005) nyomán valódi explicitációnak tekinthetjük.

4.2.2. *Implicitációs lektori műveletek*

Az alkorpuszok lektorált szövegeinek elemzése során implicitációs műveleteket is azonosítottunk. Ezek Klaudy (1997, 2004) tipológiáját követve a lexikai általánosítások, összevonások és kihagyások, illetve grammatikai általánosítások, összevonások és kihagyások közé tartoznak. Az elemzés eredményeit az 6. táblázatban összegeztük.

6. táblázat

A lektorált szövegekben talált implicitációs műveletek típusainak összesítése

AZ IMPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	#1	#2	#3	#4	#5	Össz
Összes implicitáció a szövegben	19	12	69	12	1	113
Jelentés általánosítása	1	1	2	2		6
Jelentés összevonása				2		2

AZ IMPLICITÁCIÓ TÍPUSAI	#1	#2	#3	#4	#5	Össz
Összes implicitáció a szövegben	19	12	69	12	1	113
Névelő kihagyása	5			2		7
Határozott névelő cseréje határozatlan névelőre	1		1			2
Tulajdonnév cseréje általános megnevezésre			2			2
Alany kihagyása			1	1		2
Tárgy kihagyása			1	1		2
Önálló mondategység lesüllyesztése		1	1	1		3
Kötőszó kihagyása	3	4	6			13
Ellipszis	4	2	1			7
Lexikai szókapcsolat helyettesítése határozószóval, utalószóval	2		1			3
Explicit írásjel törlése vagy cseréje kevésbé erőteljes írásjelre			13			13
Redundáns információ törlése (pl. felsorolásokban)			17			17
Jelentés kihagyása, mert a kontextusból kikövetkeztethető	2	4	11	1	1	19
Idegen nevek, terminológia kihagyása			3			3
Hangsúly feloldása formázással			5			5
Nyomatékosítószó törlése			4	1		5

Habár megállapítható, hogy mind az öt lektor végzett implicitációs műveleteket, az explicitációt nagyobb gyakorisággal hajtották végre. Az implicitációs műveletek közül a lexikai (kontextusból kikövetkeztethető jelentések törlése, redundáns információ törlése), illetve a grammatikai (kötőszó törlése, névelő kihagyása, írásjel törlése) kihagyások a leggyakoribb, implicitációval járó műveletek az általunk vizsgált öt alkorpuszban.

Amikor a kutatás első lépéseként az alkorpuszok szövegeinek egymáshoz viszonyított terjedelmét vizsgáltuk, megállapítottuk, hogy a lektorált szövegek általában rövidebbek, mint a lektorálás alapjául szolgáló fordítói kéziratok. Az elemzés eredményei arra engednek következtetni, hogy az implicitáció megnyilvánulásai közül a kihagyások és az ellipszis hozzájárulhattak a lektorált szövegek fordítói kéziratokhoz képest rövidebb terjedelméhez.

5. Konklúzió

5.1. Az eredmények összegzése

Jelen kutatás az explicitációs és implicitációs tipológiák alapján, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgálta az öt alkorpusz szövegeit, miközben arra keresett választ, explicitálnak-e a szöveget gondozó lektorok. Az elemzés eredményeképpen a következő megállapításokat tettük:

- (1) Az egyes alkorpuszokban a fordított szövegek általában rövidebbek, mint az eredeti forrásnyelvi szövegek. Igazolódni látszik tehát az észrevétel, miszerint az explicitáció és a szöveg terjedelme nem feltétlenül áll egyenes arányosságban (Heltai 2005).
- (2) Az alkorpuszokban a lektorált szövegek nem csupán az eredeti forrásnyelvi szöveghez, hanem a fordítói kéziratokhoz képest is rövidebbek. Ennek oka a lektorok által végrehajtott implicitációs műveletekben kereshető.
- (3) Az alkorpuszok lektorált szövegeiben explicitációs műveleteket azonosítottunk, amelyek az összes lektori beavatkozás átlagosan 50 százalékát képezik.
- (4) A lektorált szövegekben dokumentált explicitációs műveletek a fakultatív jellegű, nem kötelezően végrehajtható műveletek közé tartoznak, tehát valódi explicitációnak tekinthetők.
- (5) A lektorok implicitációs műveleteket is végeztek, de ezek száma messze elmarad az explicitációs műveletek számától. Ezzel a lektorok tevékenységére nézve is igazolódni látszik Klaudy (2004) aszimmetria-hipotézise, miszerint a lektorok gyakrabban végeznek explicitációt, mint implicitációt.

A fenti eredmények tükrében határozottan megállapíthatjuk, hogy a lektorok is explicitálnak, és a lektorált szövegekben fellelhető explicitációs műveletek száma nem elhanyagolható, jelenlétük tagadhatatlan.

Ezek a megállapítások azonban további kérdéseket vetnek fel. Az explicitációt vizsgáló empirikus kutatások eddig csak fordított szövegekre korlátozódtak, az explicitációt a fordításra jellemző univerzális jelenségnek tekintették, és nem számoltak a lektorok által végzett műveletekkel. Tekinthejünk-e tehát a lektorálást a kódváltással járó fordítási folyamat részének, vagy a lektorok módosításai inkább egynyelvű szövegszerkesztési tevékenység eredményeként jönnek létre? E kérdésekre a válasz egyelőre bizonytalan. A lektorálási folyamatról mindaddig igen kevés tanulmány készült, a lektorok által végzett műveletek mindaddig feltérképezetlenek. Csak úgy tudjuk azonban pontosítani az explicitáció mint fordításra jellemző jelenség meghatározását, ha a fenti kérdésekre válaszokat kapunk.

5.2. Hipotézisek

Az explicitációról szóló szakirodalom áttekintése során három olyan megállapítással találkoztunk, amelyek az explicitációt kapcsolatba hozták a fordított szöveg szerkesztésének folyamatával. Seguinot (1988) a fordításspecifikus explicitáció jelenséget a szerkesztési (*editing*) stratégiák közé sorolta, amelyek a forrásnyelvi szöveg megértését, az olvasói és intézményes igények kielégítését szolgálják. Dimitrova (2005) kutatásai során azt a megfigyelést tette, miszerint a fordítók az önlektorálás folyamata során végeztek explicitációs műveleteket a már célnyelvi struktúrák átformálásával, anélkül, hogy további átváltási műveletet végeztek volna a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg között. Ez az észrevétel arra enged következtetni, hogy a lektorálási folyamat is egynyelvű tevékenységet takar. Baumgarten et al. (2008) a pragmatikai explicitációs műveletek egy részét pedig a fordításokat gondozó lektornak tulajdonította.

Mindezen megállapítások azokra az explicitációs műveletekre vonatkoznak, amelyek nem a nyelvek morfológiai, szintaktikai és szemantikai rendszerének különbségei miatt szükségesek, és amelyek nélkül a fordító nem kapna helyes célnyelvi szöveget. Az explicitációról alkotott eddigi elméletek ezeket a műveleteket nevezik valódi vagy fordításspecifikus explicitációnak (többek között Seguinot 1988, Klaudy 1997, 2004; Heltai 2005), más szóval univerzális fordítási műveleteknek. Seguinot, Dimitrova és Baumgarten et al. megfigyelései, valamint saját kutatásunk eredményei alapján azonban megállapíthatjuk, hogy az explicitáció nem kizárólagosan a fordítási folyamatra jellemző univerzális műveleteket takar.

Szükséges tehát, hogy az explicitáció fogalmát tovább pontosítsuk, értelmezési tartományát kiszélesítsük. Hipotézisünk szerint a valódi explicitáció a szövegek szerkesztésére jellemző univerzális művelet, és a következőképpen definiálhatjuk: A valódi explicitáció olyan univerzális szerkesztési művelet, amely egy adott – fordított vagy eredeti – szöveg egyértelműsítését, feldolgozhatóságát hivatott elősegíteni a befogadó számára. Az explicitációs szerkesztési műveletek megnyilvánulásai: a betoldás, a csere és az átrendezés – a szó, a mondat, illetve a szöveg szintjén. Minden szövegszerkesztési helyzetben előfordulhat, legyen az szóbeli vagy írásbeli kommunikáció, az adott szövegszituációra jellemző paramétereknek megfelelő mértékben.

Ezzel az explicitáció tartományát kiszélesítjük olyan szövegszerkesztési szituációkra is, ahol nem történik nyelvi közvetítés, nincsenek nyelvek közötti átváltási műveletek (pl. eredeti, nem fordított szövegek szerkesztése). Azok az explicitációs műveletek pedig, amelyeket a fordításelméletek (Klaudy 2001) a kötelezően végrehajtandó explicitációs műveletek közé sorolnak, nyelvspecifikus műveleteknek tekinthetjük, mivel nem szövegszerkesztési stratégiák motiválják őket, hanem a nyelvrendszerek közötti különbségekből fakadnak.

5.3. További kutatások

Jelen kutatás korlátjaként szükséges megemlíteni a fenti elemzések szubjektív voltát, amely befolyásolhatta a műveletek kategóriáinak megítélését, hiszen a szöveg feldolgozhatósága szubjektív fogalom (Heltai 2005). A kutatás megállapításai egyelőre csak a vizsgált alkorpuszokra vonatkoztathatók, és hipotézisek megfogalmazását célozták, amelyek későbbi empirikus kutatások alapjául szolgálhatnak.

A fenti, explicitációra vonatkozó hipotézis igazolásához elsősorban nagyobb, több műfajra is kiterjedő, gépileg és manuálisan is elemezhető korpuszokon kell vizsgálni az állítások helytállóságát. Az ilyen vizsgálatok lehetővé teszik az explicitációs jelenség mind folyamatközpontú, mind pedig eredményközpontú elemzését.

A lektorált szövegek kutatásához elengedhetetlen a lektorok lektorálási szokásainak vizsgálata: általában szorosan az eredeti szöveget követve, vagy attól elvonatkoztatva, csak a célnyelvi szövegre koncentrálnak-e. Érdeemes tovább vizsgálni, végeznek-e, illetve milyen mennyiségben végeznek explicitációs műveleteket a lektorok a szövegek gondozása közben – számottevő-e az explicitációs műveletek száma a többi lektori beavatkozáshoz képest. Az azonosított explicitációs műveleteket azután össze kell vetni az eredeti forrásnyelvi szöveggel, és megvizsgálni a két szöveg viszonyát. Érdeemes továbbá a lektorált szöveget az implicitációs műveletek szempontjából is elemezni annak feltárására, javítják-e a lektorok a fordítók explicitációs műveleteit. Amennyiben az explicitáció univerzális szövegszerkesztési művelet, úgy feltételezhetően Klaudy aszimmetria-hipotézise is igazolást nyer, azaz a lektorokban is erősebb az explicitáció, mint az implicitáció elve.

Az explicitáció kutatását szükséges kiterjeszteni a nem fordítás eredményeképpen létrehozott szövegek szerkesztett változataira is. Amennyiben az elemzések megállapítják, hogy eredeti szövegek szerkesztett változataiban is kimutatható az explicitáció, úgy a fenti hipotézis további igazolást nyerhet. Szükséges ezért olyan összehasonlítható korpuszok gyűjtése, amelyben fordítások lektorált változatai, nyers kéziratok és szerkesztett változataik egyaránt megtalálhatók a szerkesztési műveletek kontrasztív vizsgálatára. További elemzések igazolhatják, hogy a szerkesztett eredeti szövegek explicitebbek-e, mint a szerkesztetlen kéziratok.

Irodalom

- Baumgarten, N., Meyer, B., Özçetin, D. 2008. Explicitness in Translation and Interpreting: A critical review and some empirical evidence (of an elusive concept). *Across Languages and Cultures* 9. évf. 2. szám. 177-203.
- Blum-Kulka 1986. *Shifts of Cohesion and Coherence in Translation*. In: Venuti, L. (ed.) 2001. *The Translation Studies Reader*. London and New York: Routledge. 298-313.

- Dimitrova, E. 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation process*. Amsterdam: Benjamins.
- Gumul, E. 2006. Explicitation in Simultaneous Interpreting. *Across Languages and Cultures* 7. évf. 2. szám. 171-188.
- Gyurgyák, J. 2008. *Szerzők és szerkesztők kézikönyve*. Budapest: Osiris.
- Heltai, P. 2005. Explicitation, Redundancy, Ellipsis and Translation. In: Károly, K., Fóris, Á. (eds). 2005. *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45-74.
- Horváth, P. I. 2009. A lektori kompetencia. PhD értekezés. Kézirat. Budapest.
- Klaudy, K. 1997. *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy, K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* 2. évf. 1. szám. 5-22.
- Klaudy, K. 2001. Explicitation. In Baker, M. (ed.) 2001. *Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 288-291.
- Klaudy, K., Károly, K. 2005. Implication in Translation: Empirical Evidence for Operational Asymmetry in Translation. *Across Languages and Cultures* 6. évf. 2. szám. 141-158.
- Klaudy, K. 2004. Az implicitációról. In: Navracsics J., Tóth Sz. (eds.) 2004. *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália. 70-75.
- Mauranen, A., Kujamaki, P. (eds) 2004. *Translation Universals: Do they exist?* Amsterdam: Benjamins.
- Mossop, B. 2001. *Editing and Revising for Translators*. Manchester: St Jerome.
- Olohan, M. 2001. Spelling out the Optionals in Translation: A Corpus Study. *UCREL Technical Papers* 13. szám. 423-432.
- Olohan, M., Baker, M. 2000. Reporting *that* in translated English: evidence for subconscious processes of explicitation? *Across Languages and Cultures* 1. évf. 2. szám. 141-158.
- Pápai, V. 2001. Az explicitációs hipotézis vizsgálata. Angol-magyar és magyar-magyar párhuzamos korpuszok egybevetésével. PhD értekezés. Kézirat. Győr-Pécs.
- Pápai, V. 2004. Explicitation: A universal of translated text? In: Mauranen, A., Kujamaki, P. (eds) 2004. *Translation Universals. Do they exist?* Amsterdam: Benjamins. 143-164.
- Pym, A. 2005. Explaining Explicitation. In: Károly, K., Fóris, Á. (eds.) 2005. *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45-74.
- Seguinot, C. 1988. Pragmatics and the Explicitation Hypothesis. *TTR Traduction, Terminologie, Rédaction.*, 1. évf. 2. szám. 106-114.
- Shlesinger, M. 1995. Shifts in Cohesion in Simultaneous Interpreting. *The Translator* 1. évf. 2. szám. 193-214.
- Toury, G. 1995. *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: Benjamins
- Vinay, J. P., Darbelnet, J. 1995. *Comparative Stylistics of French and English. A methodology for Translation*. Amsterdam: Benjamins.

Források

- Bray, L. 2005. *A Great and Terrible Beauty*. New York: Delacorte.
- Bray, L. 2010. *Rettentő gyönyörűség*. Szeged: Könyvmolyképző. Fordította: Szűr-Szabó Katalin.
- Clare, C. 2009. *City of Bones – Mortal Instruments*. New York: McElderry.

- Clare, C. 2009. *Csontváros – A halál erekyéi*. Szeged: Könyvmolyképző. Fordította: Kamper Gergely.
- Harris, J. *Runemarks*. New York: Knopf.
- Harris, J. 2009. *Rúnajelek*. Budapest: Ulpius-ház. Fordította: Szűr-Szabó Katalin.
- Mayle, P. 2005. *A Good Year*. London: Vintage.
- Mayle, P. 2009. *Bor, mármor, Provance*. Budapest: Ulpius-ház. Fordította: Feig András.
- Parsons, G. K. 2008. *In the Shadow of the Sinking*. Nashville: Thomas Nelson.
- Parsons, G. K. 2010. *A Napkirály árnyékában*. Szeged: Könyvmolyképző.

ELTE BTK
NYELVTUDOMÁNYI DOKTORISKOLA
FORDÍTÁSTUDOMÁNYI DOKTORI PROGRAM

Jelentkezés a 2011/2012-es tanévre

A fordítástudományi PhD programot a 2011/2012-es tanév őszi félévében is indítja az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktoriskolájának keretén belül. Olyan jelentkezőket várunk, akik lehetőleg valamilyen idegennyelv-szakos egyetemi végzettséggel rendelkeznek, vagy idegennyelv-tudásukat igazolni tudják, van már némi fordítási és/vagy tolmácsolási gyakorlatuk és érdeklődnek a nyelvi közvetítés elméleti kérdései és a fordítás és tolmácsolás empirikus kutatása iránt, valamint gond nélkül tudnak angol nyelvű szakirodalmat olvasni. Jelentkezés: március-április, felvételi beszélgetés: május-június. A jelentkezés beadása előtt feltétlenül keresse meg személyesen a programvezetőt dr. Klaudy Kingát (kklaudy@ludens.elte.hu).

További információ:

(1) ELTE BTK Doktori és Habilitációs Ügyek Irodája
 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A 1. emelet 114-121.

Tel.: 4116500/ 5176, 5164, 5161

Irodavezető: Csoba Alice

(2) ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék
 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F 1. emelet 9-11.

Tel: 411 6500/5894. Fax: 4855217

Irodavezető: Papp Sándorné (pappjutka@ludens.elte.hu)

Honlap: www.elteft.hu

Kollokációk korpuszalapú vizsgálata

Reményi Andrea Ágnes

E-mail: remenyi@colbud.hu

Kivonat: A számítógépes korpuszok lendületet adtak a gyakran előforduló, több szóból álló szemantikai egységek gyűjtésének, elemzésének. E tanulmány elsősorban kvantitatív és nyelvtani kritériumok alapján definiálja ezeket, és csak másodsorban, az alosztályok képzésére használ szemantikai kritériumokat. Egy lemma két magyar nagykorpuszban (Magyar Történeti Korpusz, Magyar Nemzeti Szövegtár) előforduló kollokációinak bemutatása során sorra veszi azokat a kvantitatív elemzési lehetőségeket, melyek segítségével a gyakori szócsoportok közül kiemelhetők a lexikográfiában jelentősek.

Kulcsszavak: kollokáció-kutatás, osztályozási kritériumok, Magyar Történeti Korpusz, Magyar Nemzeti Szövegtár

1. A több szóból álló szemantikai egységek definíciója, osztályozása

A hagyományos szótárak a gyakran együtt előforduló szavak közül elsősorban a lexikográfiai szempontból legjellegzetesebbekkel, az állandósult szókapcsolatokkal foglalkoznak. A modern lexikográfiában és a számítógépes nyelvészetben azonban lehetőség van az összes, gyakran egymás közelében álló szópár (*bigram*), szóhármass stb., más szóval *szótöbbses* (*N-gram*) kigyűjtésére, de ehhez a definíciós hangsúlynak át kell kerülnie a tisztán szemantikai kritériumokról a könnyebben formalizálható mennyiségi és grammatikai kritériumokra. A magyar lexikográfia a szótöbbsesek közül a legtöbb figyelmet az idiómáknak, vagyis az állandósult szókapcsolatoknak szenteli. Így O. Nagy Gábor (1966/1982)¹ és Ittész Nóra (2002)² is a **korlátozott kompozicionalitás**ban találta meg ezek legfontosabb jellemzőjét, vagyis abban, hogy a kifejezés jelentése nem következethető ki az őt alkotó elemek eredeti jelentéséből. Ittész (2002) emellett utal arra is, hogy az elemek nem cserélhetők másra, és a köztük lévő szintaktikai viszony sem alakítható át. Ezek a definíciók tehát a kötött forma mellett a jelentés alapján klasszifikálnak, akárcsak a tudomásom szerint első nagyobb terjedelmű, kifejezetten a „visszatérő szókombinációként” (VII), ill. „fix kombinációként” (IX) definiált kollokációkkal foglalkozó Benson-Benson-Ilson szótár (1986)³, mely az idiómákon kívül a másik oldalon kizárja a szabad kombinációkat is.

Geart Van Der Meer (1998: 314) a fentiekhez hasonlóan szemantikai alapon sorolja három csoportba a gyakran együtt előforduló szavakat. Kettős kritériumrendszerét a pre-konstrukcióra és a szó szerinti jelentéstől való eltérésre alapozza: „a szabad kombinációk nem pre-konstruáltak, és szemantikailag szó

szerint értendők (vagyis a komponensek megtartják konvencionális, szó szerinti jelentésüket). A *kollokációk* pre-konstruáltak, és szemantikailag szó szerint értendők (vagyis a komponensek megtartják konvencionális, szó szerinti jelentésüket). Az *idiómák* pre-konstruáltak, és szemantikailag nem szó szerint értendők (vagyis a szavak – vagy legalábbis az egyik szó – nem tartják meg szó szerinti, konvencionális jelentésüket, vagy legalábbis nem elemezhetők akként).” A nehezen formalizálható pre-konstruáltságot hangsúlyozza Hausmann (1985, idézi Heid: 2002) osztályozása is (“késztermék/félkésztermék” [*Fertigprodukte/Halbfertigprodukte*]).

Az előbbi megközelítésekkel ellentétben a számítógépben tárolt és sokszempontú, programozható kereséssel elemezhető korpuszok a formalizálható kritériumok előtérbe kerülésének kedveznek. Egy szövegtörzs számítógépes feldolgozása esetén ugyanis lehetőség van arra, hogy egy program segítségével az összes közvetlenül egymás mellett álló, vagy egy, kettő, három, ... közbeékelődő szó által elválasztott szótöbbszt kigyűjtsük (az adott szóalakok, vagy morfológiai szempontból elő-elemzett korpusz esetén – s ez látszik célra vezetőbbnek – a szótövek, vagyis a lemmák szintjén), és ezek közül gyakoriságuk vagy alkotórészeik statisztikai mutatókkal mérhető kapcsolati szorossága alapján kiválasszuk azokat az **adatjelölteket** (*candidate data*), melyeket azután a szemantikai kritériumok mentén csoportosíthatunk.

A gyakran együtt előforduló szavak, vagyis a szótöbbszek tehát három kritérium szerint definiálhatók:

- kvantitatív kritérium: a szótöbbszek nem egyszerek, hanem visszatérők. (A kollokáció azért fordul elő gyakran, mert lexikai elem, és nem fordítva [ld. Van der Meer 1998: 316]). Egy adott korpuszban megállapíthatunk egy küszöbértéket, amely feletti relatív gyakoriságot (vagy más statisztikai mutató szerinti értéket) elérő szótöbbszeket kiemeljük. (Olyan mérőszámot érdemes választani, amely a gyakoriságot a lemmán belül és a korpusz egészéhez képest is értelmezi.) Ezzel kizárjuk a „véletlenül” egymás mellé kerülő elemeket, vagyis a nem gyakori szabad kombinációkat;
- nyelvtani kritérium: a szótöbbszek szófaji szempontból jellegzetes, többnyire két vagy három tagú, egy szintaktikai szerkezetbe tartozó lexikai egységek, főnévből és/vagy igéből és/vagy melléknévből és/vagy határozószókból, valamint esetleg zárt szófajú szavakból (névmás, névelő stb.) állnak;
- A szemantikai kritériumok a szótöbbszek alosztályait különböztetik meg egymástól, így más-más csoportba kerülnek a *számot ad (valamiről)*, *példát ad (valamiről, pl. bátorságról)* (versus *példát mond*), *pénzt ad* kifejezések.

A. Az idiomaticitás (vagyis a kompozicionalitás hiánya, amikor az egyik vagy mindegyik tag eredeti jelentéséből nem komponálható meg a közös jelentés), valamint két másik jellemző tulajdonság (a tagok behelyettesíthetőségének és a szintaktikai változtatásnak a tilalma) segítségével az állandósult szókapcsolatok, közmondások stb. csoportját választhatjuk le (*számot ad [valamiről]*). Ezek a szótöbbszek a hagyományos és a modern egynyelvű szótárakban is szerepelnek;

B. Az idiomatikus jelentéssel nem, de valamilyen hozzáadott jelentésmomentummal azért rendelkező szótöbbsenek közül érdemes különválasztani azokat, melyekben a potenciális szinonimák közül többnyire csak egy alcsoport társulhat a szótöbbsen másik/többi tagjához. Ezek egy része nem triviális, vagyis nem megjósolható. Ezeket a nem is idiomatikus, de nem is triviális együttes előfordulásokat nevezem **kollokációknak** (*példát ad/példát mond*), a tagjait pedig **kollokáltaknak**. (A kollokációnak azt a tagját, amelynek alapján az adott elemzés folyik, gyakran **csumópontnak** (*node, base*) nevezik – ilyenkor a másik tag neve *kollokált*.) Így a *sovány-vékony* szinonimapár egymással felcserélhető, vagyis szabadon kombinálható az *arc, testalkat* főnevekkel, ugyanakkor komplementáris a *vigas, eredmény, sugár, réteg, szelet* főnevek esetében: a *vigas, eredmény* főnévhez többnyire a *sovány* melléknév, a *sugár, réteg, szelet* főnevekhez a *vékony* melléknév járul.

sovány arc/vékony arc
 sovány teremtés/vékony teremtés
 sovány vigas/?vékony vigas
 sovány eredmény/*vékony eredmény
 *sovány sugár/vékony sugár
 *sovány réteg/vékony réteg
 *sovány szelet/vékony szelet

A kollokációkat a hagyományos szótárírás nem tüntette fel az egy- és többnyelvű szótárak szócikkeiben, az újabb szótárak azonban egyre több figyelmet szentelnek ennek a lexikai dimenzióknak. Például az idegennyelv-tanulók számára e szemantikailag transzparens formák a megértésben ugyan nem jelentenek problémát, de a szabad kombinálhatóság esetenkénti tilalma a produkcióban gondot okozhat a számukra;

C. A szótöbbsenek fenti két típusára jellemző valamilyen hozzáadott jelentésmomentum. Bizonyos nyelvészeti felhasználások számára azonban szükség lehet a triviálisnak tekinthető, kompozicionális, szabad kombinációk ismeretére is (*pénzt/munkát/öszöntődíjat ad*), ha ezek gyakoriak. Például egy gépi fordítóprogram számára nincsenek triviális, magától értetődő szó párok, a gyakran előforduló szabad kombinációknak ezekben a felhasználásokban *van* információértékük.

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a szemantikai kritérium nehezen formalizálható volta miatt egyes szótöbbsenek osztályozása igen nehéz.

A gyakori szótöbbsenek összegyűjtésekor érdemes különválasztani a számítógépesíthető és a nem gépesíthető munkafázisokat. Ha a számítógépen tárolt korpusz morfológiailag elemzett, a kvantifikálás, vagyis a szótöbbsenek lemma-szintű ki-gyűjtése és az őket jellemző statisztikai értékek kiszámítása gépileg megoldható.

Ha a korpusz szintaktikai szempontból nem elemzett, és mégsem csak a közvetlenül egymás mellett álló szavakra akarjuk szűkíteni a keresést, akkor a közbeékelődő szavak számát mechanikusan kell megadnunk; az angol nyelvre

végzett kutatások tapasztalatai (pl. Sinclair 1991, 1997) szerint az optimum maximum négy közbeékelődő szó. Ez az ún. **kollokációs ablak** (*span*), amelyen belül az összes lehetséges szótöbbsre kiszámolja a program a megfelelő mutatókat. Ez a mechanikus távolságon alapuló keresés sokkal magasabb hibaarányt fog eredményezni, hiszen például a mondat-, tagmondat- vagy főnévi vagy igei csoport-határ két oldalán talált szótöbbseseket is találatként fogja megadni. Minél mélyebb a szintaktikai elemzés, annál kisebb lesz a hibaarány a találatok között. Szintaktikai elő-elemzés hiányában a kollokációs ablak használatából következő hibaarányt úgy csökkenthetjük, ha az adatjelölteket eresztjük át egy szófaji szűrőn (Justeson és Katz 1995, idézi Manning és Schütze 1999: 143-4).

S végül a találatok közti, szemantikai kritériumok szerinti válogatás egyelőre gépileg nem oldható meg – ez a nyelvész feladata marad.

Az alábbiakban egy lemma két magyar nagykorpuszból a kollokációs ablak módszerével géppel gyűjtött, de kézzel elemzett szótöbbseseket mutatom be. Az elemzésen túl igyekszem bemutatni a további gépesíthetőség lehetőségeit és módszereit, ezzel próbálva egy első választ adni a Pajzs Júlia (2000: 217) által feltett kérdésre, hogy van-e automatizálható módszer a szókapcsolatok felismerésére, ill. az angol korpuszalapú lexikográfiában alkalmazott statisztikai módszerek alkalmazhatóak-e magyar korpuszra.

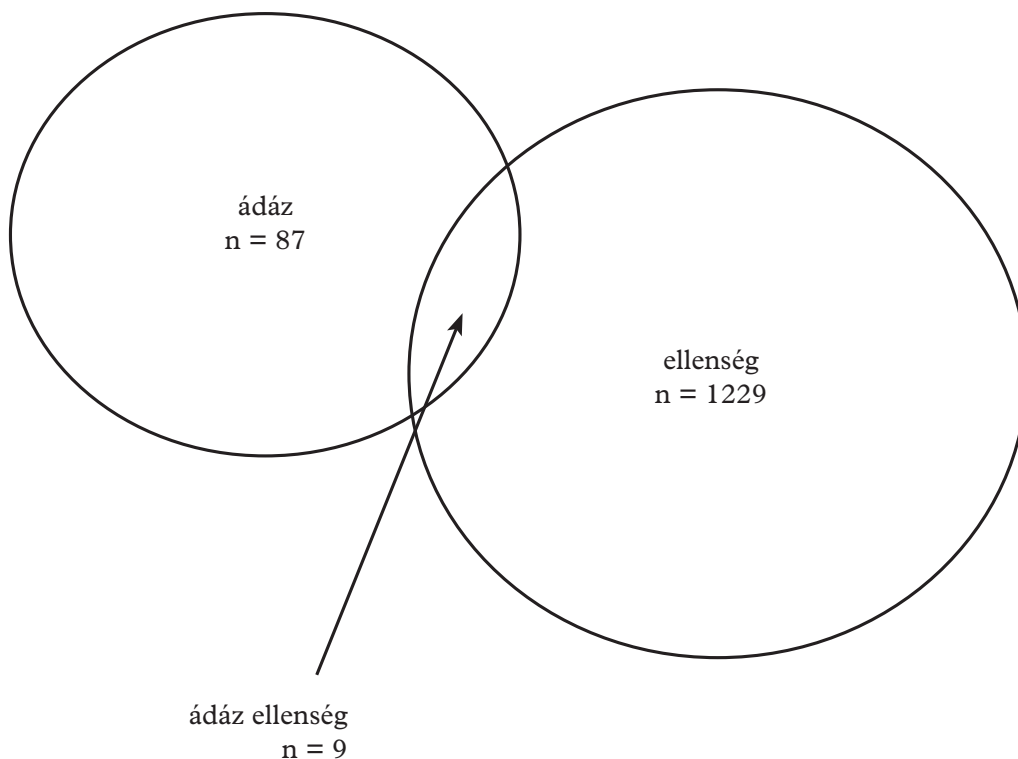
2. Az *ádáz* lemma kollokációi két magyar nagykorpuszban

A számítógépen tárolt, szófaj-elemzett és sokszempontú keresésnek alávethető korpuszok megjelenése nagy lehetősége a kollokáció-kutatásnak. Ennek illusztrálására bemutatom az *ádáz* lemma kollokáltjait a két legnagyobb magyar általános korpusz, a 187 millió szövegszavas Magyar Nemzeti Szövegtár⁴ (MNSz) és a 25 millió szövegszavas Magyar Történelmi Korpusz⁵ (MTK) 1944 után keletkezett 6527 szövegének az elemzésével, melyek 10,1 millió szövegszót tartalmaznak.⁶ E két korpusz tehát együtt is vizsgálható, bár a korpuszpépítés módja és a szövegtípusok eloszlása szempontjából is különböznek.⁷

A korpuszalapú keresés lehetővé teszi, hogy 5-10-15 stb. szavas szöveggörnyezetével együtt kilistázzuk az *ádáz* lemma (*ádáz, ádázabb, legádázabb, ádázul, ádázabbul, ádázan*, stb.) összes előfordulását, és ezen belül arra is rákérdezhessünk, hogy közvetlenül az *ádáz* előtt és/vagy után, vagy 1-2-3 stb. közbeékelődő szóval hányszor fordul elő például az *ellenség* szó vagy például bármely főnév. Általánosabban: a sokszempontú keresés lehetővé teszi, hogy adott szövegszó vagy lemma megadható nagyságú környezetében (*n* szónyi kollokációs ablakon belül) megadható szövegszó vagy lemma vagy megadható szófajú nem specifikált szó összes előfordulását megadható nagyságú szöveggörnyezetben, konkordanciaként listázza ki a program. A MTK 1944 után keletkezett szövegeiben az *ádáz* lemma 87-szer fordul elő; a korpusz ezen részében az *ellenség* lemma 1229-szer, az *ádáz ellenség* kollokáció kilencszer fordul elő (ld. 1. ábra).

1. ábra

Az ádáz és az ellenség lemmák a MTK 1944 utáni állományában

A MNSz-ban az *ádáz* lemma 578 mondatban 581-szer fordul elő. Az alábbi, 1. és 2. táblázatban gyakorisági sorrendben bemutatom a két korpuszban egy-nél többször előforduló kollokációit két szófaji csoportban (melléknév + főnév, határozószó + ige/melléknév kollokációk).

1. táblázat

Magyar Történeti Korpusz

MTK (1944-): <i>ádáz</i> (mnév) + (fnév) n = 68	MTK (1944-): <i>ádáz</i> (hatszó) + (ige/mnév) n = 16
9 ellenség 8 (kenyér)harc 3 ellenfél 3 küzdelem 2 (kártya)csata + 43 hapax	3 figyel 2 gyűlöl + 11 hapax

2. táblázat
Magyar Nemzeti Szövegtár

MNSz: ádáz (mnév) + (fnév) n = 548	MNSz: ádáz (hatszó) + (ige) n = 30
94 harc 71 ellenség 69 küzdelem 44 csata 39 vita 38 ellenfél 15 verseny 8 háború 8 kampány 7 düh 5 ellenző 4 csatározás 4 ellenállás 4 kutya 3 idő 3 támadás 3 tekintet 2 arckifejezés 2 bíráló 2 erő 2 gyűlölködés 2 harcos 2 kritikus 2 légkör 2 összecsapás 2 párt 2 rivális 2 verekedés 2 vetélkedés 2 vihar + 100 hapax	3 harcol 3 védekezik 2 küzd + 22 hapax

A 3. táblázatban egy mini-felmérés ugyanilyen gyakorisági listái láthatók: a 2002. május 18-án a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásom magyar anyanyelvű nyelvész hallgatóságát kérdeztem meg, az *ádáz* mely kollokáltjai jutnak eszükbe. A 18 önként vállalkozó⁸ szabadon választott számú kollokáltat jelölhetett meg írásban. Kontextust nem adtam meg. (Az 1-3. függelékben ABC-sorrendben a két korpuszban talált és a felmérésben felvett összes előfordulást megadom.)

3. táblázat
Felmérés a Nyelvtudományi Intézetben

Felmérés: <i>ádáz</i> (mnév) + (fnév) n = 37	Felmérés: <i>ádáz</i> (hatszó) + (ige) n = 12
12 ellenség 9 küzdelem 8 harc 5 csata 3 gyűlölet 2 düh 2 vita + 30 hapax	4 küzd 3 harcol + 10 hapax

Látható, hogy a *harc*, *ellenség/ellenfél*, *küzdelem* kollokáltak mindegyik listában előkelő helyet szereztek, a *csata*, *vita* kollokáltak két listában kerültek előre. (A fenti táblázatokból látható, hogy az *ádáz* lemma melléknévként sokkal gyakoribb, mint határozószóként.) A következő fejezetekben az *ádáz* lemma ezen leggyakoribb kollokáltjait elemzem a két korpuszban.

2.1. Az *ádáz* kollokáltjai a Magyar Nemzeti Szövegtárban

A MNSz-ban az *ádáz* lemma 578 mondatban talált 581 előfordulása közül a tíz leggyakoribb, főnévi kollokálttal (*harc*, *küzdelem*, *csata*, *vita*, *verseny*, *kampány*, *háború*, *düh*, *ellenség*, *ellenfél*) 394 esetben fordul együtt elő (ez az *ádáz* előfordulásainak 68%-a, vagyis több, mint kétharmada). 2-5 esetben fordul elő 23 kollokációs párban, egyszer (hapax) 121 kollokációs párban (32%). (A hosszú „hapax-farok” jellemző tulajdonsága minden korpusznak.) Példaként lássuk az *ádáz* + *verseny* 16 előfordulását konkordancialistában! (E kollokáció elemzését ld. a 4.1.6. függelékben.)

press-nar.3042.6.3 egyik bulvártévé, nem kívánván elmaradni az **ádáz** hírversenyben, vagy miben, a másik mögött

press-hvg.4698.5.1 használnak, így érhető, hogy a kibocsátók **ádáz** piaci versenyt vívnak egymással.

press-dtn.1021.6.2 Az **ádáz** válogatóversenyek után örvendetesen szépszámú PVSK-versenyző

press-hir.4588.8.3 **Ádáz** verseny dül, melyik irodát engedélyezi előbb

press-hir.21625.2.1 **Ádáz** verseny folyik a tankönyvpiacon

press-hir.21625.6.1 mint 7 milliárd forintos piacon zajló **ádáz** verseny pozitív hatásai az elmúlt években

press-hir.26565.4.1 startpisztoly, s egy eddig nem tapasztalt **ádáz** verseny veheti kezdetét, aminek talán

- press-hvg.1941.4.1 Kevés szereplővel **ádáz** verseny folyik az építkezések kockázataira köthető
- press-nszb.10422.6.1 konferenciaturizmus, nem csoda, hogy e téren **ádáz** verseny folyik az országok és a
- press-hir.1182.7.1 mit sem törődve a két- eddig **ádáz** versenyben levő- piac mostantól kézen fogva
- press-hvg.526.7.2 10 százalékkal nőtt 1997-ben- az egyre **ádáz**abb versenyben a betéti és a hitelkamatok
- press-hvg.763.8.2 egyik meglepő példája, hogy az egymással **ádáz** versenyben lévő cégek a közös érdekek mentén
- pers-ind.247751.3.1 televíziók értékei a kereskedelmi televíziókkal vívott **ádáz** versenyben?
- press-nszb.15459.10.1 AG. történetéről és a kereskedelmi világcégek **ádáz** versenyéről a Hétvége közöl részletes
- press-hir.21943.4.2 A bizonytalan szavazók megnyeréséért folytatott **ádáz** versenyfutása a szocialistákkal még
- press-nszv.22583.5.2 kvóták és követelmények súlya alatt kell **ádáz** versenyt folytatniuk a reklámbevételt hozó
- press-nszv.34864.8.1 hanem a hitelezési lehetőségekért folytatnak mind **ádáz**abb versenyt egymással.

Az *ádáz* melléknév tíz leggyakoribb főnévi kollokáltjának Magyar Nemzeti Szövegtáron belüli eloszlási mutatóit a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

*Az ádáz lemma tíz leggyakoribb kollokációja a MNSz-ban:
melléknév + főnév (+ ige)*

<i>ádáz</i> (578*/581*) 'Adj + N' elemeként	közvetlenül#	nem közv.	össz.	folyik	dúl	folytat	vív
<i>ádáz + harc</i> (<i>harc</i> 16403/16690)	78*	16	94*	16*	8*	8*	21
<i>ádáz + ellenség</i> (<i>ellenség</i> 8533/8874)	68*	3	71*	-	-	-	-
<i>ádáz + küzdelem</i> (<i>küzdelem</i> 9062/9183)	65*	4	69*	7*	1	18*	11*
<i>ádáz + csata</i> (<i>csata</i> 5638/5731)	43*	1	44*	2	13*	0	13*
<i>ádáz + vita</i> (<i>vita</i> 61549/64288)	33*	6	39*	9	4	3	0
<i>ádáz + ellenfél</i> (<i>ellenfél</i> 11719/11827)	30*	8	38*	-	-	-	-

ádáz (578*/581*) 'Adj + N' elemeként	közvetlenül#	nem közv.	össz.	folyik	dúl	folytat	vív
ádáz + verseny (<i>verseny</i> 24857/25534)	15*	1	16*	3	1	3	2
ádáz + kampány (<i>kampány</i> 9762/9941)	7*	1	8*	1	0	7	0
ádáz + háború (<i>háború</i> 23994/24847)	7*	1	8*	0	2	0	1
ádáz + düh (<i>düh</i> 2232/2243)	5*	2	7*	-	-	-	-
ÖSSZESEN	351	43	394				

Jelölések:

n/m: talált mondatok száma/talált szavak száma (tokenek) (A számításokban mégis az első értéket használtam, mivel jelenleg a MNSz keresőprogramja mondatonként csak egy találatot ír ki.)

* A gépi találat számhoz képest kézzel javított érték.

A kollokált egyszerű vagy összetett szó.

Nyilvánvaló, hogy ilyen gyakoriságoknál a véletlennél szorosabb kapocs fűzi össze ezen szótöbbségek tagjait. Az alábbiakban először részletesen bemutatok egy ilyen kollokációt az MNSz-ből (2.1.1), majd a MTK hasonló bemutatása következik (2.2-2.2.1). (A 4-5. függelékben a kíváncsi olvasó a további leggyakoribb előfordulásokat is megtekintheti.)

2.1.1 Az *ádáz* (lemma) + *harc* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *harc* önálló lemmaként 84 esetben, összetett szó második tagjaként 10 esetben szerepel (*ádáz konkurenciaharc* (4x), *ádáz pozícióharc* (2x), *ádáz árfolyam-, kultúr-, kenyér-, párharc*).

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz (elvi) harc; ádáz belső harc; ádáz és látványos harc; ádáz és sok értelmetlen áldozatot követelő kultúrharc; ádáz hatalmi harc; ádáz külső és belső harc; ádáz, nem egyszer fegyveres harc; ádáz piaci harc* (3x); *ádáz politikai harc* (3x); *ádáz utcai konkurenciaharc; ádáz utódlási harc*. Állítmányként egy esetben szerepel az *ádáz: amely harc éppoly ádáz*. A találati listában további 16, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt, valamint a *harc* szót az összetétel első tagjaként tartalmazó *ádáz harckésztséggel* kifejezés.

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *harc* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal (egy vagy két esetben):

- *ádáz harc kibontakozik* (2x)/*kirobban* (2x)/*kitör/indul/lesz/zajlik*
- *ádáz harcot okoz* (2x)/*végighallgat/gerjeszt/lát/meghirdet/hirdet/kivált/indít/ígér/elkezd*

- *ádáz* harccal üldöz
- *ádáz* harcra készül/van kilátás
- *ádáz* harcba kezd (2x)/keveredik
- *ádáz* harcban mozog/alulmarad/eldől
- *ádáz* harcról szól
- *ádáz* harccá alakul

2.2. Az *ádáz* kollokáltjai a Magyar Történeti Korpuszban

A MTK 1944 után keletkezett szövegeiben az *ádáz* lemma 87 előfordulása közül 84 esetben szerepel melléknévként vagy határozószóként⁹, mondat részeként¹⁰. Az öt leggyakoribb, főnévi kollokálttal (*ellenség, harc, ellenfél, küzdelem, csata*) 25 esetben fordul együtt elő (ez az *ádáz* előfordulásainak 30%-a), mindegyik esetben közvetlenül a főnév előtt. A hapaxok száma (melléknévként ill. határozószóként): 54 (64%). Példaként hadd mutassam be az *ádáz* + *harc* 8 előfordulását konkordancialistában! (E konkordancia elemzését ld. az 5.1.1. alfejezetben.)

1947 BIBÓ ISTVÁN: VÁLASZ és gyakorlatilag azután azt jelentené, hogy **ádáz** egyházellenes harcirádók váltakoznának erőltetett

1957 DÉRY TIBOR: A BEFEJEZETLEN MONDAT hullámváz alatt az ember megsejtette az **ádáz** harcot, amelyet a terjeszkedni

1958 RÓNAY GYÖRGY: PETŐFI ÉS ADY KÖZÖTT álom; abban bontakozhatik ki a lét **ádáz** kenyérharcánál magasabb 220

1959 LOVAS MÁRTON: VALÓSÁG politikusok, vagy akik belevetették magukat a leg**ádáz**abb harcba, s annak, aki

1964 GÁRDOS MARISKA: KUKORICÁN TÉRDEPELVE szociális élet a maga irgalmatlan és **ádáz** kenyérharcával kemény

1976 KIBÉDI VARGA ÁRON: MAGYAR MŰHELY érett (talán csúnya) lány vágyálmait s **ádáz** harcát a

1977 GECSE GUSZTÁV: TÖRTÉNELEM ÉS KERESZTÉNYSÉG akik ellen az ősi gyülekezetek még **ádáz** harcot hirdettek.

1981-1983 RADNÓTI ZSUZSA: Cselekvés-nosztalgia Vagy egy áldozaté, aki a Történelem **ádáz** harcokkal teli

1982 RÓNAY LÁSZLÓ: LITERATURA patronokat”. A pályakezdő író, aki oly **ádáz** harcokat vívott Osváttal

Az *ádáz* melléknév öt leggyakoribb főnévi kollokáltjának Magyar Történeti Korpuszon belüli eloszlási mutatói az 5. táblázatból olvashatók le.

5. táblázat

Az *ádáz* lemma öt leggyakoribb kollokációja a MTK 1944 után keletkezett szövegeiben: melléknév + főnév (+ ige).

<i>ádáz</i> (84)	közvetlenül [#]	nem közv.	össz.	folyik	dúl	folytat	vív
<i>ádáz</i> + <i>ellenség</i> (<i>ellenség</i> 1229)	9	0	9	-	-	-	-
<i>ádáz</i> + (kenyér)harc (<i>harc</i> 2499)	8	0	8	0	0	0	1
<i>ádáz</i> + ellenfél (<i>ellenfél</i> 521)	3	0	3	-	-	-	-
<i>ádáz</i> + küzdelem (<i>küzdelem</i> 896)	3	0	3	0	0	1	0
<i>ádáz</i> + csata (<i>csata</i> 808)	2	0	2	0	0	0	1
ÖSSZESEN	25	0	25				

[#] A kollokált egyszerű vagy összetett szó.

2.2.1 Az *ádáz* (lemma) + *ellenség* (lemma) kollokáció

A Magyar Történeti Korpuszban az *ellenség* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében. Minden esetben közvetlenül követik egymást a kollokáltak. A találati listában további egy, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt. („A kétségbeesés s a tehetetlenség *ádáz* dührohama a belső és külső *osztályellenséggel* szemben ...” [1964 Gárdos Mariska: Kukoricán térdepelve])

A példák bemutatása után rátérek a kapcsolat szorosságának mérésére, mérhetőségére.

3. Kvantifikálás

3.1 A kollokációs ablak

A számítógépes lexikográfia egyik legnehezebben megoldható problémája az, hogy minél nagyobb arányban gépileg választhassuk ki a **valódi találatokat** az adatjelöltek közül. A szófaj-alapú kódolás (*tagging*) ugyanis többnyire nem ad elegendő információt az egy szerkezetbe tartozó szavakról, a szintaxis-alapú kódolás (*parsing*) pedig a magyar nyelvre egyelőre nem megoldott. Ha nem elégszünk meg a közvetlenül egymás mellett álló szavakon való kereshetőséggel – márpedig miért elégednénk meg ezzel? –, szintaktikai kódolás hiányában

a keresést vagy előre meghatározott ún. szó-ablakon (*word-span*) belül rögzíthetjük; mint fentebb említettem, ennek optimuma az angol nyelvre négy közbeékelődő szó. Kerestethetünk egész mondaton is, ahol a mondatvéget egyszerűen a „mondatvégi írásjel + szóköz + nagybetű” karaktersorozat definiálja. Nézzük meg néhány korpusz-példán, milyen adatjelöltekhez jutunk ezekkel a módszerekkel. Példáimat az *ádáz + harc* és az *ádáz + düh* kollokációs párok MNSz-beli adatjelöltjeiből választottam. (A vastagon szedett sorszám hibás találatot jelez.)

Közvetlenül egymás mellett:

- (1) ...egyébként is szerepel, hogy *ádáz harc* dül az európai nagyvárosok között... (off-fovkozgy.73.141.23)
- (2) ...épp azokért a kerületekért folyik a *legádázabb harc*, ahol nagyszabású közmunkák... (press-nem.13972.6.3)
- (3) ...mennyi a sunyi paraszt, mennyi az *ádáz düh* és mennyi a finom epikureizmus... (sci-mek.77.306.16)
- (4) ...a protestantizmus elleni *harc legádázabb* intézménye... (scietu.197.2.3)

Vagyis „melléknév, majd főnév” sorozatra keresve valódi találatokat kapunk. A „főnév, majd melléknév” sorozat hibás találatot hoz (de az ilyen típusú keresést nem szabad kizárni – ld. a 8. példát).

Közvetlenül egymás mellett összetett szóként:

- (5) ...ugyanakkor *ádáz árfolyamharc* a szubjektumtőzsdén. (sci-mek.77.79.1)

Ha a lehetőség adott, a kollokációkban szereplő összetett szavakat feltétlenül érdemes az utótag lemmájával együtt gyűjteni. Mivel a korpusznyelvészetben a szóköz nagy úr, a nem egybeírt bővítmények szintaktikai elő-elemzés hiányában külön tárgyalandók, még ha e két jelenség hasonló is. (Az összetett szavak vetik fel leginkább a kollokációk produktivitásának kérdését; ld. Sinclair [1997], Lüdeling [2002].)

Egy közbeékelődő szóval:

- (6) *Ádáz belső harcokat* okoznak az RMDSZ-ben... (press-nszb.4678.3.1)
- (7) ...öljük, pusztítjuk egymást, *ádáz, testvéri dühvel*... (lit-dia.7138.1.3.3)
- (8) Amely *harc* éppoly *ádáz*, mint amelyből kivált. (lit-dia.11394.19.2)

A fenti példák alapján nyilvánvaló a szó-ablak alapú keresések haszna különböző szerkezetek esetén: míg a 6. és 7. példa egy-egy főnévi csoportot alkot, de még ezek szerkezete is különbözik, addig a 8. példában az *ádáz* melléknév állítmányi helyzetben van. (Szintén állítmányi helyzetben van az *ádáz* melléknév az alábbi esetekben: “Keleti László mint művezető először igen *ádáz*, a termelés érdekeit

hajszolja.” [1979 Haraszi Miklós: Darabbér]; „a feleség pedig minél ádázabb” [1990: Arday Zoltán: Filmvilág.] Szintaktikailag elemzett korpuszban az adott szerkezeti mintázatok szerinti keresés esetén találunk meg e példákat, de a közelemben alapuló szó-ablakos keresés is megtalálja őket.

Két közbeékelődő szóval:

- (9) *Ádáz* átok, gyilkoló *düh*. (lit-dia.12889.1.5.2)
- (10) ...a „lázázó” vörösgárditák vívtak *ádáz*, *nemegyszer fegyveres harcot*... (sci-etu.5835.8.5)
- (11) ...a vokokért dúló *egyre ádázabb és látványosabb harcban* olyan esetenül és idegenül mozog... (press-dtn.5931.11.1)

A 9-11. példából kiderül, hogy a szó-ablakos keresés egy több szóból álló összetett szerkezetbe tartozó kollokációt éppúgy adatjelöltként tüntet fel (10-11), mint a közeli, de nem egymáshoz tartozó szópárt (9. példa).

Négynél több közbeékelődő szóval:

- (12) Az 1990 és 1994 között vívott *ádáz és sok értelmetlen áldozatot követel-kultúrharca*... (press-hir.4170.10.3)
- (13) Akár az ördögi véletlennek is tulajdoníthatnánk, hogy ez *ádáz* harc-készséggel valóságos csatákat csak polgári háborúkban, *belső harcokban* vívnak. (press-nszb.7787.8.5)
- (14) Ezerkilencszáztizenhat tavaszán, a világ *legádázabb* háborújának kel-lős közepében, mint valaha a *treuga* deik idejében, egypár órára béke lengi be a *harcok* völgyét. (lit-dia.14296.104.1)
- (15) Az újszerűség lehetett az oka, hogy az előkészítés során *ádáz* csatákat kellett vívni: minek nekünk ez a fura nevű, „ombudsman” jelszóval *harcba* indult had, sokan váltig hangoztatták, hogy a gyermekcipő-ben járó jogállamunkat már annyi intézmény védi, hogy a végén még a sok bába között elvész a gyerek. (sci-mek.368.380.3)

A 12. példa jelzi, hogy a négy közbeékelődő szó szerinti szó-ablakos keresés néha nem elegendő. Ugyanakkor a szó-ablak túlságosan nagyra nyitása rengeteg rossz találatot eredményez (13-15. példa). A mondatablak-alapú keresés adatjelöltként tünteti fel a 13-15. mondatot is. A szintaktikailag elő-elemzett korpuszban ezek, a keresett szavakat különböző szerkezetben tartalmazó esetek nem jelennének meg adatjelölteként. Sőt, a mondat alapú keresés az alábbiakat is találatként észleli:

- (16) A csúcst a Himalája meghódítóinak segítőiről „serpáknak” nevezett kormányszakértők készítették elő sok hónapos munkával: ezeknek a hamar elfelejtett közleményeknek minden mondatáért *ádáz* harc folyik, amelyet a diplomaták vívnak, ám mindig a politikusok nyernek meg, hiszen a főnökök a hazai porondon használható,

de legalábbis nem ártó megfogalmazásokért küldik *csatába* embereiket. (press-hir.26230.6.5)

- (17) Utólag jöttem rá, hogy az ezerszer nagyobb intenzitással átérzett gyermekérzések semmiségeken kitörő *csatáiban* is hányszor milyen fölöslegesen hajszoltam bele magam a düh- és gyűlöletrohamig menő vitákba, mint például egyszer alkonyattájt, az előttünk pompázó nyári kert ihlette kedvenc virágelosztó játékunkban, mikor a nővérem már egyezsége hajló mondatából: De a petúniákat én szeretem jobban, jó? kerekedett az *ádáz* küzdelem, mert úgy éreztem, én ezerszer jobban szeretek mindent. (lit-dia.7648.3.28.16)

A mondatablak-alapú keresésnek ugyanakkor az az előnye, hogy a mondathatár által elválasztott szó párokat nem emeli a találati listába.

Kollokációs szótár összeállításakor a találati lista szűkítése érdekében ehhez a munkálathoz javaslom a fenti keresési módszerek vegyítését: egyrészt a szóalapú kollokációs ablak definiálásakor a fenti karaktersorozat által definiált mondathatárt is vegyük figyelembe, másrészt a statisztikai mutatók kiszámítása előtt a szó párokat engedjük át egy, a szófaji kritérium által definiált szűrőn.

A kollokációs ablak nagyságához az *ádáz*-kollokációk távolságának alábbi eloszlását érdemes figyelembe venni:

- közvetlenül egymás mellett 470 esetben (ebből az *ádáz* lemma a második helyen 2 esetben) – 85%
- egy szótól elválasztva 56 esetben (ebből az *ádáz* lemma a második helyen 1 esetben) – 10%
- két szótól elválasztva 15 esetben (ebből az *ádáz* lemma a második helyen 3 esetben) – 3%
- három szótól elválasztva 4 esetben – 0,7%
- négy szótól elválasztva 1 esetben
- öt szótól elválasztva 2 esetben
- hat szótól elválasztva 6 esetben
- nem elemezhető 28 előfordulás

Ebből az következik, hogy a kollokációs ablakot maximum három közbeékelődő szóra érdemes beállítani. A szavanként haladó gépi keresés mindkét irányban nyitott, de az esetleges kézi kereséseknél az ablakot érdemes úgy beállítani, hogy a vizsgált szó mindkét oldalán keressen. (Például a melléknév állítmányként állhat a hozzá kapcsolódó főnév mögött: *amely harc éppoly ádáz*, stb.).

A következőkben az adatjelöltek kiemeléséhez szükséges kollokációs statisztikai módszereket mutatom be, vagyis azt, hogyan tehetjük mérhetővé a gyakori szótöbbségek tagjainak kapcsolati szorosságát.

3.2. Az asszociáció mérése

A korpuszok általános jellemzésére a leggyakoribb mutatók a korpusz nagysága szövegszósám szerint (N), a szövegszavak és a lemmák type/token

eloszlása, a mondatok száma és a szófajeloszlás. Ugyanezeknek a mutatóknak az alkorpuszonként vagy szövegenként különböző eloszlási mintázata szintén gyakran vizsgálat tárgya. A szótöbbségek vizsgálatakor a legalapvetőbb mérőszám a **gyakoriság**, a szótöbbségek tagjainak közös gyakorisága ($f(\mathbf{xy})$) a korpuszban; ezt a mutatót használtuk az *ádáz* és kollokáltjai esetében (ld. 4-5. táblázat).

Többet árul el a szótöbbséről, és (al)korpuszközi összehasonlítást is lehetővé tesz a **relatív gyakoriság**, a szótöbbségeknek a korpusz összes szövegszavához képest megadott gyakorisága ($f(\mathbf{xy})/N$). Hiszen egy alacsony gyakorisági érték egy kis korpuszban gyakoribb szóra utalhat, mint egy magasabb érték egy nagyobb korpuszban. Hasonlítsuk össze például az *ádáz* + *ellenség* kollokáció MTK- és MNSz-beli előfordulásait! Bár ez a kollokáció a MNSz-ban 71-szer, a MTK-ban 9-szer fordul elő, a MTK-ban mégis relatíve gyakoribb ($f(\text{ádáz}+\text{ellenség})/N = 0,00000089$, mint a MNSz-ban ($f(\text{ádáz}+\text{ellenség})/N = 0,000000473$).

3.2.1. A kölcsönös információ együtthatója

A relatív gyakoriság azonban még mindig nem nyújt elegendő segítséget a jó és csakis a jó adatjelöltek korpuszból való kiszűréséhez, ugyanis túl sok esélyt ad a véletlenül bekerülő adatoknak. Nem veszi számításba ugyanis azt, hogy bármelyik kollokált a kollokáción kívül milyen gyakorisággal fordul elő. Két igen gyakori szónál ugyanis akár a „véletlen” (vagyis a szabad asszociáció) műve is lehet, hogy egyszer-egyszer egymás mellé kerülnek. Ha azonban az egyik, vagy mindkét szó az esetek egy bizonyos részében csak a kollokáltja mellett bukkan fel, biztosak lehetünk benne, hogy a két szót a véletlennél szorosabb kapocs, mintegy a kölcsönösség fűzi egymáshoz. Az a mutató, amely a szótöbbségek relatív gyakoriságát a szótöbbségek két (vagy több) tagjának a kollokáción kívüli relatív gyakoriságának arányában adja meg, a **kölcsönös információ** (pontosabban, az eredmények könnyebb kezelhetősége kedvéért az érték tízes logaritmusával szoktak számolni). Minél magasabb a kölcsönös információ (*mutual information*, *MI*) értéke, annál szorosabb kapocs fűzi össze a kollokáció tagjait.

$$MI = \log \frac{f(\mathbf{xy})/N}{f(\mathbf{x})/N * f(\mathbf{y})/N}$$

Más szóval ez a mutató azt jelzi, hogy a kollokáció két tagjának külön-külön előfordulási valószínűsége hogyan viszonyul az együttes előfordulás valószínűségéhez. Vagy egy harmadik, információ-elméleti megfogalmazásban: az érték azt méri, hogy mennyivel csökkenti az egyik szó megjelenése a bizonytalanságot a másik szó megjelenésével kapcsolatban (Manning és Schütze 1999: 171). Minél nagyobb a szám, annál jelentősebb kollokációval állunk szemben, mivel a kollokáció két tagjának előfordulásaihoz képest annál gyakoribb az együttes előfordulás. Például az *ádáz* + *csata* és az *ádáz* + *vita* kollokációk majdnem azonos gyakorisággal fordulnak elő a MNSz-ban (44-szer, ill. 39-szer, ld. 4. táblázat). Ugyanakkor míg a *vita* lemma több, mint hatvanezerszer fordul elő

ugyanott ($f(vita) = 61549$), a *csata* szó viszont csak mintegy tizedannyiszor ($f(csata) = 5638$), nyilvánvaló, hogy ez utóbbiból az *ádáz* lemmával való negyven körüli közös előfordulása szorosabb kapcsolatot jelez ($MI = 3,3$), mint a *vita* lemmával való kapcsolata ($MI = 2,2$). (Az *ádáz* lemma tíz leggyakoribb kollokáltjának MI-értékeit ld. a 6. táblázatban.)

6. táblázat.

Az ádáz lemma MNSz-beli tíz leggyakoribb kollokáltjának mutatói

y	N	f(xy)	f(x=ádáz)	f(y)	MI	rangsorrend f(xy) alapján	rangsorrend MI alapján
<i>harc</i>	164000000	94	578	16403	3,17236	1	4
<i>ellenség</i>	164000000	71	578	8533	3,33432	2	1
<i>küzdelem</i>	164000000	69	578	9062	3,29578	3	3
<i>csata</i>	164000000	44	578	5638	3,30649	4	2
<i>vita</i>	164000000	39	578	61549	2,21600	5	8
<i>ellenfél</i>	164000000	38	578	11719	2,92505	6	5
<i>verseny</i>	164000000	16	578	24857	2,19480	7	9
<i>kampány</i>	164000000	8	578	9762	2,32771	8	7
<i>háború</i>	164000000	8	578	23994	1,93715	8	10
<i>düh</i>	164000000	7	578	2232	2,91056	10	6

Hasonlóan magas MI-értékeket kapunk, ha a MTK-ban talált öt leggyakoribb *ádáz*-kollokációt vizsgáljuk meg.

7. táblázat

Az ádáz lemma öt leggyakoribb kollokáltjának mutatói a MTK 1944 utáni szövegeiben

y	N	f(xy)	f(x=ádáz)	f(y)	MI	rangsorrend f(xy) alapján	rangsorrend MI alapján
<i>ellenség</i>	10100000	9	84	1229	2,944733	1	1
<i>harc</i>	10100000	8	84	2499	2,585366	2	4
<i>ellenfél</i>	10100000	3	84	521	2,840326	3	2
<i>küzdelem</i>	10100000	3	84	896	2,604855	3	3
<i>csata</i>	10100000	2	84	808	2,473661	5	5

A kölcsönös információ páronkénti/többsenkénti kiszámításával sorba rendezhetjük a korpusz szópárjait/szótöbbséseit. A fenti két táblázatból láthatjuk, hogy a kollokációs adatjelölteknek ez a rangsora, vagyis az ún. **szignifikancia-lista** (*significance list*) az MI-mutató és a gyakoriság figyelembevételével nem lenne azonos. A szignifikancia-listán egy alkalmas küszöbérték meghúzásával megkapjuk azon adatjelöltek listáját, melyek a kézi elemzés alapját jelentik.

A kölcsönös információ mutatójának segítségével pontos képet kapunk arról is, hogy egyes szinonimák szabadon kombinálódnak-e, vagy használatuk komplementáris. A 8. táblázatban a *sovány-vékony* szinonimapár segítségével ezt mutatom be. A korpuszok azt mutatják, hogy az embereknek inkább *sovány arca* van, mint *vékony arca*. A *férfiak* inkább *soványak*, a *nők* inkább *vékonyak*. A komplementáris eloszlásoknál (a 8. táblázatban szürkével jelölve) feltétlenül kollokációkkal van dolgunk. A *vékony hang* többször (57-szer) szerepel, mint *vékony sugár* (21), de mivel a *hang* lemma gyakorisága sokkal nagyobb ($f(\text{hang}) = 29194$), mint a *sugár* lemmáé ($f(\text{sugár}) = 2368$), ezért a gyakoribb *hang* előforduláshoz képest a *vékony hang* együttes előfordulása alacsonyabb értéket ér el (MI (*vékony hang*) = 2,1), mint a *vékony sugár*é (MI (*vékony sugár*) = 3,4).¹¹ Az MI-t használja Sass (2007) is az igék és vonzataik kollokációs szorosságának mérésére a „Mazsola”-programban (<http://corpus.nytud.hu/mazsola/>).

8. táblázat

A sovány és vékony szinonimák néhány kollokáltja (MTK 1944-, MNSz)

	<i>sovány</i> (MTK+MNSz)	MI(MNSz)	<i>vékony</i> (MTK+MNSz)	MI (MNSz)
<i>vigasz</i>	60 (11 + 49)	4,7	1 (1 + 0)	-
<i>férfi</i>	30 (13 + 17)	2,6	14 (10 + 4)	1,5
<i>eredmény</i>	11 (1 + 10)	2,2	-	-
<i>arc</i>	34 (27 + 7)	2,1	11 (8 + 3)	1,7
<i>hús</i>	3 (0 + 3)	1,6	-	-
<i>teremtés</i>	2 (2 + 0)	-	2 (2 + 0)	-
<i>testalkat</i>	-	-	-	-
<i>derék</i>	1 (1 + 0)	-	11 (5 + 6)	1,8
<i>nő</i>	4 (1 + 3)	1,9	17 (4 + 13)	2,1
<i>hang</i>	-	-	57 (32 + 25)	2,1
<i>sugár</i>	-	-	21 (2 + 19)	3,4
<i>réteg</i>	-	-	52 (20 + 32)	3,5
<i>szelet</i>	-	-	95 (6 + 89)	4,0

Az MI hátulütője, hogy az alacsony gyakoriságú szavak, a hapaxok esetében túl magas értéket ad. Ugyanis ha két hapax egymás mellé kerül egy korpuszban (és ez még nagy korpuszok esetén is igen gyakori), a két szó előfordulásaihoz képest az együttes előfordulás maximális lesz (mivel a két szó csak együtt fordul elő). Az alacsony gyakoriságú szavakból álló szópárok magasabb MI-értéket fognak kapni, mint a magas gyakoriságú szavakból álló szópárok, ami ellentmond annak az intuíciónknak, hogy a több adattal alátámasztott mutató erősebb bizonyítékot jelent (Manning és Schütze (1999: 170)).

9. táblázat

Az ádáz lemma néhány hapax-kollokáltjának gyakorisági és MI-mutatói (MNSz, MTK 1944-)

	y	N	f(xy)	f(x=ádáz)	f(y)	MI
M	<i>arc</i>	164000000	1	578	26414	0,992329
	<i>harcol</i>	164000000	1	578	3904	1,822654
N	<i>ibolyaillat</i>	164000000	1	578	8	4,511073
Sz	<i>kritikus (N)</i>	164000000	1	578	2386	2,036493
	<i>kulcscsomócsörgés</i>	164000000	1	578	1	5,414163
	<i>támadássorozat</i>	164000000	1	578	87	3,474644
M	<i>arc</i>	10100000	1	84	680	2,247533
T	<i>Erynnis/Erinnys</i>	10100000	1	84	3	4,602921
K	<i>nép</i>	10100000	1	84	7411	1,210165
	<i>uszítás</i>	10100000	1	84	34	3,548563

A 9. táblázatból leolvasható, hogy ez valóban így van. Csak magas gyakoriságú kollokált (pl. $f(\textit{arc}) = 26414$ a MNSz-ban) esetében kapunk viszonylag alacsony MI értéket ($MI(\textit{ádáz arc}) = 0,99$ a MNSz-ban) egy olyan szótöbbes esetében, melyet anyanyelvi intuíciónk alapján sem érzünk összetartozónak. Ha a kollokált gyakorisága is alacsony (pl. *ibolyaillat*, *kulcscsomócsörgés* a MNSz-ban), az érték könnyen $MI = 4$ fölé szökhet össze nem tartozónak érzett kifejezések esetében is (*ádáz ibolyaillat*, *ádáz kulcscsomócsörgés*). Más a helyzet az *ádáz Erinnys* szótöbbesel, azt e sorok írója kollokációnak érzi (ld. Berzsenyi: A magyarokhoz) – de ez a probléma már a szótöbbesek kvantifikálhatóságán kívül, e tanulmány elején érintett szemantikai döntések körébe esik.

Ha a függőség mérésére az MI ezért nem is megbízható mutató, a függetlenséget megbízhatóan méri, ezért azzal a megszorítással érdemes használni, hogy csak a három vagy annál gyakoribb szavakat ($f(x) > 2$ ÉS $f(y) > 2$) vonjuk be a számításba és az összehasonlításba (Manning és Schütze 1999: 170).¹²

3.2.2. A khinégyzet-próba

A statisztikából jól ismert khinégyzet-próbát itt a szótöbbes tagjai függetlenségének vizsgálatára alkalmazzuk. Ez a próba azt méri, hogy ha – jelen esetben – két változó (pl. *ádáz* és *harc*) függetlenek lennének egymástól, milyen gyakorisággal kerülnének – ezek szerint véletlenül – egymás mellé az adott nagyságú korpuszban; ez az adott változó *várható értéke* (E). Ha a várható értékek jelentősen, szignifikánsan eltérnek a kapott értékektől, akkor elvethetjük azt a feltételezést, hogy a két változó független egymástól, vagyis kicsi a kockázata annak, hogy tévesen tételezzük fel, hogy összefüggenek egymással. Az alábbiakban az elemzés alapját képező kereszt táblában mutatom be az *ádáz* – *harc* összefüggését a MNSz eloszlásai alapján (10. táblázat).

10. táblázat

*Az ádáz és a harc lemmák gyakorisági eloszlása a MNSz-ban*¹³

MNSz	<i>harc</i>	nem <i>harc</i>	
<i>ádáz</i>	94 <i>ádáz harc</i>	484 pl. <i>ádáz verseny</i>	578
nem <i>ádáz</i>	16309 pl. <i>véres harc</i>	163983113 pl. <i>szelíd őzike</i>	163999422
	16403	163983597	164000000

Például az *ádáz* + *harc* cella várható értéke $E = 0,06$, ami azt jelenti, hogy ennyi esélyük lenne véletlenül egymás mellé kerülni egy 164 millió szövegszavas korpuszban, más szóval, csak egy 17-szer nagyobb, 2,5 milliárd szövegszavas korpuszban fordulnának biztosan elő egymás mellett. Mivel 94-szer kerültek egymás mellé, ez csak igen kis valószínűséggel ($p < 0,001$) lehet a véletlen műve.

A 11. táblázatból leolvashatók a MNSz és a MTK tíz illetve öt leggyakoribb *ádáz*-kollokáltjainak, valamint a feljebb is vizsgált néhány hapax-kollokáltjának khinégyzet-értékei. A khinégyzet-próba azonban a MI-mutatóhoz hasonlóan a ritkán előforduló vagy hapax-lemmát (pl. *ibolyaillat*, *kulcsomócsörgés*) is tartalmazó kollokációk itt is magas értéket fognak adni. Megoldásként a mutató várható értékkel való súlyozását ($khi^2 * E$) javaslom, így ugyanis ellensúlyozzuk az alacsony gyakoriság és az alacsony várható érték miatti magas khinégyzet-értékeket. A 11. táblázat jobb szélső oszlopa ezt az értéket mutatja. A szignifikancia-szint automatikusan¹⁴ megadja azt a küszöbértéket, amely fölött az adott szótöbbest kollokációs adatjelöltnek kell tekintenünk; így az *ádáz harc*, *ádáz ellenség*, *ádáz küzdelem*, *ádáz csata*, *ádáz vita*, *ádáz ellenfél*, *ádáz verseny*, *ádáz háború*, *ádáz kampány*, *ádáz düh* bekerül a lexikográfusok elé kerülő adatjelölt-listába, az *ádáz ibolyaillat*, *ádáz kulcsomócsörgés*, *ádáz támadássorozat*, *ádáz kritikus*, *ádázul harcol*, *ádáz arc*, *ádáz*

Erinnys, ádáz uszítás, ádáz nép szókapcsolat viszont nem, ami nagyjából megfelel anyanyelvi intuíciónknak.

11. táblázat

Az ádáz lemma leggyakoribb és néhány hapax-kollokáltjának gyakorisági és khinégyszet-mutatói (MNSz, MTK 1944-).

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$ ¹⁵

	y	f(xy)	N	f(x)	f(y)	E	khi ²	khi ² x E
M	harc	94	164000000	578	16403	.063206	139624.22	8825.12***
	ellenség	71	164000000	578	8533	.032880	153180.12	5036.64***
	küzdelem	69	164000000	578	9062	.034919	136215.26	4756.49***
	csata	44	164000000	578	5638	.021725	89029.25	1934.17***
	vita	39	164000000	578	61549	.237169	6338.02	1503.18***
	ellenfél	38	164000000	578	11719	.045157	31903.83	1440.69***
	verseny	15	164000000	578	24857	.095782	2319.57	222.17***
	háború	8	164000000	578	9762	.037616	1685.55	63.40***
N	kampány	8	164000000	578	23994	.092457	676.42	62.54***
	düh	7	164000000	578	2232	.008601	5683.37	48.88***
Sz	ibolyaillat	1	164000000	578	8	.000031	32437.57	1.00
	kulcsomó-csörgés	1	164000000	578	1	.000004	259514.57	1.00
	támadássorozat	1	164000000	578	87	.000335	2980.95	1.00
	kritikus (N)	1	164000000	578	2386	.009194	106.78	.98
	harcol	1	164000000	578	3904	.015043	64.49	.97
	arc	1	164000000	578	26414	.101782	7.93	.81
M	ellenség	9	10100000	84	1229	.010221	7907.60	80.83***
	harc	8	10100000	84	2499	.020784	3064.13	63.68***
	ellenfél	3	10100000	84	521	.004333	2071.18	8.97**
	küzdelem	3	10100000	84	896	.007452	1201.87	8.96**
T	csata	2	10100000	84	808	.006720	591.30	3.97*
K	Erynnis/Erinnys	1	10100000	84	3	.000025	40077.71	1.00
	uszítás	1	10100000	84	34	.000283	3534.46	1.00
	arc	1	10100000	84	680	.005655	174.84	.99
	nép	1	10100000	84	7411	.061636	14.30	.88

Az alacsony gyakoriságú adatjelölteket valójában érdemes még a gépi számítások előtt kivonni az adatjelölt-listából, még akkor is, ha ezzel adatjelölteink nagyobb részétől búcsút kell vennünk. Nemcsak a statisztikai mutatók működnek rosszul ezekben az esetekben; a hapax-adatjelöltek között eleve kevés a valódi kollokáció. Evert és Krenn (2001: 6-7) ezt kézi és statisztikai módszerrel is bebizonyította. Az asszociációs mércék fenti bemutatásakor kizárólag ennek alátámasztására vontam be a hapaxokat. A hapax-előfordulások közti valódi kollokációk alacsony aránya összefügg azzal is, hogy a szótöbbségek definíciójában eleve kizártam a ritka előfordulásokat.

A fentiekben kollokációs kutatásokban alkalmazott asszociációs mércéket teszteltem a MNSz és a MTK egy lemmájához kötődő leggyakoribb és legkritikább szótöbbsésein a célból, hogy a számítások és nyelvi intuíciónk összevetésével ezeken bizonyítsam, e számítások nagy tömegű adaton is alkalmazhatók. A számításokról bebizonyítottam, hogy bizonyos megszorításokkal a leggyakoribb és legkritikább adatokon megbízhatóan működnek. Hogy teljes korpuszon való futtatásuk esetén is olyan szignifikancia-listákat eredményeznek, amelyek mind pontosságukban (*precision*), mind lefedettségükben (*recall*) az elvárható hibaarány alatt maradnak, az a próbafuttatások eredményeiből fog kiderülni.

A fentiekben bemutatott gyakoriságon, kölcsönös információn és khinégyszet-próbán túl a kollokációs asszociáció mérésére többek között a t-próbát (ill. a z-próbát)¹⁶, a log-likelihood-arányt és a faktorelemzést szokták alkalmazni; ezek bemutatásával hely hiányában nem foglalkozom. A kollokációk statisztikai alapú kigyűjtéséhez – részben a többi alkalmazott statisztikai mutató hátrányai miatt – mindenképpen valamelyik, fent részletesen ismertetett mutatót javaslom alkalmazni. A kérdés, hogy melyik mutató a legmegbízhatóbb, meggyőzően csak a próba futtatások eredményeinek ismeretében válaszolható meg.¹⁷

5. Összegzés

Nyilvánvaló, hogy sem a lexikográfiában, sem a szemantikában nem kerülhető el a szónál nagyobb egységek elemzésének komplexitásával való szembenézés. A firthi hagyományból¹⁸ kiindulva Sinclair (1997) *The lexical item* című munkájában fejti ki, hogy a szó mint lexikai tétel nem adekvát, mert adott szó szemantikai környezetének struktúrájában értelmezendő, abban nyeri el jelentését. “Egy szöveg bármely pontján egy adat előfordulását annak függvényében értelmezhetjük, hogy adott környezetben milyen más lehetőségek álltak fenn még. Így minden adat egyrészt saját jogán adat, másrészt más adatok környezetének egyik komponense.” (1997: 6) A jelentést a paradigmikus jelentések közötti választás hozza létre, a szintagmatikus környezet pedig behatárolja a komplex jelentésösszességet, s a két dimenzió egyensúlyban van.

A szöveg jelentését tehát olyan modellel kell leírni, amely minden egyes választási helyen számbaveszi a választás paradigmikus és szintagmatikus dimenzióit. A fent bemutatott kollokáció-kutatási irány éppen ezen gondolatmenet mentén tartja fontosnak a szótöbbségek korpusz-alapú elemzését.

A továbbiakban a Magyar Történeti Korpuszból gépi úton kinyert, az egyelőre szófaji szűrőn túljutó adatok statisztikai elemzésével olyan adatjelölt-listák kézi elemzése a feladat, amelyek egyre nagyobb arányban tartalmaznak valódi találatokat és a Magyar Nemzeti Szövegtárból.

Irodalom

- Benson, M., Benson, E., Ilson, R. 1986. *The BBI dictionary of English word combinations*. Amsterdam: Benjamins.
- Evert, S., Krenn, B. 2001. Methods for the qualitative evaluation of lexical association measures. www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/corplex/paper/evert/Evert-Krenn2001.pdf. Letöltve: 2001. szeptember 15.
- Firth, J. R. 1957. A Synopsis of Linguistic Theory 1930–1955. In: *Studies in Linguistic Analysis*. Oxford: Philological Society; reprinted in Palmer, F. (szerk. 1968) *Selected Papers of J. R. Firth*. Harlow: Longman.
- Heid, U. 2002. Collocations in lexicography. A *Computational Approaches to Collocations* c. workshopon tartott előadás kézírata.
- Ittész N. 2002. *A Nagyszótár szerkesztési szabályzata*. Kézirat. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Krenn, B., Evert, S. 2001. Can we do better than frequency? A case study on extracting PP[prepositional phrase]-verb collocations. In: *Proceedings of the Association for Computational Linguistics workshop on collocations*. Toulouse. Ugyanez a www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/corplex/paper/evert/KrennEvert2001.pdf cím alatt is.
- Manning, Ch. D., Schütze, H. 1999. Chapter 5: Collocations. In: *Foundations of statistical natural language processing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- O. Nagy G. 1966/1982. *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pajzs J. 2000. Frazeológiai egységek a Nagyszótárban. In: Gecső T. (szerk.) *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Budapest: Tinta. 217–226.
- Sass B. 2007. „Mazsola” – eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradai T. (szerk.) *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 117–129. <http://www.nyttud.hu/alknyelvdok07/proceedings07/Sass.pdf>. Letöltve: 2010. november 1.
- Sinclair, J. 1991. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- Sinclair, J. 1997. *The lexical item*. The Tuscan Word Centre.
- Van der Meer, G. 1998. Collocations as one particular type of conventional word combination. Their definition and character. *EURALEX '98 Proceedings*. Liege: University of Liège, 313–322.
- Váradai T. 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*, Las Palmas, Spanyolország, 385–389, <http://corpus.nyttud.hu/mnsz>

Jegyzetek

- ¹ „Állandósult szókapcsolatoknak, frazeológiai egységeknek tekintjük azokat a kötött szerkezeteket, amelyekben az egyes elemek részben vagy teljesen elvesztik önálló jelentéstartalmukat, új lexémát hoznak létre, új jelentéssel.”
- ² Állandósult szókapcsolatnak nevezi „a több szóból álló, de lexémaszerűen össze-
forrt, lexémaszerűen viselkedő, külön értelmezésre szoruló nyelvi elemeket”, s ezen

belül “értelmezett szókapcsolatnak az olyan lexémaszerűen összeforrt szintagmát tekint[i], amelynek elemei – de legalábbis egyik elemük – még őrzik eredeti konkrét jelentésüket. Az értelmezett szókapcsolat lehet jelzős, illetve igéből és névszóból álló szószerkezet, ritkábban két névszó határozós v. határozói szerepű szerkezete (pl. fok- v. mértékhatározós szerkezet, kettős határozók).”

- ³ A kollokációkat két csoportban tárgyalja: lexikai kollokációkként, melyek főnévből és/vagy igéből és/vagy melléknévből és/vagy határozószóból álló csoportot képeznek, míg a grammatikai kollokációk egy domináns szóból (főnév, melléknév, ige) és a hozzá kötődő prepozícióból vagy infinitívuszos szerkezetből vagy mellékmondatból. (Ez utóbbi szerkezeteket a kollokációs irodalom nagyrészt nem tárgyalja.)
- ⁴ <http://corpus.nytud.hu/mnsz/> A magyarországi korpusz 164,7 millió, a határon túli (szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági) korpusz 22,9 millió szövegszavas, mindkettő öt alkorpuszban (sajtó 44%, szépirodalmi 22%, tudományos 11%, hivatali 11%, személyes közlés 11%) (Váradi 2002).
- ⁵ www.nytud.hu/hhc. 1772-1992 között keletkezett szövegek (szépirodalom 31%, egyéb próza 51%, vers 9%, dráma 6%)
- ⁶ Köszönöm Pajzs Júliának és Váradi Tamásnak, hogy a Magyar Történeti Korpuszhoz és a Magyar Nemzeti Szövegtárhoz hozzáférhettem. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy Pajzs Júliának megköszönjem a szakirodalmi és személyes segítségét is.
- ⁷ Csak minimális átfedést tapasztaltam a szövegminták között. (Esterházy Péter: *A fuharosok* című szövege például mindkét korpuszban megtalálható.) A duplumok kiszűrésére érdemes lenne összevetni elsősorban a MTK 1944 után keletkezett szövegeit és a MNSz szépirodalmi alkorpuszát.
- ⁸ Hadd köszönjem meg ez úton is a segítségüket.
- ⁹ Egy esetben főnévként szerepel: „másfelől éktelen ádázatok undokitanak” (1981 Kerényi Ferenc: *A régi magyar színpadon*)
- ¹⁰ Két találat önálló mondatot képez: „Láttam nővéreim rettenetes arcát! – ádáz! ádáz! – Drágáim, az istenért, dehát mi történt?” (1983 Esterházy Péter: *Fuvarosok*)
- ¹¹ Gépi kvantifikáláskor egyelőre nem tudjuk kezelni a szemantikai kérdéseket, így a kollokáltak eltérő jelentéseit sem (pl. *sugár*_{1,2}, *teremtés*_{1,2}). Ettől a nehézségtől a fenti számítások során eltekintettem.
- ¹² A 8. táblázatban ezért nem tüntettem fel az ennél kevésbé gyakori szavak MI-értékeit.
- ¹³ A khinégyszet-eloszlás kétszer kettes táblánál egy egyszerűsített egyenlettel számolható ki:

$$\chi^2 = \frac{N (f_{11} f_{22} - f_{12} f_{21})^2}{(f_{11} + f_{12}) (f_{11} + f_{21}) (f_{12} + f_{22}) (f_{21} + f_{22})}$$

- ¹⁴ Az MI-mutatóval ellentétben, ahol a küszöbértéket *ad hoc* húzzuk meg.
- ¹⁵ Szabadságfok = 1-nél a khinégyszet-eloszlás küszöbértékei: $p = 0,05$ valószínűségi szintnél $\chi^2 = 3,84$; $p = 0,01$ -nél $\chi^2 = 6,64$; $p = 0,001$ -nél $\chi^2 = 10,8$.
- ¹⁶ E két próbának a kollokációkutatásban alapvető hátránya, hogy normális eloszlású valószínűségeket feltételez, mely feltételnek a lexikográfiai adatok nem felelnek meg. Ellenben Krenn és Evert (2001) éppen a t-próba megbízhatóságát mutatja ki, ld. a következő lábjegyzetben.
- ¹⁷ Krenn és Evert (2001) hét statisztikai próbát, köztük a MI-t és a khi-négyszet-próbát vetette össze két német nyelvű korpusz, egy nyolcmillió szövegszavas újságnyelvi és egy tízmillió szövegszavas newsgroup-korpusz alapján a fenti kérdés

megválaszolására. Ők arra a meglepő megállapításra jutottak, hogy a „szimpla” közös gyakoriság (f (xy)) alapján rangsorolt szignifikancia-lista az összes asszociációs együttthatónál megbízhatóbb eredményt produkált az általuk vizsgált, két előfordulásnál gyakoribb ’vonzatos ige + elöljárós szerkezet’ csoportban (n = 10396). Egyedül az MI-mutató ért el a közös gyakoriságnál szignifikánsan jobb eredményt, de csak akkor, ha kizárólag az MI-mutató 4,0 – 7,5 közötti értékeit elérő szókapcsolatokat vették figyelembe. Evert és Krenn (2001) pedig azt mutatja ki, hogy a német melléknév + főnév kollokációk mérésére a log-likelihood- és a t-próba, az ige + prepozíciós főnév kollokációkéra a t-próba és a gyakoriság a legmegbízhatóbb mérce mind a pontosság, mind a lefedettség dimenziójában.

- ¹⁸ Firth (1957): „you shall know a word by the company it keeps”, vagyis madarat tolláról, szót a környezetéről lehet jobban megismerni.

1. függelék

Az *ádáz* lemmát tartalmazó kifejezések és gyakoriságuk a MNSz-ban.

A szám nélkül feltüntetett kifejezések egyszer fordulnak elő.

mnév + főnév	értelmiségi	intézmény	népharag
acsarkodás	érzés	8 kampány	név
akciókrimi	fegyver	kardtusa	2 összecsapás
aknázás	fenekedés	katona	összetűzés
arc	fenyegetés	katonasors	palástolás
2 arckifejezés	figyelem	kedv	panasz
asszimiláció	filmpárbaj	kegyetlenség	paraszt
állapot	forma	kéj	2 párt
áralku	fulánk	kény	pergőtűz
átok	gazember	kép	pillanat
barát	gond	kéz	1 propaganda (+ 1
birkózás	gyűlölet	kiszorítósdí	kormánypropaganda)
2 bíráló	2 gyűlölködés	klímafront	rafinéria
bűn	8 háború	konkurencia	rakétavetés
célszerűség	1 hadjárat	konkurens	rivalizálás
44 csata	(+ 1	kötélhúzás	2 rivális
4 csatározás	rágalomhadjárat)	körözés	romboló
dadogás	hang	2 kritikus	rovarciripelés
dilemma	hangvétel	kulcsomócsörgés	sereg
dummerauguszt	harag	kupeckedés	számítástechnikus
7 düh	94 harc	4 kutya	szándék
ekletikus(N)	harckészség	(<i>Ádáz</i> nevű kutya)	szem
4 ellenállás	2 harcos	69 küzdelem	szenvedély
38 ellenfél	háborúság	2 léggör	szó-birok
71 ellenség	ibolyaillat	magyar(N)	3 támadás
ellenszenv	ideológiaiakritika	marakodás	támadássorozat
ellenzék	3 idő	mód	3 tekintet
5 ellenző	időszak	nagymenő	településfejlesztés
2 erő	igazságtalanság	nagynéni	tevékenység
erődrendszer	indulat	negyvennyolcas(N)	téma

tudás	2 vihar	figyel	megvillan
tusa	világ	gúnyol	nevet
1 tűz (+ 1 ágyútűz)	1 vizsály	gyűlöl	örkődik
vekker	(+1 csoportvizsály)	hadakozik	ragaszkodik
2 verekedés	39 vita	hadonászik	rávillog
vers		3 harcol	támad
15 verseny		herreg	3 védekezik
versengés	hatszó + ige	kampányol	viszonoz
veszekedés	bontogat	kardoskodik	vív
2 vetélkedés	csatázik	kritizál	
védangyal	előregördít	2 küzd	
viadal	fenekedik	marakodik	

2. függelék

Az *ádáz* lemmát tartalmazó kifejezések és gyakoriságuk a MTK 1944 után keletkezett szövegeiben.

A szám nélkül feltüntetett kifejezések egyszer fordulnak elő.

mnév + főnév	gyűlölet	nép	vita
arc	gyűlölködés	örvény	
arckifejezés	harag	perc	hatszó + ige/mnév
Artemón	6 harc +2 kenyérharc	potenciálkülönbség	3 figyel
bosszú	harciriadó	Próteusz	2 gyűlöl
csata + kártyacsata	kamatháború	sárkány	hallgat
dühroham	katona	szakasz	hisz
ellenállás	káprázat	szellem	iszik
3 ellenfél	kentaur	szomorúság	jön
9 ellenség	király	szülő	ketyeg
Erinnys	kulák	taglejtés	körbevizslat
éjszaka	3 küzdelem	talp	körülnéz
érdek	legenda	támadás	ráveti magát
feleség	művezető	támadó	utál
fényűzés	nap	uszítás	üldöz
fogcsikorgás	nem (N)	vágyakozás	igényes

3. függelék

Nyelvészek által gyűjtött, az *ádáz* lemmát tartalmazó kifejezések (a 2002. május 18-án a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásom hallgató-ságából 18 adatközlő).

A szám nélkül feltüntetett kifejezések egyszer fordultak elő.

mnév + főnév	8 harc	sereg	hatszó + ige
áruló	harcos (N)	sor	egymásnak esik
betegség	9 küzdelem	szomszéd	egymást gyötri
bosszú	kölyök	támadás	ellenáll
5 csata	kutya	tekintet	gyűlölködik
2 düh	küzdelem	tolvaj	3 harcol
ellenállás	merénylet	török	4 küzd
ellenfél	mostoha	viadal	néz
12 ellenség	nézés	vihar	ráront
gondolat	nőszemély	viszály + viszálykodás	rátámad
gyilkos	összezsapás	veszekedés	rátör
3 gyűlölet	pillantás	2 vita	támad
hajsza	rabló		viselkedik

4. függelék

Az *ádáz* további leggyakoribb kollokáltjai a Magyar Nemzeti Szövegtárban

4.1.1 Az *ádáz* (lemma) + *ellenség* (lemma) kollokáció

Az *ellenség* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz (ám intelligens) ellenség*; *ádáz belföldi ellenség*; *ádáz és gyűlölt ellenség*. A találati listában további hat, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

4.1.2 Az *ádáz* (lemma) + *küzdelem* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *küzdelem* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz és terméketlen küzdelem*; *ádáz felekezeti küzdelem*; *ádáz politikai küzdelem*; *ádáz választási küzdelem*. A találati listában további öt, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *küzdelem* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal:

- *ádáz küzdelem bizonyítja/indul/vmiről szól /megvisel /kerekedik /kibontakozik /beárnyékol/tart/várható*
- *ádáz küzdelmet bevilágít/emleget/figyell/figyelemmel kísér/felelevenít*
- *ádáz küzdelembe bonyolódik*
- *ádáz küzdelemben áll*

4.1.3 Az *ádáz* (lemma) + *csata* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *csata* önálló lemmaként 40 esetben, összetett szó második tagjaként 4 esetben szerepel (*ádáz sprintcsata* (2x), *ádáz szócsata*, *ádáz szócsata*).

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a *ádáz politikai csata* esetében. A találati listában további három, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *csata* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal:

- *ádáz csata folytatódik/zajlik/várható/agyongyötör/kitör*
- *ádáz csatát hoz*
- *ádáz csatára vezet*
- *ádáz csatában részt vesz*

4.1.4 Az *ádáz* (lemma) + *vita* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *vita* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz belpolitikai vita*; *ádáz generációs vita*; *ádáz költségvetési vita*; *ádáz, már-már botránnyal, kormányválsággal fenyegető vita*; *ádáz, párton belüli vita*; *ádáz területi vita*. A találati listában további kettő, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *vita* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal:

- *ádáz vita kialakul/szól vmiről/nyúlik (hosszúra)/kibontakozik/indul/megindul/ kirobban/bevezet vmit/belül marad vmin/zajlik*
- *ádáz vitát kivált*
- *ádáz vitával tölt (időt)*

4.1.5 Az *ádáz* (lemma) + *ellenfél* (lemma) kollokáció

Az *ellenfél* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz külföldi ellenfél*; *ádáz, felkészült ellenfél*; *ádáz politikai ellenfél* (4x); *ádáz politikai bizottsági ellenfél*; *ádáz republikánus ellenfél*. A találati listában további négy, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

4.1.6 Az *ádáz* (lemma) + *verseny* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *verseny* önálló lemmaként 14, összetett szó második tagjaként két esetben szerepel (*ádáz hírverseny, ádáz válogatóverseny*).

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak az *ádáz piaci verseny* esetében. A találati listában további négy, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt (így – példaként – a fenti táblázatban: *ádáz versenyfutás*).

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz + verseny* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal:

- *ádáz verseny kezdetét veszi/ zajlik*
- *ádáz versenyben elmarad/van (2x)*
- *ádáz versenyről közöl vmit*

4.1.7 Az *ádáz* (lemma) + *kampány* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *kampány* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak az *ádáz választási kampány* kollokációkban. A találati listában további két, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

Az *ádáz + kampány* kollokációhoz a táblázatban feltüntetett *folyik, folytat* igéken kívül más ige nem kapcsolódott.

4.1.8 Az *ádáz* (lemma) + *háború* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *háború* önálló lemmaként öt, összetett szó második tagjaként két esetben szerepel (*ádáz vallásháború, ádáz polgárháború*).

Nem a melléknév-főnév sorrendben követik egymást a kollokáltak a *háborúja ádáz volt* kifejezésben. A találati listában további 12, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz + háború* kollokációhoz, alacsony gyakorisággal:

- *ádáz háború kitör/ követel (áldozatot)*
- *ádáz háborút visel*
- *ádáz háborúra kelnek*

4.1.9 Az *ádáz* (lemma) + *düh* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *düh* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében.

Nem közvetlenül követik egymást a kollokáltak a következő kollokációkban: *ádáz, primitív düh; ádáz, testvéri düh*. A találati listában további három, nem azonos frázisban szereplő, tehát érvénytelen találat szerepelt.

5. függelék

Az *ádáz* további leggyakoribb kollokáltjai a Magyar Történeti Korpuszban

5.1.1 Az *ádáz* (lemma) + *harc* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *harc* önálló lemmaként 6 esetben, összetett szó második tagjaként 2 esetben szerepel (mindkettőször *ádáz kenyérharc*).

A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *harc* kollokációhoz:

- *ádáz harcot hirdet/lát/megsejt*
- *ádáz harcba beleveti magát*

5.1.2 Az *ádáz* (lemma) + *ellenfél* (lemma) kollokáció

Az *ellenfél* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében. Mindhárom esetben közvetlenül követik egymást a kollokáltak.

5.1.3 Az *ádáz* (lemma) + *küzdelem* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *küzdelem* lemma nem szerepel összetett szó elemeként az *ádáz* környezetében. Mindhárom esetben közvetlenül követik egymást a kollokáltak. A táblázatban szereplő igéken kívül az alábbi igék kapcsolódtak az *ádáz* + *küzdelem* kollokációhoz:

- *ádáz küzdelem indul*
- *ádáz küzdelmet színre visz*

5.1.4 Az *ádáz* (lemma) + (*kártya*)*csata* (lemma) kollokáció

Ebben a kollokációban a *csata* egyszer önálló lemmaként, egyszer a *kártyacsata* összetett szó második tagjaként szerepel. A táblázatban szereplő igeen kívül az alábbi ige kapcsolódott az *ádáz* + *csata* kollokációhoz:

- *ádáz kártyacsatánál imbolyog*

Szöveggrammatikai eszközök fordítása és alkalmazása nyelvvizsgálók fordításaiban

Makkos Anikó

E-mail: makkos.aniko@gmail.com

Kivonat: A cikkben bemutatott kutatás arra világít rá, hogy a nyelvtanulók fordítási viselkedése nagymértékben eltér a hivatásos fordítókétól még a legegyszerűbb szövegszervező eszközök használatának esetében is. A referenciák és mellérendelő kötőszók fordításának és anyanyelvi alkalmazásának vizsgálata 12 nyelvvizsgáló és egy hivatásos fordító által készített fordításban olyan fordítás-technikai ismeretekre mutat rá, amelyeknek a nyelvvizsgálók láthatóan nincsenek birtokában, pedig alkalmazásuk komoly minőségi javulást eredményezne fordítási produktumukban. Ide sorolhatjuk például a személyes névmások automatikus implicitációját az angolról magyarra való fordítási irány esetében.

A kutatás másrészt közelebb visz annak megértéséhez is, hogy a fordítás nemcsak nyelvtudás kérdése, hanem egyfajta fordítói gondolkodásmódot és mentalitást is igényel. A fordítás során végbemenő, különféle okokra visszavezethető explicitációról is megállapíthatjuk, hogy sokkal inkább jellemzi a fordító tevékenységét, mint a nyelvvizsgálókét. A nyelvvizsgálók fordításaiban az anyanyelvi norma, amely az explicitebb megoldásokat indukálná, nem tűnik erősebbnek, mint a forrásnyelvi szöveg felszíni struktúrájának hatása, és nincs meg az a motiváció sem a nyelvvizsgálók esetében, amely a fordítókat arra sarkallja, hogy az anyanyelvi megfogalmazás során az olvasói befogadást tartsák elsődleges fontosságúnak. A tanulmány végső következtetése, hogy a nyelvvizsgálói fordítások kvázi-helyes produktumok.

Kulcsszavak: szövegnyelvészet, fordítói viselkedés, nyelvtanulók, explicitáció/implicitáció, anyanyelvi normák

1. Bevezetés

Dolgozatom témája két kohéziós eszköz, a **referencia** és a **mellérendelő kötőszók** fordításának vizsgálata felsőfokú tanulmányokat folytató, középfokú szaknyelvi vizsgára készülő hallgatók fordítási vizsgafeladatában.

Mivel a vizsgálat alanyai nem hivatásos fordítók és nem is készülnek annak, ezért nem végeztek fordítási tanulmányokat, de felsőfokú diplomájuk megszerzéséhez olyan szakmai nyelvvizsgát kell tenniük, amelynek valamilyen formában része a közvetítés készségének mérése. Ez több esetben is anyanyelvre való fordítási feladatot takar. Tapasztalatom szerint az ezekkel a vizsgákkal próbálkozó hallgatók gyenge középszintű nyelvtudással rendelkeznek, és maga a nyelvtudás nem teszi automatikusan alkalmassá őket a fordítási feladatok megoldására.

A felsőoktatási nyelvi képzés szűk időkorlátai ugyanakkor általában nem engedik meg, hogy a képzés során a tanár és a hallgatók jobban elmélyedjenek

fordítási feladatokban, illetve még nagyobb probléma, hogy a tanárok sem rendelkeznek olyan speciális fordítástechnikai ismeretekkel, amelyek átadásával rövid idő alatt jelentős fejlődést lehetne felmutatni a fordítások minőségének javulásában. Másrészt a tanárok is bizonytalanok a fordítások értékelésében, leginkább csak szubjektív benyomásaikra támaszkodnak, ezért nem is foglalkoznak szívesen az adott feladattípussal.

Az utóbbi évtizedek nyelvoktatási trendje sem segíti elő a közvetítési feladatok sikeres megoldását, hiszen az idegen nyelvet igyekeznek teljes mértékben az anyanyelvtől elszakítva oktatni, az anyanyelv használata úgymond tabunak számít a nyelvórán. Az általános nyelvvizsgák közül az egynyelvű vizsgák sokkal népszerűbbek és keresettebbek a vizsgázók körében, és jóval nagyobb a választék is belőlük a hazai nyelvvizsgapiacra. A szakmai nyelvvizsgákra azonban egyre inkább jellemző a kétnyelvűség anélkül, hogy erre megfelelő felkészítést biztosítana a magyar nyelvoktatás rendszere. Így nemcsak a vizsgára készülő hallgatók, de a felkészítő tanárok is nehéz helyzetben vannak.

A jelen dolgozat az angol nyelv Halliday (1985) által összefoglalt kohézív eszközei közül a referenciák és a mellérendelő kötőszók célnyelvi átültetésének vizsgálatát tűzte ki célul. Ennek elsődlegesen az az oka, hogy ezeknek az eszközöknek a megértését és anyanyelvre való lefordítását nem gátolja a nyelvtudás szintje. Ugyanakkor a **referencia** némely típusának anyanyelvi alkalmazása automatikus fordítási műveletnek nyilvánul, ezért jól vizsgálható rajtuk, hogy a nyelvvizsgára készülő fordítók valóban automatikusan el is végzik-e ezeket az egyszerű műveleteket. A **kötőszók** ugyan már részben túlmutatnak a grammatikai kapcsolóelemeken, mert elsősorban szemantikai relációt fejeznek ki, de éppen ezért vizsgálatuk által betekintést kaphatunk abba, hogy a fordítók megértették-e a szöveg részei közötti kapcsolatokat.

A jelen **kutatás fontosságát** abban látom, hogy feltárja, a fent említett nyelvvizsgázók milyen mértékben képesek elvégezni az anyanyelvre való fordítás során a referenciák bizonyos típusaira vonatkozó, részben kötelezőnek számító átváltási műveleteket, hogyan ültetik át a mellérendelő kötőszókat, illetve hogy okoz-e számukra nehézséget anyanyelvükön konnex célnyelvi szöveg létrehozása. A dolgozat megállapításai alapján pontosabb képet kapunk arról, hogy milyen nehézségeket okoz a vizsgázóknak bizonyos szövegszintű fordítási műveletek elvégzése, valamint ez a konkrét feladattípus a nyelvvizsgáztatás e fontos szegmensében. Az eredmények gyakorlati alkalmazhatóságára is látok lehetőséget olyan módon, hogy azok megfelelő szakmai fórumokon való publikálása segítséget jelenthet a felkészülést irányító kollégák számára, mivel tudatosítják a gyakran csupán ösztönös szövegszintű megoldásokat.

A dolgozat először ismerteti a vizsgálat elméleti hátterét, összeveti Halliday (1985) és Szikszainé Nagy (1999) az angol és a magyar nyelv a vizsgálat szempontjából releváns szövegkohéziós eszközeit összefoglaló taxonómiáját, majd bemutatja a vonatkozó egyéb tanulmányok eredményeit. Ezután a kutatás módszereit és az elemzés menetét tárja fel, végül elemzi és értékeli a kapott eredményeket. A dolgozat a következtetések levonásával zárul.

A kutatási kérdéseket az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

1. A témához közvetlenül kapcsolódó korábbi kutatásoknak (Károly és munkatársai 2000, Heltai és Juhász 2002, Heltai 2005, Jenei 2006) a névmási referenciára és a mellérendelő kötőszók fordítására vonatkozó megállapításait mennyiben támasztják alá ennek a kutatásnak az eredményei?
2. Lesznek-e jól kimutatható különbségek a kohéziós eszközök fordítása és használata szempontjából az egyes hallgatók produktumai között, illetve a hallgatói fordítások és a hivatásos fordító által készített fordítás között mik a legfontosabb eltérések?
3. Megfelelnek-e a fordítások annak a fordítási univerzálénak, miszerint a célnyelvi szövegek több kohéziós eszközt használnak az explicitiségre való törekvés miatt? (Blum-Kulka 1986).
4. A nem gyakorlott fordítók munkái valóban explicitebbek-e, mint a gyakorlott fordítóké?

2. Elméleti háttér

„A mikroszint szövegtani jelenségeinek egyik legalaposabb korai bemutatását Halliday–Hasan (1976) munkája végezte el, s erre részben ma is lehet támaszkodni, természetesen úgy, hogy rendszerüket a magyar nyelvre alkalmazzuk” (Tolcsvai Nagy 2001: 183).

A dolgozat céljait figyelembe véve igen tanulságosnak találtam Tolcsvai Nagy fenti idézetét, ezért is indítom vele az elméleti fejezetet. Nem tartom ugyanis elegendőnek a csak az angol nyelvre vonatkozó taxonómia alkalmazását, hanem azt össze kívánom vetni és kiegészíteni egy olyan taxonómiával, amely a magyar nyelv kohézív viszonyait tárja fel.

Hallidaynek a fent említett munkájához képest egy még részletesebb rendszerezését fogom használni, amit 1985-ben megjelent írásában fejtett ki. Ott az angol nyelv kohézív viszonyait öt fő típusba sorolta:

- **referencia** (szemantikai szint)
 - személyre vonatkozó (személyes és birtokos névmás, birtokos melléknév)
 - rámutató (mutató névmás, határozott névelő)
 - hasonlítást kifejező (általános: azonosságot, hasonlóságot, különbözőséget és egyedi összehasonlítást kifejező melléknévek és határozószók)
- **helyettesítés és elhagyás/ellipszis** (grammatikai szint)
 - névszói
 - igei
 - mondatszintű: leginkább párbeszédokban
- **összekapcsolás** (lexiko-grammatikai szint)
 - kifejtés (megerősítés és tisztázás)
 - bővítés (kiegészítés, ellentét és variáció)
 - kiemelés (tér, idő, hasonlítás, ok-okozat, mód, feltétel, vonatkozás)
- **lexikai kohézió** (lexikai szint)
 - ismétlés (szó szerinti, toldalékos és képzett alakok)

- szinonima (alá-fölérendelt, egyedi-általános és rész-egész viszonyok, ellentét)
- kollokáció (Halliday 1985: 290-313)

Ha összevetjük ezt a taxonómiát a magyar nyelv kohézív viszonyait feltáró rendszerekkel, több ponton is találunk eltérést, ami megmutatja, hogy miért is nehéz ezt a felosztást a magyar nyelvre alkalmazni. Vizsgálódásom során Szikszainé Nagy Irma (1999) rendszerezését használom kiindulási alapként. Szikszainé Nagy a szövegszervező erő fajtáit a szöveg szintjei szerint sorolja be. Ennek megfelelően beszél:

- **koherenciáról**, ami pragmatikai szintű összefüggés,
- **kohézióról**, ami szemantikai szintű viszony,
- **konnexitásról**, ami szintaktikai szintű kapcsolat.

További kategóriái még:

- kompozicionális konnexitás (szerkezeti szint)
- stíluskohézió (stilisztikai szint)
- akusztikus kohézió (fonetikai-prozódiai összetartozás)
- vizuális kohézió (írott szövegek formai-tipográfiai kötöttsége)
- intertextuális kohézió (szövegek közötti utalások szintje) (Szikszainé Nagy 1999: 58-59)

Szikszainé Nagy értelmezése szerint a szöveg akkor **konnex**, ha nyelvi jelei grammatikailag összefüggőek. A konnexitás **szöveggrammatikai kifejezőeszközöket** ugyanakkor pragmatikailag és szemantikailag meghatározott eszközöként értelmezi, és a következők szerint nevezi meg:

- egyes szófajok: névelő (határozott és határozatlan), névmás (főnevet, melléknevet helyettesítő), névmási határozószó, sorszámnév, általános értelmű ige, mondathelyettesítő szó (promondat)
- bizonyos jelek (idő-, mód- és fokjelek, kiemelő jel)
- némely ragok (egyeztető és tárgyra utaló igei személyragok, birtokos személyragok)
- egyenes idézés

Ezek az eszközök determináló, helyettesítő, illetve utaló jellegüknél fogva biztosítják a szöveg grammatikai összefüggését. (Szikszainé Nagy 1999: 137-156)

A szerző az eszközök részletes bemutatása során megemlíti még egy csoportot „anaforikus elemekkel bővített koreferens szavak” (Szikszainé Nagy 1999: 152) összefoglaló név alatt, amely gyakorlatilag egy mutató névmási jelzővel és határozott névelővel bővített és változatlan formában megismételt vagy összefoglaló értelmű főnevet takar. A szóismétlés vagy az összefoglaló értelmű szó használata azonban már egyértelműen a szövegkohézió szemantikai eszközei közé sorolható, ezért ezt a csoportot én két külön kategóriaként kezelem a

továbbiakban: önmagában a mutató névmást és a határozott névelőt értelmezem egy anaforikus utalást megvalósító grammatikai egységként.

Nem látom indokoltnak, hogy a számnevet helyettesítő névmásokat a szerző kihagyta a névmási utalás részletezése során, hiszen nemcsak a sorszámnevek, de a számnevek helyett álló névmások is utaló szerepet töltenek be. Elemzésem során a főnevet és melléknevet helyettesítő névmások sorát ezért kiegészítem a számnévi névmásokkal, így téve teljessé a névmási utalás eszközeit.

További kritikai észrevételem, hogy a jelek csoportjában a szerző nem tüntette fel a birtokos személyjelet és a birtoktöbbsesítő jelet (pl. ház-a-i), amely jelek pedig képesek kapcsolatot teremteni a birtokos és a birtoktárgy között, és helyettesítő szerepet töltenek be. Én ezt az eszközt is idetartozóként kezeltem.

A szerző Ráczra (1992:1) hivatkozva a szöveggrammatikai kifejezőeszközök közé sorolja az egyenes idézést, mert azt is utalószó vezeti be. Ezzel egyet tudok érteni.

Ha jelen pillanatban összevetjük Halliday taxonómiáját Szikszainé Nagy felosztásával, a következő megfeleléseket találjuk (1. táblázat):

1. táblázat

A konnexitás szemantikai kifejezőeszközei a magyar nyelvben és megfelelőik az angol nyelvben

Halliday (1985)	Szikszainé Nagy (1999)
személyre vonatkozó referencia	névmás
rámutató referencia	névmás, névelő
hasonlítást kifejező referencia	fokjelek
névszói helyettesítés	–
igei helyettesítés	általános értelmű ige
mondatszintű helyettesítés	mondathelyettesítő szó
–	további jelek
–	további ragok
–	egyenes idézés
nem említett	sorszámnév

Mint látható, Halliday öt kategóriájából mindössze kettőből feleltethetők meg egyes elemek a Szikszainé Nagy által konnexitásnak nevezett szintaktikai szintű kapcsolóelemekkel, ezek a referencia és a helyettesítés. Magyarozatképpen megjegyezném, hogy a magyar nyelv rendszerében nem létezik olyan szó, amely ugyanolyan funkciót töltene be, mint az angol nyelvben a névszói helyettesítést megvalósító *one*. Ahhoz, hogy Halliday további kategóriáinak magyar megfelelőit megtaláljuk, Szikszainé Nagy rendszerében tovább kell lépnünk a

szövegszemantika szintjére. A **szövegkohézió** fajtáit a szerző hagyományosan a kohézió szemantikai hatóköre szerint csoportosítja, így beszél lineáris és globális kohézióról. A **lineáris kohézió** a szöveg mikroszerkezetében, a szövegmondatok és mondatrészek között teremt kapcsolatokat. Elemeit Szikszainé Nagy a következőkben nevezi meg:

- a helyettesítő és a helyettesítendő között létesülő szemantikai koreferencia (ismétlés, azonosítás, szinonima, parafrázis, körülírás, homonimia)
- mezőösszefüggés (hely, idő, ok, alá-fölérendelt, egyedi-általános és rész-egész viszonyok, ellentét, poliszémia)
- asszociációs mező
- szemantikai hiány
- mellérendelő kötőszók (Szikszainé Nagy 1999: 165)

Ha visszatérünk Halliday taxonómiájához, láthatjuk, hogy meg is találtuk a keresett eszközöknek - elhagyás/ellipszis, összekapcsolás és lexikai kohézió – a rendszerbeli megfelelőit. Az összehasonlító táblázatot tehát a következőképpen egészíthetjük ki (2. táblázat):

2. táblázat

Angol és magyar kohézió eszközök összevetése

Halliday (1985)	Szikszainé Nagy (1999)
személyre vonatkozó referencia	névmás
rámutató referencia	névmás, névelő
hasonlítást kifejező referencia	fokjelek
névszói helyettesítés	-
mondatszintű helyettesítés	mondathelyettesítő szó
-	további jelek
-	további ragok
-	egyenes idézés
nem említett	sorszámnév
elhagyás/ellipszis	szemantikai hiány
összekapcsolás	mellérendelő kötőszók
ismétlés	ismétlés
szinonima	koreferencia és mezőösszefüggés
kollokáció	asszociációs mező

Ebből az egyszerű összehasonlításból is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a grammatikai struktúrából fakadóan a magyar nyelvben a szöveg szintaktikai összefüggésének biztosítására több eszköz áll rendelkezésre, mint az angol nyelvben.

Bár az elemzés részét nem képezzük, hogy teljessé tegyük a képet, a felsorolást ki kell egészíteni még a **globális kohéziót** megteremtő eszközökkel, melyek nagyobb szövegegységek vagy a szöveg egészének szemantikai összefüggéseit, a téma azonosságát biztosítják a szöveg makroszerkezetében. Ezek a következők:

- tematikus szövegháló
- cím
- fókuszmondat
- tételmondat
- a szöveg indító és záró mondata
- kulcsszó
- szemantikai progresszió
- helyet és időt jelölő szemantikai kötőelemek (Szikszainé Nagy 1999: 164–180)

A szintaktikai és szemantikai kohézió mellett a szerző részletesen ismerteti még művében a pragmatikai, stilisztikai és intertextuális kohéziót is, de mindez jelentősen túlmutat a jelen dolgozat témáján, ezért ennek ismertetésétől eltekintek.

Mindezek után csak azt jelenthetjük ki, hogy a lineáris és globális kohéziót biztosító eszközöknek Szikszainé Nagy jóval részletesebb ismertetését adja, mint az idézett Halliday-féle összefoglalás. Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy további megfelelések is vannak a nyelvi rendszerek között, de a nyelvészek eltérő rendszerszemlélete miatt ezek a megfelelések nem kerülnek felszínre. Példaként említeném a középfok és felsőfok egyalakú képzését az angol nyelvben, ahol ugyanúgy toldalék alkalmazása szükséges, mint a magyar nyelvben, Halliday mégsem a morféma, hanem a lexéma nézőpontjából vizsgálja az összehasonlítás jelenségét. Ugyanennél a példánál maradva Szikszainé Nagy rendszerében nem jelennek meg külön eszközként a hasonlító értelmű melléknevek és határozószók (pl. azonos/azonosan, hasonló/hasonlóan, más/másképp stb.), mint Hallidaynál.

Mivel a dolgozat témája a referencia és a mellérendelő kötőszók fordításának vizsgálata, ezért kiindulási alapként Halliday fent ismertetett rendszerét használom annak megállapítására, hogy a forrásnyelvi szöveg milyen referenciákat és mellérendelő kötőszókat tartalmaz, hogy aztán megvizsgálhassam, a célnyelvi szövegekben hogyan valósult meg ezek megfeleltetése. Mivel azonban egyértelműen látható, hogy a magyar nyelv több eszközzel rendelkezik a szintaktikai összefüggések kifejezésére, ezért szükségesnek tartom annak vizsgálatát is, hogy a célnyelvi szöveg megalkotása során a fordítók hogyan alkalmazták azokat az eszközöket, amelyek csak az anyanyelvükre jellemzőek, mégis

elengedhetetlenek a konnex, grammatikailag jól megformált és összefüggő szöveg létrehozásához. Ennek megállapítására az elemzést kiegészítem azzal, hogy a célnyelvi szövegekben megvizsgálom a Szikszainé Nagy taxonómiájában megnevezett, csak a magyar nyelvre jellemző szöveggrammatikai eszközöket is. Az eredmények összegzése után teljesebb képet kapunk arról, hogy a fordítók hogyan tettek eleget az általam vizsgált két feladatnak: hogyan ültették át a forrásnyelvi szöveg referenciáit és mellérendelő kötőszóit, valamint mennyire figyeltek oda az anyanyelvi szöveg konnexitásának biztosítására. A fordító feladata tekintetében ugyanis egyetértek Károllyal:

„(...) a fordítónak külön figyelmet kell szentelnie annak, hogy a kohézív forrásnyelvi szövegből olyan, szintén kohézív célnyelvi szöveget alkosson, amely a célnyelv kohéziós normáit, mintázatát követi.”
(Károly 2007: 82)

Károly és munkatársai (2000) átfogó vizsgálatot végeztek vizsgafordításokon annak megállapítására, hogy mi a viszony a **fordítások minősége** és a **szövegkohéziós eszközök** használatának módja között. Céljuk volt még a vizsgafordítások globális, a pedagógiai gyakorlatból származó értékelésének összevetése a szövegkohézió tudományos alapú, objektív elemzéseivel. A kutatás kitért a referencia, a helyettesítés, az ellipsis, az összekapcsolás és a lexikai kohézió vizsgálatára is, tehát a Halliday-féle taxonómia minden egyes elemére. Eredményeik azt mutatták, hogy a referenciaelemek és a mellérendelő kötőszók esetében nem volt jelentős eltérés a sikeres és a sikertelen fordítások között, ugyanakkor a kulcsfordítás és a vizsgafordítások már mutattak eltéréseket: a gyakorlott fordítók el tudják kerülni a redundanciát olyan módon, hogy például a személyes névmást elhagyják a személyjellel ellátott főnévi szerkezetből. Ugyanakkor megjegyzik, hogy nem az összes referenciaelemet vizsgálták a magyar szövegekben, csak az angol elemek magyar megfelelőit, ezért a kép nem lehet teljes. A jelen kutatás többek között e hiány pótlása miatt is vállalkozik arra, hogy az elemzést kiegészíti a csak a magyar nyelvre jellemző referenciaelemek vizsgálatával is a fordított szövegekben. Ezt a vizsgálatot azért is tartom fontosnak elvégezni, mert egyetértek a Szikszainé Nagy által idézett Schweigerttel, aki „a szövegszerűség tényét a grammatikalitásban, azaz a helyes nyelvtani megformálásban és elfogadhatóságban határozza meg” (Szikszainé Nagy 1999: 57).

Heltai és Juhász (2002) a **személyes és mutató névmások** angol nyelvről magyar nyelvre fordítását vizsgálta. A személyes névmások közül a harmadik személyű, egyes és többes számú névmások megfeleltetését elemezték egy irodalmi jellegű és egy szakszöveg jellegű mintán, beleértve a semleges nemű, egyes szám harmadik személyű *it* névmást, valamint a mutató névmásokat is. A következő táblázatokban foglalták össze a fent említett személyes és mutató névmások rendszerét a magyar és az angol nyelvben (Heltai és Juhász 2002: 49), (3. és 4. táblázat):

3. táblázat

Harmadik személyű személyes névmások az angolban és a magyarban

ANGOL	MAGYAR
he she	ő, az
it	-
they	ők, azok

4. táblázat

Mutató névmások az angolban és a magyarban

ANGOL	MAGYAR
this, these	ez, ezek
that, those	az, azok

Ugyanakkor elemzéseik alapján megállapították, hogy az angol személyes névmások többnyire zérónak felelnek meg a magyar fordításban, illetve a magyarban az ige ragozott alakja tölti be azt a funkciót, amit az angolban a személyes névmás. Mindkét típusú célnyelvi szövegben a személyes névmások többnyire ragozott formában fordultak elő, vagy főnévi szócsoporttal történt fordításuk. Az *it* személyes névmásnak nincs magyar megfelelője, ezért leggyakoribb fordítása zéró volt, valamint a személyes névmásokkal megegyező további fordítási lehetőségeken kívül (ragozott forma vagy főnévi szócsoport) az *ez* mutató névmással vagy annak ragos alakjaival való megfeleltetés fordult még elő (Heltai és Juhász 2002: 52).

A **kötelező átváltásokkal** kapcsolatban a szerzők úgy vélekednek, hogy a nyelvtanulás középfeladói szintjén és inkább idegen nyelvre történő fordításkor okoznak gondot, tehát az idegen nyelv tudásának hiányából fakadnak (Heltai és Juhász 2002: 46-47). Mivel a jelen kutatás hasonló szintű nyelvtudással rendelkező alanyoknak anyanyelvi fordításai során vizsgálja az átváltási műveletek megvalósulását, ezért rávilágíthat arra, hogy valóban csak idegen nyelvre történő fordítás esetén jelent-e problémát az átváltási műveletek elvégzése, és hogy csak a nyelvtudás hiányosságaival van-e összefüggésben.

Jenei (2006) egy angol irodalmi mű utalószavainak megfeleltetését vizsgálta magyar és spanyol fordításokban. Jenei arra a következtetésre jutott, hogy a magyar szövegben a **személyes névmásoknak** csupán 16%-a jelent meg. Ez arra enged következtetni, hogy a gyakorlott fordító többnyire elkerüli a személyes névmás használatát, és a célnyelvi norma diktálta kifejezőmódot használ. A személyes névmás csak akkor jelenik meg a magyar fordításban, ha a forrásnyelvben hangsúlyos, egyéb esetekben a névmások fordítása igei személyraggal

vagy főnévi birtokos személyjellel történik (Jenei 2006: 38). Ugyanezt az eredményt támasztja alá Heltai és Juhász (2002) fentebb idézett kutatása, amely szerint a névmások fordítása során az angol-magyar fordítási irányra a kötelező implicitáció jellemző, holott a tanulmányok többsége az explicitáció és a konkretizálás kérdésének általában sokkal nagyobb teret szentelnek (Heltai és Juhász 2002: 55).

Klaudy (1999) szerint magyarra fordításkor a mondatok elején gyakran ki marad az **explicit alany**, mert a magyarban az igei személyrag önmagában is vissza tud utalni az előző mondat, de akár több mondat azonos alanyára is. Ezért az igei személyragok hosszabb szövegegységen keresztül is képesek biztosítani a kapcsolatot. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy „a személyes névmás kihagyása az IE nyelvekről magyarra való fordításban automatikus átváltási műveletnek tűnik” (1999: 227–228). További megfigyelése is fontos lehet a jelen vizsgálat szempontjából: „Hevenyészve fordított használati utasításokban, nyelvkönyvek példamondataiban mégis találkozhatunk »bent felejtett« személyes névmásokkal” (1999: 228). Meg kell, hogy jegyezzük, hogy a nyelvtanulót mindez nem segíti abban, hogy egyértelmű szabályként könyvelhesse el a személyes névmások implicitációját a fordítás során, hiszen tanulmányai során láthat példát az ellenkezőjére is.

A fordítás és az **explicitáció** viszonyát többen vizsgálták már. Elsőként Blum-Kulka (1986) hívta fel a figyelmet arra, hogy a nyelvek közötti különbségek miatt a fordítás során kohéziós eltolódás megy végbe, amely a célnyelvi szöveg nagyobb mértékű explicititását eredményezi. Blum-Kulka szerint a sikeres fordításhoz elengedhetetlenül szükséges, hogy a fordító értelmezze a forrásnyelvi szöveget, ez a folyamat pedig egy redundánsabb célnyelvi szöveget eredményezhet. Ez a redundancia a kohéziós explicititás növekedésében ölthet testet. Az explicitációs hipotézis szerint tehát az explicitáció a fordítási folyamat velejárója, és nem a nyelvek közötti nyelvtani különbségek vagy stilisztikai preferenciák okozzák (Blum-Kulka 1986: 19). Ugyanitt a szerző empirikus vizsgálatai alapján azt is megállapítja, hogy az explicitáció nemcsak a nyelvtanulókra, de a kétnyelvűek szóbeli és írásbeli közvetítésére és a képzett fordítókra is jellemző (Blum-Kulka 1986: 21).

Englund Dimitrova (2005) a **fordítói kompetencia** és az **explicitáció** viszonyát vizsgálja a fordítás folyamatában. Arra a megállapításra jut, hogy legalább két különböző típusú explicitációt lehet elkülöníteni a fordítás során: az egyik a normavezérelt, a másik pedig a stratégiai explicitáció. Ezek alkalmazása különböző okokra vezethető vissza. A normavezérelt explicitáció egyes nyelvpárokhoz és szövegtípusokhoz köthető, és akkor valósul meg, amikor bizonyos típusú explicitációs technikák olyan gyakorisággal és rendszerességgel fordulnak elő, hogy ezért normaként értelmezhetőek. Ilyen típusú explicitáció képzett fordítók és tanulók fordításaiban is megtalálható, és problémamentesen valósul meg. A szerző példaként említi, amikor a fordító a forrásnyelvi szöveg implicit logikai viszonyait a célnyelvi szövegben expliciten, kötőszó hozzáadásával fejezi ki. A stratégiai explicitáció ugyanakkor a fordítás folyamata során felmerülő problémák megoldásának eszköze (Englund Dimitrova 2005: 236–237). A szerző úgy véli, hogy a szakirodalom

egymásnak ellentmondó megállapításai az explicitációval kapcsolatban részben annak tudhatók be, hogy az explicitáció különféle típusait vizsgálták, valamint a vizsgálatok szinte kizárólag csak a szövegekre terjedtek ki, a folyamatra nem, aminek hiányában azonban nehéz a két típust elkülöníteni egymástól (Englund Dimitrova 2005: 239).

Heltai és Juhász (2002) ugyanakkor jogosan állapítja meg, hogy az explicitáció nem feltétlenül eredményez könnyebben olvasható szöveget. Az explicitáció már születésekor összekapcsolódott a redundanciával, és annak növekedését az explicitáció egyik legfontosabb kritériumának tartja (Blum-Kulka 1986: 19). A szakirodalom pedig szinte egyöntetűen egyetért a feltételezéssel, hogy a redundancia jobb megértést eredményez. A szerzők ugyanakkor Quirk és társaira (1985) utalva felhívják a figyelmet arra, hogy a túlzott redundancia ellenkező hatást válthat ki, mert megnehezítheti a lényeg kiemelését és megértését. Heltai és Juhász továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy például az angol személyes névmás ugyanolyan szófajjal való magyar megfeleltetése a nyomatéki viszonyok megváltozását és ezért más jelentést eredményez (Heltai és Juhász 2002: 56-57). Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek összevetése során kellő gondossággal kell megvizsgálni minden egyes esetet az explicitáció szempontjából, és nem lehet egyedül az elemszám mechanikus megállapítására támaszkodni a következtetések levonásához.

3. A kutatás módszerei

3.1. Az elemzett szövegek

Az elemzés egy angol forrásnyelvi szövegnek egy hivatásos fordító által készített kulcsfordítását és tizenkét vizsgafordítását vizsgálja. (A forrásnyelvi szöveget, a kulcsfordítást és két vizsgázói fordítást lásd a Függelékben.) A forrásnyelvi szöveg egy szaknyelvi vizsgarendszernek egy középfokú vizsgafeladata, amely az interneten elérhető mintafeladatsorban található. A szövegválasztáskor a cél az volt, hogy a szöveg Magyarországon akkreditált hivatalos szaknyelvi nyelvvizsga feladata legyen, tehát olyan szöveg, amelyhez hasonlóval találkozhatnak a jelöltek egy szaknyelvi nyelvvizsga során. Sajnos a feladatsor megoldókulcsában egyedül ennek a feladatnak nincs megoldása, és ahhoz a vizsgaközpontra keresztül sem sikerült hozzájutni. Ugyanakkor tanulságos, és megítélésünk szerint szükséges lett volna egy mintafordítás elemzésével is kiegészíteni a vizsgálatot, mert az rávilágíthatott volna arra, hogy milyen elvárások vannak egy fordítással szemben a szakmai nyelvvizsgán, és hogy ezek eltérnek-e a fordítói normától. A hivatásos fordító által készített fordítás ugyanis nem azt a fordítást képviseli, ami elvárható lenne az adott vizsgázóktól. Erre Károly és munkatársai (2000) is felhívják a figyelmet, amikor elemzésükben a vizsgázói fordításokat a fordítási kulccsal vetik össze, amelyről megállapítják, hogy „egy olyan elképzelt, szimulált pontos fordítása a forrásszövegnek, amelyre a feladatot hibátlanul megoldó, középfokú tudással rendelkező vizsgázó képes lehet” (2000: 42).

→ ← ← ← ←
 váljon. Azt reméljük, hogy ezek után fellendül az ország exporttevékenysége, és
 ↑ ←
 minden sokkal gyorsabban halad majd előre” – nyilatkozta.

3. ábra

Referenciaelemzés a vizsgafordításban

← ← ← ← ← ← ←
 „Mi kiválóan boldogok és büszkék vagyunk. Mi elfogadtuk ezt mint nemzeti
 ← ↑ ← ← ← ←
 projektet és beleépítettük az összes kritériumot ami ezt a valóságot képezi.
 ← ← ↑ ← ↑ →
Mi reméljük hogy az exportjaink növekedni fognak és a dolgok gyorsabban
 → ↑ ← ←
 mozgásba lendülnek mint előtte.” mondta Andrej Bajluk.

A **mellérendelő kötőszók** elemzésének módszerét szemléltesse egy másik részlet (10. bekezdés) ugyancsak az angol szövegből, a kulcsfordításból és egy vizsgafordításból (9. sz.). A kötőszók elemzése során a redundáns elemet hasonlóan jelöltem, mint a referenciák esetében (. . .). Ugyanakkor nemcsak számuk, fordításuk, de a szövegben való elhelyezkedésük is vizsgálendő, hogy a célnyelvi szöveg ugyanazon részei között teremtik-e meg az adott logikai viszonyt, mint a forrásnyelvi szöveg esetében, illetve természetes módon illeszkednek-e az adott mondatba és annak környezetébe. Ez utóbbi problémák jele:

~~~~~

4. ábra

Kötőszók elemzése az angol szövegben

But some fear it will lead to inflation. Nina Peskar, a 20-year-old student said: „I look forward to the euro because it will make travel abroad easier but at the same time I’m afraid prices might go up.”

5. ábra

Kötőszók elemzése a kulcsfordításban

Némelyek azonban inflációtól tartanak. Nina Peskar 20 éves diáklány így nyilatkozott: „Várom, hogy bevezessék az eurót, mert ezentúl könnyebb lesz külföldre utazni, ugyanakkor félek, hogy így majd felmennek az árak.”

6. ábra

Kötőszók elemzése a vizsgafordításban

De egyes aggodalmak az inflációhoz fognak vezetni. Nina Peskar, a 20 éves egyetemista ezt mondta: „Én várom az eurót mert könnyebbé fogja tenni a külföldre utazást, de ugyanakkor attól félek hogy az árak növekednek.”

4. Az elemzés eredményei

4.1. Személyre vonatkozó referencia fordítása

A forrásnyelvi szövegben négy különböző személyes névmás szerepelt, némelek többször is. Ezek közül a *they* névmás fordítása semmilyen gondot nem okozott; a kulcsfordításban a mondat átalakítása miatt eltűnt, míg a vizsgafordításokban igei személyrag váltotta ki. (The euro becomes the fourth currency *they* have used in less than two decades. Az euró a negyedik pénznem, amit két évtizeden belül használnak. – 1. vizsgafordítás)

A forrásnyelvi szövegben az *I* személyes névmás kétszer fordult elő, egyszer egy összetett mondat első tagmondatának élén, másodszor pedig ugyanennek az összetett mondatnak a harmadik tagmondatában. A kulcsfordításban egyik személyes névmás sem jelenik meg, míg a vizsgafordításokban az első említéskor két fordításban a mondat élén szerepel, ami hangsúlyossá teszi a névmást. (*I look forward to the euro...* → *Én* alig várom az euro bevezetését, ... – 3. vizsgafordítás) Erre való utalást azonban nem tartalmaz a forrásnyelvi szöveg, így a személyes névmások megjelenése a hangsúlyviszonyok megváltozását okozza. Hasonló figyelhető meg az E/3 személyes névmásnál is, ahol a kulcsfordítás elhagyja a névmást, míg a 12 vizsgafordításból csak 7 esetben találkozunk ezzel a megoldással. („We hope that we are going to increase our exports and things will move faster than before.” *he* said. → Reméljük, hogy növelni fogjuk az exportunkat és a dolgok majd gyorsabban mozognak, mint ezelőtt – *mondta*. – 2. vizsgafordítás) Három fordításban a névmást személynévvel fordították, (*mondta Andrej Baljuk* – 3. vizsgafordítás) ami explicitebbé tette a viszonyokat és jó megoldásnak tartható, viszont további két fordítás a személyes névmást tartalmazza, ami hangsúlyeltolódást eredményez. (...*ő* *mondta*. – 6. vizsgafordítás)

A *we* névmás fordításánál hasonló tendenciát látunk. A névmás öt esetben fordul elő a forrásnyelvi szöveg egy bekezdésében, három egymás utáni mondatban, melyek közül a második és a harmadik összetett mondat, ezért a névmás mindkét tagmondatban megjelenik. Ugyan változó mértékben, de a legutolsó említés kivételével mindegyik esetben előfordul a személyes névmás kitétele az összes fordítás 42%-ában (12-ből 5-ben) maximum négyszer, minimum egyszer. (lásd a forrásnyelvi szöveg 5. bekezdését → „*Mi* nagyon boldogok és büszkék vagyunk. *Mi* megtettük ezt, mint nemzeti projektet és *mi* teljesítettük

az összes kritériumot, hogy megcsináljuk ezt a valóságot. *Mi reméljük, hogy növekedni fognak az exportjaink és a dolgaink, gyorsabban, mint ezelőtt.*” – 6. vizsgafordítás)

Még az eddigieknél is problémásabbnak tűnik az *it* névmás fordítása, nagy valószínűséggel azért, mert a magyar nyelvben nincs egyértelmű megfelelője, amit könnyedén be lehetne helyettesíteni a fordítás során. A 10. bekezdés első mondatában például a 12-ből 7 fordító nem ismeri fel a névmás utaló szerepét, nem tudja azonosítani az antecedentst, így félrefordítja a mondatot (But some fear *it* will lead to inflation. → Némelyek azonban inflációtól tartanak – kulcsfordítás ↔ De egy kis félelem inflációhoz vezethet. – 4. vizsgafordítás). Itt sem a kulcsfordításban, sem a vizsgafordítások 75%-ában nem jelenik meg a forrásnyelvi szöveg névmásának megfeleltethető elem, ez az azonosság azonban – mint láttuk – nem minden esetben a jó megoldás jele. A sikeres fordítások közül két esetben az *ez* mutató névmás, egy esetben pedig egy főnévi szerkezet felelt meg a forrásnyelvi szöveg névmásának, (De néhányan félnek, hogy *ez* inflációhoz vezethet. – 1. vizsgafordítás; De néhányan félnek, hogy *az euró bevezetése* inflációhoz fog vezetni. – 2. vizsgafordítás), míg a kulcsfordításhoz hasonlóan 2 fordító alakítja át úgy a mondat szerkezetét, hogy elkerüli a névmás közvetlen megfeleltetését.

A 9. bekezdés összetett mondatának második tagmondatában található *it* ugyanilyen nehézséget okozott. A kulcsfordítás főnévi szerkezettel (mutató névmás + névelő + főnév) tette explicitebbé a kapcsolatot, (...saying *it* will encourage the government... → ... és azt hangoztatják, *ez a lépés* végre rákényszeríti majd a kormányt... – kulcsfordítás) míg a vizsgafordítások fele-fele arányban használták az *ez* mutató névmást illetve az implicitációt, de ez utóbbi megoldás a hat fordításból öt esetben ismételt félrefordításhoz vezetett (...mondta és felbátorította a kormányt... – 10. vizsgafordítás). Ugyanennek a névmásnak további előfordulásakor a 12 vizsgafordításból három esetben vezettek a vizsgafordítások megoldásai hiányos mondatokhoz, ahol a fordítók egyszerűen kihagyták az utaló elemet, (*It* becomes the 13th country in the euro zone. → √ A 13. országgá válik az eurózónában. – 8. vizsgafordítás), illetve egy esetben az *ez* mutató névmás használata kissé idegenszerű mondat szerkezethez vezetett (*Ez* lesz a 13. ország az euro zónában. – 12. vizsgafordítás). A mondatok behatóbb vizsgálata után arra a következtetésre jutottam, hogy csak abban az esetben volt problémamentes az anaforikus névmás antecedensének megállapítása és a kapcsolat helyes kifejezése a fordításban, ha a két elem közötti fizikai távolság a lehető legkisebb volt, az antecedens egy konkrét főnévvel kifejezett elem volt, és az adott mondat szerkezete elősegítette, hogy a névmási referencia alanyi funkciója könnyen felismerhető legyen. Erre egyedül a 10. bekezdés második mondatában találunk példát, ahol az összes fordítás, beleértve a kulcsfordítást is, az implicitáció eszközét használja (I look forward to the euro because *it* will make travel abroad easier... → Alig várom az eurot mert a külföldre utazást megkönnyíti... – 4. vizsgafordítás).

A forrásnyelvi szöveg egyetlen **birtokos melléknevet** tartalmazott, melyet a hivatásos fordító explicitté tett és főnévvel fordított, így birtokos szerkezetet hozott létre (our exports → *az ország* exporttevékenysége). A vizsgafordítások

egyike sem tartalmazott ilyen megoldást, helyette csak birtokos személyragot használt két fordító (exportunkat – 3. vizsgafordítás), és határozott névelőt és birtokos személyragot együtt használt 9 fordító (az exportunk – 4. vizsgafordítás). Egyetlen olyan megoldás született csak, ahol egyedül a határozott névelővel teremtett kapcsolatot a fordító a birtokos és a birtoktárgy között, ami a legtermészetesebb megoldásnak tűnik (a külkereskedelmet – 1. vizsgafordítás). A két utaló elem együttes használata az adott szerkezetet redundánssá teszi. A példák alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a fordítók nagy többsége nem tudott elszakadni a forrásnyelvi szöveg expliciten kifejtett birtokviszonyától, és mérlegelés nélkül, mechanikusan ültette azt át.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy az **eredmények nem támasztják alá** Klaudy (1999) megállapítását, miszerint a személyes névmások fordítása automatikus átváltási művelet lenne, mert a tanulmányozott vizsgafordítások alapján nem állíthatjuk, hogy fordítási ismeretek hiányában is automatikusan végbemenne a fordítás során a személyes névmási referencia implicitációja. A szóról szóra fordítás módszerét alkalmazó fordítók célnyelvi szövegei ugyanis nem kívánatos hangsúlyeltolódásokat tartalmaztak. Hasonlóan kvázi-helyes célnyelvi megoldásokkal találkoztunk a birtokos melléknév fordításánál is. Ezzel együtt az eredmények megcáfolják Heltai és Juhász (2002) azon megállapítását is, hogy inkább idegen nyelvre való fordításkor okoz problémát a kötelező átváltási műveletek elvégzése.

Másrészről **a vizsgálat alátámasztja** Heltai és Juhász (2002) azon vélekedését, hogy a túlzott redundancia zavarólag hat, mert megnehezíti a lényeg kiemelését és megértését. A vizsgafordítások egyértelműen bizonyították azt a megfigyelésüket is, hogy az angol személyes névmás ugyanolyan szófajjal való magyar megfeleltetése a nyomatéki viszonyok megváltozását és ezért más jelentést eredményez. Külön tanulságként szolgált továbbá az a felismerés, hogy a magyar megfelelővel nem rendelkező *it* névmás milyen komoly nehézséget okozott a forrásnyelvi szöveg értelmi viszonyainak feltárása során, és ennek következtében súlyos értelmi torzulásokhoz vezetett a célnyelvi szövegekben.

4.2. Rámutató referencia fordítása

A rámutató referencia elemzésekor a forrásnyelvi szövegben található, közelre és távolra mutató egyes és többes számú mutató névmások és a határozott és határozatlan névelő célnyelvi megfeleltetését vizsgáltam, valamint olyan eszközöknek a használatát a célnyelven, amelyeket a forrásnyelvi szöveg nem tartalmaz, de a célnyelvi szövegben ugyanolyan rámutató funkciót töltenek be, és ezzel biztosítják annak folytonos és előrehaladó voltát.

A forrásnyelvi szöveg **határozott névelőinek** átültetése viszonylag problémamentes volt. Zavart csak az a néhány eset okozott, ahol a határozott névelő magyar megfelelője a Ø névelő volt a kulcsfordítás alapján. Ebből a szempontból a forrásnyelvi szöveg negyedik bekezdését érdemes alaposabban megvizsgálni. (*The Slovene minister of finance, Andrej Baljuk, was one of the first people to withdraw the Slovene euros from an electronic cash machine.*) Az első, általam kiemelt névelő esetében csak egyetlen fordítás tartalmazott a

kulcsfordításéhoz némileg hasonló szerkezetet, amivel elkerülték a névelő használatát, a többi 11 fordítás a forrásnyelvi mondat szerkezeti felépítését tükrözve a határozott névelős szerkezettel indult. A második kiemelt névelő esetében azonban már nemcsak ilyen apró stilisztikai különbséget látunk a kulcsfordítás és a vizsgafordítások többsége között. A helyes értelmezés szerint itt $\emptyset$ névelőt kellene használni, mivel a mondat tárgya határozatlan. Ezt azonban csak 3 vizsgázó ismerte fel (Andrej Baljuk, szlovén pénzügyminiszter az elsők között vett ki szlovén eurót egy bank pénzautomatájából. – kulcsfordítás $\leftrightarrow$ *A* szlovén pénzügyminiszter, Andrej Baljuk volt az első aki kivette *a* szlovén eurót egy bankautomatából. – 1. vizsgafordítás). Ez a példa egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy gondot kell fordítani a határozott és a határozatlan tárgy közötti különbségekre a névelőhasználat során, és nem lehet mechanikusan fordítani a még a határozott névelőket sem.

Bár Halliday taxonómiájában nem szerepel a határozatlan névelő, Szikszaié Nagy taxonómiája alapján azt is megvizsgáltam. Tapasztalatom ugyanis az, hogy még középszintű nyelvtudással rendelkező nyelvtanulók is hajlamosak az egyszerű formai azonosság alapján az angol határozatlan névelőt magyar határozottként fordítani. Ezt a megfigyelést alá is támasztotta a vizsgálat eredménye, ugyanis a forrásnyelvi szöveg három határozatlan névelőjének fordítása meglehetősen vegyes képet mutatott. Az első esetben három vizsgafordítás tartalmazott határozott névelőt a határozatlan helyett, ez 25%-os arány (*an* electronic cash machine $\rightarrow$ *az* elektronikus pénz autómátákból – 6. vizsgafordítás). A második esetben a tárgy határozatlanságát a kulcsfordítás zéró morfémával jelölte (*a* national project $\rightarrow$ $\emptyset$ nemzeti projektnek), míg a vizsgafordítások közül csak 6 esetben láttuk ugyanezt a megoldást, 5 esetben az *egy* névelő szerepelt, ami kvázi helyes mondatot eredményez (*Egy* nemzeti projektként csináltuk... – 3. vizsgafordítás), míg egy esetben az *a* határozott névelő szerepelt, ami helytelen értelmezést tükröz (ezt *a* nemzeti projektet teljesítettük – 11. vizsgafordítás). A harmadik esetben a kulcsfordítás $\emptyset$ névelőt használt (Nina Peskar, *a* 20-year-old student $\rightarrow$ Nina Peskar 20 éves diáklány). Ugyanezzel a megoldással csak két vizsgafordításban találkozhattunk, további öt fordításban a határozatlan névelő jelent meg, és ugyanennyiben a határozott, ami 40%-os arány (Nina Peskar, *a* 20 éves hallgató – 5. vizsgafordítás). Ez utóbbi megoldás azonban nem felel meg a határozott névelő használatának, hiszen a szöveg új információeleme előtt áll.

Mindezek alapján a névelők fordításáról elmondhatjuk, hogy az angol határozott névelő $\emptyset$ névelővel való megfeleltetése a magyar fordításban alapvető problémaként jelentkezett (a vizsgafordítások 75%-ában), illetve hogy az angol határozatlan névelő magyar határozott névelővel való fordítása gyakori, leginkább az ellenőrzés hiányosságából fakadó hiba.

A rámutató referencia másik eszköze az angol nyelvben a mutató névmás. A forrásnyelvi szöveg kétszer tartalmazza a *this* alakot, mégpedig egy összetett mondat egymás utáni két tagmondatában. (We took *this* as a national project and we have fulfilled all the criteria to make *this* a reality.) A kulcsfordítás mindkét esetben explicitációt alkalmaz: az első esetben megtartja a mutató névmást és kiegészíti a határozott névelővel és egy összefoglaló értelmű főnévvel,

(ezt a kihívást) a második esetben ugyanezt látjuk, csak a névmás nélkül. (a terv) A vizsgafordítások közül egyetlen helyen van ilyen megoldás, a második névmás helyett áll *a terv* kifejezés. A többi 23 esetben a fordítók vagy egyszerűen kihagyták a névmást (10 fordítás, 43%), ami a legtöbbször azt eredményezte, hogy a bekezdés első és második mondata között nem teremtődött meg a logikai viszony (Egy nemzeti projektként csináltuk, teljesítettük az összes feltételt, hogy valóra válhasson. – 3. vizsgafordítás), vagy mechanikusan az *ez* névmás megfelelő alakját helyettesítették be (13 fordítás, 56%), amely megoldás szintén hagyott némi logikai űrt maga után (Megragadtuk *ezt* mint egy nemzeti projekt és teljesítettük az összes kritériumot azért hogy *ez* valósággá váljon. – 5. vizsgafordítás). Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a forrásnyelvi szöveg mutató névmásainak nincsenek vagy nem megfelelőek a célnyelvi fordításai a vizsgafordításokban, és ez a hiány az értelmi viszonyok kifejtetlenségét vagy zavarosságát eredményezi.

Ha összevetjük a forrásnyelvi szöveget a kulcsfordítás megoldásaival, akkor azt tapasztaljuk, hogy a célnyelvi szöveg jóval több olyan **utaló elemet** tartalmaz, amely a forrásnyelvi szöveg egyetlen utaló elemének sem felel meg. Erre a jelenségre már rámutattam Halliday és Szikszainé Nagy taxonómiájának összehasonlításakor. A kulcsfordítás 9 ilyen névmási referenciát tartalmaz, melyeknek csak elenyésző része jelenik meg a vizsgafordításokban. Egyetlen esetben látunk 100%-os megfelelést, ez a kulcsfordításban található *ezek után* szerkezetnek megfelelő *ezelőtt/azelőtt/előtte* megoldás, mely a forrásnyelvi szöveg *before* szavának átültetéséből ered. Itt tehát igazából van a forrásnyelvi szövegben olyan elem, amely indukálta ezt a megoldást, de amely Halliday taxonómiája alapján nem számít referenciának, míg Szikszainé Nagy rendszerébe besorolható. További megfelelést a 9. bekezdésben található *azt hangoztatják* szerkezet esetében látunk, ahol három vizsgafordítás is hasonló módon tartalmazza az utalószt, kilenc azonban nem. A kilencből hét esetben, ahol nem találjuk az utalószt, nem egyszerűen az történik, hogy a fordítók más szerkezetet használnak, hanem azt kell, hogy megállapítsuk, hogy a hiányzó utalószó azzal jár együtt, hogy a többszörösen összetett mondat értelme eltorzul, több esetben az érthetlenségig (A kormány kritikája leginkább előnyben részesíti, hogy a kormányt jobban ösztönzi a gazdaság reformjára. – 8. vizsgafordítás). A többi utalószó hiánya nem vezet ilyen súlyos következményekhez, egyszerűen csak kevésbé gördülékeny és természetes hatású mondatokat, vagyis kvázi-helyességet eredményez. Ilyen például az *így* névmási határozószó az utolsó bekezdésben, amely a kulcsfordításban kétszer is előfordul, míg a vizsgafordítások közül csak kettő tartalmazza egyszer-egyszer, három másik fordítás pedig az *ezt/azt* megoldással váltja ki. Az összes többi esetben semmiféle utalószó nincs (Nina Peskar 20 éves diáklány *így* nyilatkozott: „Várom, hogy bevezessék az eurót, mert ezentúl könnyebb lesz külföldre utazni, ugyanakkor félek, hogy *így* majd felmennek az árak.” – kulcsfordítás ↔ Nina Peskar, a 20 éves tanuló mondta, hogy: várom az eurót, mert könnyebb lesz a külföldre utazás de ugyanakkor aggódom, hogy az árak megemelkednek.” – 6. vizsgafordítás).

Mindebből azt a **következtetést** vonhatjuk le, hogy a vizsgafordítások készítői alig élnek azokkal az eszközökkel, amelyek további kapcsolatokat

teremtenének a szöveg egyes elemei között abban az esetben, ha azokat a forrásnyelvi szöveg expliciten nem tartalmazza. Így a jelen vizsgálat eredményei nem támasztják alá Englund Dimitrova megfigyeléseit, amelyek szerint a normavezérelt explicitáció a kezdő fordítókra is jellemző. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a hivatásos fordítók által készített fordításokhoz képest, amelyekről a mi kulcsfordításunk alapján is megállapíthatjuk, hogy jellemző rájuk az explicitáció mint fordítási univerzálé, a nyelvvizsgafordításokat azért nem igazán jellemzi ez a megoldás, mert a nyelvvizsgázók nem feltétlenül törekszenek a forrásnyelvi szöveg megértésére, csak le akarják azt fordítani, és ez óriási különbség. A vizsgálat eredményei így ellentmondanak minden olyan további elméletnek is, amelyek törvényszerűnek tartják a fordított szöveg explicitebb voltát a referenciák esetében. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a vizsgálatban részt vevő fordítók távol vannak akárcsak a fordító szakos egyetemi hallgatóktól is, nemhogy a hivatásos fordítóktól, ezért sajátos az általuk létrehozott produktum is.

4.3. Hasonlítást kifejező referencia és összekapcsolás

Ha Halliday kategóriái mentén haladunk, a következő referenciaelem a **hasonlítást kifejező referencia**. A forrásnyelvi szöveg öt ilyen típusú utalást tartalmazott (*faster, less, mostly, more quickly, easier*), ezek megfeleltetése nem okozott gondot a fordítóknak.

Hogy lezárjuk az általam vizsgált referenciák fordításának elemzését, végezetül rátérek az **összekapcsolás** megfeleltetésére. Itt némiképp eltérek Halliday elgondolásától, mert inkább Baker (1992) álláspontjával tudok egyet-érteni:

„(...) any element is cohesive as long as it signals a conjunctive-type relation between parts of a text whether these parts are sentences, clauses (dependent or independent), or paragraphs.” (Baker 1992: 192)¹

Ennek megfelelően a tagmondatok közötti mellérendelő kötőszókat is bevonom a vizsgálatba, mert véleményem szerint azok is gondolati egységek közötti logikai viszonyokat fejeznek ki, így összességében hozzájárulnak az egész szöveg logikai rendszerének felépítéséhez. A forrásnyelvi szöveg 6 mellérendelő kötőszót tartalmaz: három kapcsolatos, két ellentétes és egy magyarázó kötőszót. A kapcsolatos kötőszók közül csak az *even* fordítása okozott gondot, de ez egyértelműen összefügg azzal a ténnyel, hogy a 9. bekezdést a fordítók többsége nem tudta értelmezni. Ezért történhetett meg az, hogy a 12 fordításból 8 nem tartalmazza ezt a kötőszót, egy pedig csak hiányosan: a *még – is* páros kötőszóból

¹ „(...) minden elem kohézív, amely egy szöveg részei közötti összekapcsoló jellegű viszonyt jelez, mindegy, hogy ezek mondatok, tagmondatok (fő-vagy mellékmondatok) vagy bekezdések.” (fordítás tőlem)

csak az első elemet. Lényegi eltérést a kulcsfordítás és a vizsgafordítások között az ellentétes *but* kötőszó fordításainál tapasztaltam. Az első esetben a kötőszó a mondat élén áll a forrásnyelvi szövegben, míg a kulcsfordításban beljebb tolódik a mondatba, és a választékosabb *azonban* formát ölti (*But some fear it will lead to inflation.* → Némelyek *azonban* inflációtól tartanak.). A vizsgafordításokban a *de* szó jelenik meg, illetve az említett elmozdulás nem tapasztalható, holott a magyar nyelvű fogalmazástanítás egyik vesszőparipája kétségtelenül az az intelem, hogy mondatot ne kezdjünk kötőszóval. Ennél érdekesebb a másik ellentétes kötőszó fordítása, ahol a fordítók túlnyomó többsége, szám szerint 10, nem elégedett meg egy kötőszóval, és a *de ugyanakkor* megoldás mellett döntött, sőt egy esetben az egészen kacifántos *de egyidőben viszont* szerkezet jelent meg (10. vizsgafordítás). Úgy gondolom, hogy ez a jelenség az élőbeszédben egyre inkább terjedő kötőszóhalmozás hatását mutatja.

Az összekapcsolásról tehát elmondhatjuk, hogy elsősorban stilisztikai és nyelvhelyességi különbségek tapasztalhatók a kulcsfordítás és a vizsgafordítások között, a kötőszók által jelzett logikai kapcsolatok felismerése nem jelentett problémát, kivéve egy több szempontból nehéznek bizonyuló mondat hozzátoldó kapcsolatos kötőszava esetében.

4.4. További kohézív eszközök a célnyelvi szövegekben

Ha Szikszainé Nagy felosztása szerint vizsgáljuk tovább a grammatikai kötőelemeket, az egyes szófajokon belül eljutunk a **sorszámnevekig**. Ezek fordításáról és alkalmazásáról elmondhatjuk, hogy problémamentes volt.

Az **egyenes idézést** Szikszainé Nagy azért tartja utaló értelmű eszköznek, mert gyakran kíséri utalószó a magyar nyelvben. Esetünkben a forrásnyelvi szöveg két egyenes idézetet tartalmazott, melyek közül csak a másodikat előzi meg bevezető mondat. Ez a mondat a kulcsfordításban tartalmaz utalószót. Ennek a névmási határozószónak a megjelenését azonban már fentebb tárgyaltam, és rámutattam, hogy a vizsgafordítások, három kivétellel, nem éltek ezzel a fajta explicitációval.

Mivel sem a forrásnyelvi szöveg, sem a kulcsfordítás nem tartalmazott általános értelmű ígét és mondathelyettesítő szót, ezeket a jelen kutatás során nem tudtam vizsgálni.

Végezetül néhány, a célnyelvi szövegben utalást megvalósító **jel és rag** vizsgálata maradt hátra. Szikszainé Nagy ide sorolja az idő-, mód-, fok- és kiemelő jeleket, valamint a személyragokat (igei és birtokos); a jelen vizsgálat pedig ezt kiegészítette a birtokjellel és birtoktöbbsesítő jellel. Ha számba vesszük a jelekkel és ragokkal kapcsolatos hibákat, először az igeidők használatát kell megemlíteni. A pontatlanságok (8 esetben) egyik oka lehet, hogy a forrásnyelvi szöveg egymás utáni mondataiban szinte mindig különbözőek az igeidők, ezért az események logikájának gondos figyelemmel kísérésére volt szükség a helyes időviszonyok megállapításához. További probléma volt a mondatok alanyának és állítmányának számbeli egyeztetése, amikor a soron következő tagmondatban vagy mondatban az igei személyrag utalt csak a mondat alanyára. Ebben a helyzetben 6 egyeztetési hibát találtam vagy a *10 új EU-tag* kifejezés vagy a

kormány szó után, ahol az értelmi és formai egyeztetés összekeveredett (Szlovénia az egyike az első *10 új EU-tagnak, aki 2004-ben csatlakozott...* – 9. vizsgafordítás; ... ez biztatni fogja a *kormányt* arra, hogy újítsák meg gyorsabban a gazdaságot. – 3. vizsgafordítás). Végül hasonlóan gyakori hiba volt (10 előfordulás), hogy néhány mondatból vagy az alany, vagy a tárgy hiányzott, azaz azok a mondatrészek, amelyekre az igeragok rámutatnak. Ez a hiány minden esetben az utaló szerkezetek hiányára vezethető vissza, amit fentebb már tárgyaltam (Nemzeti feladatnak tekintettük és teljesítettük az összes feltételt, hogy ezt valóra váltsuk. – 2. vizsgafordítás).

Véleményem szerint az ilyen típusú hibák – az utaló szerkezetek hiányát kivéve – nem a fordítói ismeretek és gyakorlat hiányából fakadnak, hanem elsősorban abból, hogy a célnyelvi szöveg létrehozása során a fordítók nem ügyelnek kellő mértékben a szövegezésre, majd nem vizsgálják meg újra a szöveg egészét, így elsiklanak a fentebb felsorolt hibák felett.

5. Összefoglalás

Úgy gondolom, hogy elemzésem sikerrel járt annak feltárásában, hogy a középszinten vizsgázók a fordítási feladatok megoldása során hogyan értelmezik és alkalmazzák a szöveggrammatikai eszközöket, valamint további eredménynek tartom, hogy a magyar nyelvre jellemző grammatikai kohéziós eszközök vizsgálatával az eddigi szakirodalmi adatokat újakkal egészítettem ki.

A vizsgálat legfontosabb megállapításai, hogy a középszinten vizsgázók nem végzik el automatikusan a személyes névmások implicitációját, komoly nehézséget okoz számukra az *it* névmás utaló szerepének felismerése, mechanikusan, illetve figyelmetlenül fordítják a névelőket, és a mutató névmások által kifejezett logikai viszonyokat nem tudják értelmezni. A forrásnyelvi szövegben ugyan meg nem jelenő, de a magyar nyelvre jellemző utaló szerkezeteket nem alkalmazzák, melyek beillesztésével explicitebbé és ezáltal világosabbá tennék a tagmondatok és mondatok közötti viszonyokat, vagyis fordításaik nem explicitebbek, mint a forrásnyelvi szöveg, viszont zavaróan redundánsak. A mellérendelő kötőszavak használata az élőbeszéd hatását mutatja fordításaikban. Nagy többségük munkája a nyelvvizsgálói attitűdöt tükrözi, ami ahhoz vezet, hogy végeredményben kvázi-helyes produktumokat hoznak létre.

Szándékomban áll a jelen kutatást kibővíteni azzal, hogy megvizsgálom ugyanennek a vizsgázói körnek egy anyanyelven készült írását a szöveggrammatikai eszközök használatának szempontjából, és az eredményeket összevetem a már vizsgált fordításokkal. Ez az összehasonlítás lehetőséget adhat arra, hogy feltárjam a lehetséges összefüggéseket a fordítási és az anyanyelvi fogalmazási teljesítmény között.

Irodalom

- Baker, M. 1992. *In Other Words. A coursebook on translation*. London and New York: Routledge.
- Blum-Kulka, S. 1986. Shifts of cohesion and coherence in translation. In: House, J., Blum-Kulka, S. (eds) *Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*. Tübingen: Gunt-er Narr. 17–35.
- Englund Dimitrova, B. 2005. *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. London. Boston: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K., Hasan, R. 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Heltai P. 2005. Explicitation, redundancy, ellipsis and translation. In: Károly K., Fóris Á. (eds) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45–74.
- Heltai P. Juhász G. 2002. A névmások fordításának kérdései angol-magyar és magyar-angol fordításokban. *Fordítástudomány* 4. évf. 2. szám. 46–62.
- Jenei G. 2006. A referencia fordításának kérdései angol-magyar és angol-spanyol fordításokban. *Fordítástudomány* 8. évf. 1. szám. 27–45.
- Károly K. 2007. *Szövegtan és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Károly K., Árvay A., Edwards M., Fekete H., Kolláth K., Tankó Gy. 2000. A szövegkohézió mérése a vizsgafordítások értékelésében. *Fordítástudomány* 2. évf. 2. szám. 36–63.
- Klaudy K. 1999. *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London and New York: Longman.
- Szicszainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Források

<http://www.zoldut.szie.hu/Kiadvanyok>

Függelék

1. Forrásnyelvi szöveg

Ex-communist Slovenia joins euro

At New Year's Eve celebrations took place as Slovenes prepared for the switch. The existing currency, the tolar, will be phased out over the next 14 days. Slovenia is the first of the 10 new EU members that joined in 2004 to have met the economic requirements needed to adopt the single currency. It becomes the 13th country in the euro zone. The Slovene minister of finance, Andrej Baljuk, was one of the first people to withdraw the Slovene euros from an electronic cash machine. „We are extremely happy and proud. We took this as a national project and we have fulfilled all the criteria to make this a reality. We hope that we are going to increase our exports and things will move faster than before.” he said.

Inflation concerns

Slovenes seem to be relaxed about the change, says the BBC's Nicholas Walton in Ljubljana. The euro becomes the fourth currency they have used in less than two decades. The tolar was introduced after Slovenia split from Yugoslavia in 1991. Even critics of the government are mostly in favour of the change, saying it will encourage the government to reform the economy more quickly. But some fear it will lead to inflation. Nina Peskar, a 20-year-old student, said: „I look forward to the euro because it will make travel abroad easier but at the same time I'm afraid prices might go up.”

BBC News Online, 1st January, 2007

2. Kulcsfordítás

Exkommunista Szlovénia euróra vált

Az új év kezdetén a szlovének a változás beköszöntét ünnepelték. Az ország jelenlegi pénznemét, a tolárt az elkövetkező 14 nap során fokozatosan vonják ki a forgalomból. Azon tíz ország közül, amelyek 2004-ben csatlakoztak az Unióhoz, Szlovénia elsőként teljesítette az egységes valutarendszer bevezetéséhez szükséges gazdasági követelményeket. Ezzel már a tizenharmadik ország az euró zónában. Andrej Baljuk, szlovén pénzügyminiszter az elsők között vett ki szlovén eurót egy bank pénzautomatájából. „Rendkívül büszkék és boldogok vagyunk. Ezt a kihívást nemzeti projektnek tekintettük, és sikerült is teljesítenünk minden feltételt ahhoz, hogy a terv valósággá váljon. Azt reméljük, hogy ezek után fellendül az ország exporttevékenysége, és minden sokkal gyorsabban halad majd előre” – nyilatkozta.

Inflációs aggodalmak

„A szlovének nyugodtan fogadták a változást” – tudósított Nicholas Walton, a BBC riportere Ljubjanából. Kevesebb, mint két évtized alatt az euró már a negyedik valutánem Szlovéniában. A tolárt 1991-ben vezették be, az ország Jugoszláviától való elszakadása után. Még az ellenzék képviselői is többségében a változás mellett foglalnak állást, és azt hangsúlyozzák, hogy ez a lépés végre rákényszeríti majd a kormányt a gazdaság mielőbbi megreformálására. Némelyek azonban inflációtól tartanak. Nina Peskar 20 éves diáklány így nyilatkozott: „Várom, hogy bevezessék az eurót, mert ezentúl könnyebb lesz külföldre utazni, ugyanakkor félek, hogy így majd felmennek az árak.”

3. Vizsgafordítás (3. számú)

A volt kommunista Szlovénia csatlakozik az euróhoz

Az újévi ünnepségekkel a szlovénok készen állnak a váltásra. A jelenlegi valutát, a tolárt a következő 14 napban kivonják a forgalomból. A 2004-ben csatlakozott 10 EU tag közül Szlovénia lesz az első aki eleget tesz a csatlakozáshoz szükséges gazdasági követelményeknek, hogy átvegye az egységes valutát. Ezzel a 13. országgá válik az eurozónában. A szlovén pénzügyminiszter, Andrej Baljuk sz elsők között vett ki szlovén eurót egy bankautomatából. „Kivételesen boldogok és büszkék vagyunk. Nemzeti feladatnak tekintettük és teljesítettük az összes feltételt, hogy ezt valóra váltsuk. Reméljük, hogy növelni fogjuk az exportunkat és a dolgok majd gyorsabban mozognak, mint azelőtt.” – mondta.

Az infláció vonatkozásában

A szlovénok nyugodtnak látszanak a változás miatt, mondja a BBC riportere, Nicholas Walton Ljubljánában. Az euró lesz a negyedik valuta amit használnak, kevesebb, mint 2 évtizeden belül. A tolárt azután vezették be, miután Szlovénia elvált Jugoszláviától 1991-ben.

A kormányt ért kritikák ellenére, főként a változás javára azt mondják, ez majd bátorítja a kormányt gyorsabb gazdasági reformokra. De néhányan félnek, hogy az euró bevezetése inflációhoz fog vezetni. Nina Peskar, egy 20 éves diák mondta: Örömmel várom az eurót, mert könnyebbé teszi a külföldre utazást, de ugyanakkor félek, hogy az árak felmennek.”

4. Vizsgafordítás (9. számú)

Az ex-kommunista Szlovénia csatlakozik az eurohoz

Az Újévi ünnepség adott helyet annak, hogy a szlovének felkészüljenek az átállásra. A létező pénznem, a tolar fokozatosan meg fog szünni az elkövetkező 14 napban. Szlovénia az egyike az első 10 új EU tagnak, aki 2004-ben csatlakozott, ahhoz hogy megfeleljen a gazdasági körülményeknek, el kellett fogadnia az egyéni pénznemet. Így a 13-dik ország lett az euro zónában. A szlovén pénzügyminiszter, Andrej Baljuk, egyike volt az első embereknek akik a forgalomból kivonták a slován eurót az elektromos pénzautomatákból. „Mi kiválóan boldogok és büszkék vagyunk. Mi elfogadtuk ezt mint nemzeti projektet és beleépítettük az összes kritériumot ami ezt a valóságot képezi. Mi reméljük hogy az exportjaink növekedni fognak és a dolgok gyorsabban mozgásba lendülnek mint előtte.” mondta Andrej Baljuk.

Inflációs gondok

A szlovének úgy tünnek hogy belenyugodtak a változásba, mondta a BBC-nek Nicolas Walton Ljubljánában. Az euró lett a negyedik árfolyam, amit használtak kevesebb mint 2 évtized alatt. A tolárt azután vezették be hogy Szlovénia levált Jugoszláviától 1991-ben. Egyes kritikáknak a kormányzatból érdekében állt a változás, azt mondván hogy ez majd felbátorítja a kormányt hogy sokkal gyorsabban megújítsa a gazdaságot. De egyes aggodalmak az inflációhoz fognak vezetni. Nina Peskar, a 20 éves egyetemista ezt mondta: „Én várom az eurót mert könnyebbé fogja tenni a külföldre utazást, de ugyanakkor attól félek hogy az árak növekednek.”

„Technology and Future of Translation”

(Sydney, Ausztrália, 2010. július 16-17.)

Neumayer Dénes

E-mail: ndf.ggl@gmail.com

A konferenciát a University of Western Sydney keretében működő Tolmácsolás- és Fordításkutató Csoport (Interpreting and Translation Research Group, UWS ITRG) rendezte. A most harmadszor megtartott konferencia idén „A fordítás technológiája és jövője” (Technology and Future of Translation) címet viselte és ennek megfelelően olyan előadásokat hallgathattunk meg, melyek a modern technológiák, ezek közül is elsősorban a számítógépek felhasználási lehetőségeit mutatták be a fordítás és tolmácsolás kutatásában és gyakorlatában.

A rendezvény kiemelt vendége idén Anthony Pym volt, akit Sandra Hale, az ITRG vezetője, bevezetőjében kissé humorosan a fordítástudomány „rocksztárja”-ként mutatott be. Pym, dinamikus előadasmódjával és nagyméretű témaválasztásával a szimpózium mindkét napján rászolgált erre a jelzőre. Előadásai mindenkit bevonzottak a folyosókról, és élvezetes előadasmódjával mindvégig éber figyelemre készítette a hallgatóságot.

A tarragonai professzor az első napon plenáris előadást tartott „A nyelvtechnológiák hatása a fordítószakra” (The impact of language technologies on the translation profession) címmel, míg a második napon egy nagyon mozgalmas, a közönséget aktívan bevonó plenáris workshopot vezetett „Mi történik a fordítók agyában? Jelenlegi ismereteink és azok lehetséges alkalmazásai” (What happens in translators’ brains? What we know and how we might apply it) címmel. Az előadások plenáris jellegükhöz méltóan nem sok szigorúan vett tudományos újdonsággal szolgáltak, de kiválóan összefoglalták az eddigi kutatási eredményeket, és azok továbbgondolására készítettek.

Mindkét napot Pym plenáris előadásai nyitották meg, és a többi program ezek után következett. Pénteken, az első napon, három további plenárist hallgathattunk meg. Ignacio Garcia (UWS) előadásában beszámolt kutatásáról, melyben a tradicionális módon, valamint a számítógéppel és utószerkesztéssel készített fordítások gyorsaságát és minőségét hasonlította össze. Eredményei szerint mindkettő körülbelül ugyanannyi időt vesz igénybe, de az utószerkesztett változatok általában jobb minőségűek. Garcia után Uldis Ozolins (UWS) következett, aki a telefonos tolmácsolásról született eddigi kutatásokat és a szakma e különleges ágának jelenlegi helyzetét foglalta össze. Elmondta, hogy az Ausztráliából indult módszer egyre terjed a világon, és különösen azokban az országokban tett szert nagy jelentőségre, ahol sok, a helyi nyelvet kevésbé beszélő bevándorló van. A plenáris előadások végül Lachlan Simpson előadásával végződtek. Simpson, aki eredeti foglalkozása szerint informatikus, de már hosszú évek óta informatikai felelősként és a számítógéppel segített fordítás (Computer Assisted Translation, CAT) oktatójaként tevékenykedik a melbourne-i

Monash Egyetem (Monash University) fordítóképzésében, előadásában arról számolt be, hogy kinek, mit és hogyan oktatnak munkahelyén. Számomra beszédében az volt a legérdekesebb mozzanat, amikor rávilágított, hogy a számítógépek használatára való oktatás a mai formájában rövidesen (akár néhány év múlva!) elveszti jelentőségét, hisz várhatóan az addigra felnövő generáció szinte minden tagja eléggé tisztában lesz a szükséges felhasználói ismeretekkel ahhoz, hogy feladatukat különösebb informatikai képzés nélkül is el tudják látni.

A plenáris előadások után két szekcióban folytak tovább az előadások. Én az egyes szekciót választottam, ahol először Bartolomé Mesa-Lao (Barcelonai Szabadegyetem [Universitat Autònoma de Barcelona], Spanyolország) ismertette doktori kutatásainak eredményeit. Azt vizsgálja, hogy hogyan változnak meg az explicitációs mechanizmusok a fordított szövegekben különböző CAT szoftverek használata következtében. Kutatásait nagyon nagy mintán, és egy bőkezű ösztöndíjnak köszönhetően profi fordítók munkájának megfigyelésével folytatja. Igaz, egyelőre csak részeredményekről tudott beszámolni, de már ezek is jelentősnek mondhatók. Eredményei megcáfolták hipotézisét, mely szerint minél összetettebb fordítássegítőszoftvert használnak a fordítók, annál kevesebb az explicitáció. Ehelyett azt figyelte meg, hogy a legkevesebbet azok a fordítók explicitálnak, akik valamely átmeneti megoldást használnak, vagyis használnak ugyan valamilyen szoftvert, de nem a profi programokat. Pontos eredményeket jövő év elejére szeretne elérni, és biztos vagyok benne, hogy halunk még róla. (Előadásában egyébként Klaudy professzor asszony nevét is megemlítette.) Mesa-Lao után Dahui Dong (UWS) következett, aki egy olyan kutatást mutatott be, melyben számítógépes, kulcsszavas keresés segítségével, absztraktokat vizsgálva mutatta ki, hogy a taiwani fordításkutatók témái miként különböznek a nemzetközi porondon leginkább közkedvelt témáktól. Eredményeiről, melyek egyértelmű eltéréseket mutattak ki a helyi és a nemzetközi trendek között, elemezhető, kapcsolódásokat mutató, 3D-s ábrákat készített és mutatott be.

A péntek délutáni program egy kerekasztal-beszélgetéssel kezdődött, mely inkább a gyakorló fordítóknak szólt, mint a kutatóknak. A beszélgetés résztvevői azt boncolgatták, hogy a jövőben várható, illetve a már ma is elérhető technikai újítások hogyan fogják befolyásolni a fordítók jövőjét. Sokféle vélemény elhangzott, de egyben mindenki megegyezett: a szakma mostanság is sokat változott, és elkerülhetetlen, hogy még jobban megváltozzon a közeljövőben, mely átalakulások legfontosabb kiváltói a legújabb technikai eszközök. A napot végül workshopok zárták. Én Ignacio Garcia foglalkozására ültem be, ahol elsajátíthattam néhány praktikus fogást az interneten is elérhető fordítássegítőszoftverek használatához.

A szombati napon Anthony Pym plenáris workshopja után ismét két szekcióra bontották az előadásokat. Én két olasz doktori hallgató (Anna Fellet és Valeria Cannavina, V. Szent Piusz Római Szabadegyetem [Libera Università San Pio V Roma]) előadását hallgattam meg, akik egy olaszországi bázisú, de nemzetközi kereskedelmet folytató, konyhaberendezéseket gyártó cég dokumentációs stratégiáját alakítják át doktori kutatásuk részeként. Céljuk egy olyan, leegyszerűsített nyelvezet bevezetése a használati útmutatók és műszaki

leírások elkészítéséhez, melyet a ma rendelkezésre álló fordítóprogramok is sikerrel tudnának fordítani. Ezzel a cég költségvetésében fordításokra szánt igen jelentős mértékű kiadást szeretnék nagymértékben lecsökkenteni. Programjuk még csak a kezdeti szakaszban van, de eredményeik már most is nagyon ígéretesek, mert módszerük működik, és képesek voltak a céloknak teljesen megfelelő fordításokat létrehozni.

A délutánt a második napon is workshopokkal kezdtük, melyekből Rika Shimo-Malmberg (Monash Egyetem) foglalkozásáról számolhatok be, melyen azt ismertette, hogy hogyan használt fel videókonferencia-technikát a tolmácsolásban. Egyik diákja távoli lakhelye miatt csak ritkán tudott személyesen megjelenni az órákon, ezért a technika segítségével vonták be a munkába. Ennek a módszernek kiterjesztése lehetőségeiről és a technikai akadályokról tartottunk vitát, megegyezve abban, hogy bár a technika még nem tökéletes, de működik, és nemcsak a jövőben, hanem a jelenben is egyre többször szükséges hasonló módszereket alkalmazni az oktatásban.

A konferenciát végül egy kerekasztal-vita zárta le, melyben két, kiváló professzorokból álló „csapat” vitatkozott azon, hogy vajon a technológiák használata csökkenti-e a fordítók készségeinek színvonalát. A vita során mind a pro, mind pedig a kontra oldal nagyon jó érveket sorakoztatott fel. A kiegyenlített küzdelmet és a téma aktualitását az is jól mutatja, hogy a végén a közönség egyenlő arányban szavazott mindkét félre, így nem született se győztese, se vesztese a vitának, azonban azt hiszem, minden közreműködőnek és hallgatónak javára vált a részvétel.

Összességében elmondható, hogy a szimpózium színvonalas és jól szervezett volt. Különösen dicséretes ez annak a fényében, hogy a regisztráció ingyenes volt, és szombaton még ebédet is biztosítottak a szervezők minden jelenlévő számára. Leszámítva a fűtés hiányát az előadótermekben (mely azért még a sydney-i télben is kellemetlen volt kissé), hibátlan szervezőmunkát végzett Sandra Hale és csapata, és azt hiszem, méltán állíthatom, hogy a részvétel minden megjelent számára hasznos, érdekes, így érdemes volt.

Az EU nyelvpolitikája – a magyar elnökség nyelvi előkészítése

(Budapest, 2010. november 26.)

Makkos Anikó

E-mail: makkos.aniko@gmail.com

A 2010 őszén az ELTE Bölcsészettudományi Kar Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke által szervezett és lebonyolított konferencia a 2011. január 1. és június 30. között esedékes magyar uniós elnökség nyelvi előkészítésének kérdéseivel, tágabb értelemben pedig az EU nyelvpolitikájával foglalkozott, és kimondott célja volt, hogy a tanszék tolmácsszakos hallgatóit szólítsa meg. A rendezők és a meghívott előadók ugyanis fontosnak tartották, hogy az elnökség kapujában a jövő szakemberei első kézből kapjanak információt az európai nyelvpolitika aktuális és számukra is fontos kérdéseiről.

A konferencia apropóját az a tény adta, hogy Marco Benedetti, az Európai Bizottság Tolmácsolási Főigazgatóságának főigazgatója a magyar elnökség nyelvi előkészítése keretében rövid látogatást tett Magyarországon, így lehetőség nyílt arra, hogy felkérjék egy előadás megtartására. Az ő személye mellett a rendezvény másik különlegességét a közreműködő diákok jelentették, hiszen az angolul, franciául és magyarul elhangzó előadások megértését az ő szinkrontolmácsolásuk lette lehetővé minden résztvevő számára. A tolmácsoló hallgatók saját bőrükön tapasztalhatták meg a konferenciatolmácsolás szépségeit és nehézségeit, de a hallgatóság soraiban ülő társaik is gyakran beleérték magukat a tolmács szerepébe, illetve figyelemmel kísérték a „dolgozók” tevékenységét. A konferencia így több szempontból is igen hasznos volt a diákok számára.

A rendezvény elnöke Klaudy Kinga volt, a Fordító- és Tolmácsképző Tanszék alapítója és vezetője, aki örömmel üdvözölte az előadókat és a szép számú hallgatóságot. Őt követték a házigazda kar jelenlévő vezetői: Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánja és Károly Krisztina, a dékán oktatási és tanulmányi ügyi helyettese, akik az intézmény nevében köszöntötték az egybegyűlteket, és a kar és a tolmácsképzés rövid bemutatása után sikeres tanácskozást kívántak.

Az előzetesen meghirdetett programnak megfelelően a konferencia kiemelt vendége, Marco Benedetti úr nyitotta meg a tanácskozás szakmai részét. A *Nyelvhasználat az Európai Unióban: távlati elképzelések és realitások* címet viselő előadás átfogó képet adott az Európai Uniónak a nyelvtudást és nyelvhasználatot érintő hivatalos álláspontjáról. Az előadó hangsúlyozta, hogy bár a nyelvoktatás a tagállamok belső ügye, a nyelvtudás oldja a társadalmi elszigeteltséget, és elsődleges fontosságú az európai mobilitás szempontjából. Az EU új, 2020-ig terjedő stratégiájának részeként az Európai Bizottság meghirdette a Youth on the Move programot, melynek elsődleges célja, hogy az európai fiatalok olyan tudás, képességek és tapasztalatok birtokába juthassanak, melyek elősegítik sikeres munkavállalásukat. A program külföldi ösztöndíjakat és képzést is biztosít, mivel egy független kutatás megállapította, hogy a munkavállalók több

mint 40%-a igen hasznosnak tartja a külföldi tanulmányok és munkavállalás során szerzett tapasztalatokat. Az Európai Bizottság már komoly eredményeket ért el eddig is mobilitási ösztöndíjprogramjaival, mint amilyen az Erasmus, a Leonardo da Vinci, a Grundtvig vagy a Marie Curie.

Benedetti úr emlékeztetett az úgynevezett barcelonai irányelvre (2002) is, mely az EU polgárai számára távlati célként saját anyanyelvük mellett két másik nyelv használatát írja elő. Az irányelv azt is kimondja, hogy az idegen nyelvek elsajátításának lehetőségét minden európai állampolgár számára biztosítani kellene minél korábbi életkorban. A megfelelő nyelvi oktatás hiánya ugyanakkor oda is vezethet, hogy nincsenek meg azok a nyelvi alapok, amire a tolmácsolást építeni lehetne. Az előadó példaként említette, hogy az Unió intézményeiben jelenleg hiány van angol anyanyelvű tolmácsokból, mert az angol anyanyelvű fiatalok kevésbé motiváltak az idegen nyelvek tanulásában. Véleménye szerint ma a határ az egynyelvű és a többnyelvű emberek között húzódik, míg régen ugyanez a választóvonal az írástudás volt. Napjainkban több nyelv ismerete gazdasági szempontból is előnyös az európai polgárok számára: a nyelvi ipar 10%-kal nő minden évben Európában, de a cégeknek még 11%-a könnyelhet el üzleti veszteséget a nyelvi korlátok miatt. Az EU döntéshozói ma már soknyelvűek, és a hivatalos nyelvek száma is folyamatosan nő: mára a 2007-ben csatlakozott ír nyelvvel elérte a 23-at.

Benedetti úr örömmel állapította meg, hogy az Európai Unió eddig is támogatta, és ezután is támogatni fogja a tolmácsolást, mert a soknyelvű Európának szüksége van a jól képzett szakemberekre. Csak a Tolmácsolási Főigazgatóság tevékenységi körében évente 150 000 tolmácsolási nappal számolnak, és napi 800 tolmácsot alkalmaznak, tehát számukra elengedhetetlen az utánpótlás. Ezért is tartja a főigazgató különösen fontosnak a 15-25-éves korosztály megnyerését a tolmácsolás szakmájának, amiért az utóbbi időben több kampányt is indítottak a fiatalok által látogatott közösségi portálokon és kedvelt videómegosztó oldalakon. Például egy kisfilm után, amely a litván fiatalokat célozta meg és a konferenciatolmácsolást mutatta be, nyolcszorosára növekedett a szakma iránt érdeklődők száma Litvániában. Ugyanilyen pozitív eredményt hozott az angol anyanyelvűek számára készült reklámfilm, ezért hasonlókat terveznek még további gyakoribb európai nyelveken, mint például a francia, német, spanyol vagy az olasz nyelv. Az előadó felhívta a jelenlévők figyelmét az Interpreting for Europe Facebook-oldalra, amit információs és szórakoztató tartalomként határozott meg. Az oldal lehetőséget ad arra is, hogy az érdeklődők kérdéseket tegyenek fel az európai uniós tolmácsolással kapcsolatban, melyekre közvetlenül a szolgálat alkalmazottai válaszolnak.

Benedetti úr előadását azzal folytatta, hogy az Európai Bizottság különösen fontosnak tartja a tolmácsolás támogatását, amit az is jelez, hogy a képzésben részt vevő egyetemeken kiemelt támogatást élveznek. Ez magában foglal pedagógiai asszisztenciát, illetve egyetemi pályázatokat és diákoknak nyújtott ösztöndíjakat is. Az ELTE és a BME tolmácsolási hallgatói évente 2200 euro értékben kapnak ösztöndíjat a Tolmácsolási Főigazgatóságtól, valamint lehetőségük van brüsszeli tanulmányúton való részvételre, ahol a gyakorlatban is láthatják az intézmények működését. Az előadó külön megköszönte és méltatta az ELTE

BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszékén folyó egyenletesen magas színvonalú szakmai munkát. A házigazda intézmény méltán lehet büszke arra, hogy a Tolmácsolási Főigazgatóság alkalmazásában álló 17 magyar anyanyelvű tolmács többsége a tanszék volt hallgatója. Ezután Benedetti úr néhány számadattal is illusztrálta a magyar tolmácsok európai bizottsági tevékenységét: kiemelkedően jó eredménynek tartotta, hogy 2009-ben a bizottság által igényelt magyar tolmácsolások 90%-át tudták biztosítani, a gyűlések 10,9%-a magyar nyelvű volt, és 85 szabadúszó tolmácsot is tudtak foglalkoztatni. A jövővel kapcsolatban a főigazgató arra figyelmeztetett, hogy a magyar soros elnökség miatt megnő az igény a magyar anyanyelvű tolmácsok iránt, de a minőség ugyanolyan fontos kritérium marad, mint eddig, mivel a nyelvi kombinációk nagy száma miatt a tolmácsolás igazi csapatmunka, ahol mindenkinek kiváló teljesítményt kell nyújtania.

Végezetül az előadó hangsúlyozta, hogy bár jelenleg Európában egyértelműen az angol nyelv tekinthető közvetítő nyelvnek, az Unió szükségesnek tartaná még egy, akár mesterséges nyelv széleskörű elterjedését is. Ugyanakkor, ha a világban zajló változásokat is figyelembe vesszük, esélyesnek látszik erre a szerepre a spanyol vagy a mandarin kínai nyelv is.

A Fordítási Főigazgatóság későbbi sajtóközleményéből megtudhattuk, hogy Marco Benedetti úr elsősorban azért érkezett Magyarországra, hogy tárgyalásokat folytasson a kormány képviselőivel az elnökség nyelvi előkészítéséről, különös tekintettel a tolmácsolási feladatokra. A nap folyamán találkozott Hoffmann Rózsával is, a Nemzeti Erőforrás Minisztérium oktatásért felelős államtitkárával, akivel a tolmácsképzés aktuális kérdéseiről, feltételeiről és fontosságáról cserélt eszmét.

A tanácskozás ezután a Fordító- és Tolmácsképző Tanszék több oktatójának és a BME Idegennyelvi Központ Alkalmazott Nyelvészeti Csoportja vezetőjének előadásaival folytatódott. Elsőként Láng Zsuzsa, az FTT oktatója beszélt képzésükről *A European Masters in Conference Interpreting elmúlt 10 évéről* címmel. Ezt a posztgraduális, konferenciatolmácsokat intenzív módon képző szakot európai egyetemek konzorciuma indította az Európai Bizottsággal és az Európai Parlamenttel együttműködve 2001-ben. 2010-ben 18 európai ország egy-egy egyeteme volt tagja a közösségnek (Magyarországról az ELTE), melynek mobilitási programja lehetőséget és anyagi forrást biztosít 2 hetes látogatásokra a tolmácsolók számára egy-egy partnerintézménybe, illetve Brüsszelbe, valamint a képzésben részt vevő oktatók nemzetközi tapasztalatcseréjét is támogatja.

Láng Zsuzsa külön kiemelt egy internetes tanulási eszközt, a nemzetközi szakmában „Speech Repository”-ként ismert beszédgyűjteményt, amely alapvetően járul hozzá, hogy a kurzus hallgatói gyakorlati jártasságot szerezzenek a tolmácsolás különféle típusaiban. Az ELTE-n a képzés 400 kontaktóráját 600 saját gyakorlati óra egészíti ki, mely során többek között ennek az eszköznek a segítségével gyakorolhatnak a hallgatók egyénileg, illetve párban. Az Európai Parlament, a tagországok parlamentjei és az Európai Tanács által rendelkezésre bocsátott beszédek nemcsak egyéni gyakorlásra alkalmasak, de lehetőség van arra is, hogy a hallgatók felvételt készítsenek saját tolmácsolásukról, azt

oktatóik meghallgassák és értékeljék. Jelenleg a gyűjtemény – melyhez világszerte több, mint 100 egyetem tolmácsolója fér hozzá ingyenesen – 1250, nehézség szerint rangsorolt beszédet tartalmaz, de ez a szám folyamatosan növekszik.

A következő előadó Kelemen Éva volt a Budapesti Műszaki Egyetemről, aki az angol nyelvű beszámolók után francia nyelvre váltott. Előadásának címe *A BME nemzetközi fordító- és tolmácsolásának bemutatása* volt, melynek kiemelt részét képezte a LinguaPark Klaszter ismertetése. A klasztert az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatósága, hat magyarországi egyetem (Budapesti Műszaki Egyetem, Corvinus Egyetem, Debreceni Egyetem, Miskolci Egyetem, Szegedi Tudományegyetem és Szent István Egyetem) és 12 kft. alapította azzal a céllal, hogy elősegítse a nyelvi szereplők együttműködését. A csoportosulás nyílt, bármilyen intézmény vagy szervezet csatlakozhat hozzá, aki céljaival egyetért.

A konferencia kiadott programja szerint még két előadó várt felszólalásra, amikor is váratlanul újabb vendég érkezett a kari tanácsterembe és foglalt helyet az emelvényen. Klaudy Kinga levezető elnök ekkor meleg szavakkal üdvözölte Olga Cosmidou asszonyt, az Európai Parlament Tolmácsolási és Konferenciaszervezési Főigazgatóságának főigazgatóját, aki szót is kért és kapott a következő előadó, Boronkai-Roe Zsuzsa után. Az FTT oktatója *Utak a multilingvizizmushoz – két projekt bemutatása* című előadásának kiinduló gondolata az volt, hogy a nyelvtanulásnak és nyelvoktatásnak kettős célja van: egyrészt hozzájárul az ember személyes fejlődéséhez, másrészt olyan munkacímeket biztosít, amely rendelkezik gyakorlati és interkulturális képességekkel is. Mindkét projekt, melyre az előadás címe utalt, a nyelvtanulást segíti elő azzal, hogy új anyagokat és eszközöket dolgoz ki, illetve ezekhez hozzáférést biztosít, és fejleszti a nyelvi tudatosságot. Az első együttműködés a LANTERN névre hallgatott – a betűszó a „Language Teaching Resources and News” program rövidítését takarja –, és az Európai Bizottság támogatásával jött létre 2007-ben. A program a nyelvtanároknak nyújtott segítséget és kínált a tanítás során használható anyagokat több nyelven és több szinten. A projekt több témát is felölelt, ezek egyike a korai nyelvelsajátítás volt.

Boronkai-Roe Zsuzsa előadásának második részében a jelenleg is futó Lingu@net Europa projektet ismertette, mely szintén az Európai Bizottság pénzügyi támogatása segítségével jött létre. Az Interneten könnyedén megtalálható oldalt európai, a nyelvtanulásban jártas szakemberek fejlesztették ki, és jellemzője, hogy elsősorban a nyelvtanulót célozza meg. Az oldal 20 nyelven érhető el, és 3781 további internetes kapcsolatot kínál fel használoknak. A nyelvtanuló segítséget kap nyelvi szintje meghatározásához, lehetősége nyílik új, személyre szabott tanulási módszerek kipróbálására, kapcsolatba léphet más nyelvtanulókkal, és többféle keresési módszer közül is választhat, például akár az oldal fejlesztői által katalogizált szócikkek is segíthetik a kívánt anyagok megtalálásában.

A nyelvoktatást és nyelvtanulást segítő projektek ismertetése után a konferencia meglepetésvendége következett, aki egyenesen a jelenlévő hallgatókhoz fordult, és személyes hangvételű hozzászólása felrázta a sok információtól már

kissé fáradt közönséget. Cosmidou asszony mondanivalója felettébb gyakorlatias volt, és középpontjában az állt, hogy a mai fiataloknak feltétlenül meg kell ismerniük az Európai Parlament tevékenységét, mert – bár ennek sokszor nincsenek tudatában –, már most is nagy hatással van a mindennapjaikra, és mint jövődöbéli tolmácsoknak ez adhat munkát számukra a jövőben.

A konferencia záróakkordja Szabari Krisztinának, az FTT oktatójának és egyben aktív európai uniós konferenciatolmácsnak rövid, de annál figyelemfelkeltőbb, a tolmácsoláspolitikát érintő felszólalása volt. Az előadó arra hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy Magyarország soros elnöksége alatt a küldötteknek és a hivatalos eseményeken felszólaló politikusoknak alaposan meg kellene fontolniuk, hogy milyen nyelven szólalnak meg. Ő egyértelműen az anyanyelv használata mellett szállt síkra, mert az ad igazi magabiztosságot az előadónak, és mert ebben a helyzetben a tolmácsok tevékenysége által nyelvünk csak gazdagodhat. Szimbolikus jelentőségűnek is tarthatjuk, hogy Szabari Krisztinának ezzel a magyar nyelvű hozzászólásával zárult a szakmai tanácskozás.

Azt gondolom, hogy a konferencia nemcsak a jövő tolmácsainak kínált érdekes információkat, hanem a nyelvek, a nyelvtanulás és a tolmácsolás európai vetülete iránt érdeklődők számára is hasznosan telt. A konferencián elhangzottak birtokában a magyar uniós elnökség eseményeit nyomon követve a résztvevők minden bizonnyal árnyaltabban tudják megítélni, hogy mennyire képesek a magyar nyelvi szakemberek megfelelni az elnökség kihívásainak, és hogy a konferencia által felvázolt nyelvi felkészülés mennyire volt sikeres.

Ligia Stela Florea, Catherine Fuchs

Dictionnaire des verbes du français actuel

(Paris: Editions Ophrys, 2010. XXIII + 269 pp.)

ISBN 978-2-7080-1245-5)

Balogh Péter

E-mail: peter.balogh@orange.fr

Jóllehet a francia szótárirodalom közismerten a világon a legszínvonalasabbak közé tartozik, így a francia nyelvű közönség meglehetősen elkényeztetett az újdonságok terén is, a most bemutatandó munka több szempontból is figyelmet érdemel. Méreteit, terjedelmét tekintve semmiképp nem nevezhető impozánsnak, fellapozva mégis érdekes kép tárul szemünk elé – legalábbis a szokványos egynyelvű szótárakhoz képest: a megszokott, pirossal szedett címszavak után a kiejtés, majd az igéhez kötődő segédige által alkotott címsorok után furcsa rövidítések, kiemelések következnek (amelyek erősen emlékeztetnek egy újnak tekinthető nyelvtanra), majd dőlttel szedett példamondatok mindjárt utánuk szinonimákkal. Mire és kinek jó egy ilyen szótár? Hogyan kell egyáltalán használni?... – ilyen és ehhez hasonló kérdések vetődnek fel az érdeklődőben.

A szerzők közül Ligia-Stela Florea Kolozsvárott a francia nyelvészet professzora, és mindenképpen megemlíteném vele kapcsolatban, hogy korábban már jelent meg irányítása alatt egy francia-román igei szótár. Catherine Fuchs a LATTICE (*Langues, Textes, Traitements informatiques, Cognition*) nevű CNRS kutatóműhely egyik vezető professzora, számtalan, sokak számára referenciaként szolgáló francia nyelvészeti témájú munka szerzője, specialitása a szemantika. Szintén meg kell még említeni a szerzők mellett Frédérique Mélanie-Becquet nevét, aki szintén az imént említett CNRS kutatóhely alkalmazottja, ő a lexikográfia szakembere. Elmondható tehát, hogy olyan szerzőkről van szó, akik valószínűleg tökéletesen ismerik a szótárpiac jelenlegi helyzetét, és ez egyúttal arra is garancia, hogy olyan munkával állnak elő, amely nem egy, vagy akár több, már létező szótár mellé állít még egy ugyanolyat, csak újabbat, a szótárgyűjtők legnagyobb öröme. Újszerű munkával előállni pedig, amint azt fentebb is jeleztük, a francia szótárpiacon nem könnyű: természetesen számos szótár foglalkozik már az igékkel, bizonyos értelemben ez a terület tehát már valóban tekinthető „lerágott csontnak”. Mit nyújt tehát a szóban forgó *Dictionnaire des verbes*?

A szótár a nyelv minden használójához szól, mivel a mai sztenderd francia legfontosabb szerkezeteit vonultatja fel 2500 ige segítségével. A szerzők elsősorban három célcsoportnak ajánlják különösen: a francia nyelvet tanulóknak, a franciát anyanyelvként vagy idegen nyelvként tanítóknak és fordítóknak. A kötet első lapjain egy rövid, magyarázó kivonatot találunk, amely két kiválasztott szócikk segítségével bemutatja a címszavak szerkezeti felépítését, illetve a

szócikkekben található rövidítések, jelölések értelmét. A már említett címsor után az egyes alkalmazások, kontextusok, igei szerkezetek következnek, amelyeket rövidítések követnek: **SN + V_{nég}**, **V + SN**, **V_{nég} + SN**, **V_{nég} + SN de SN**, **SN se V**, **SN se V_{nég}** stb. Ebből mindjárt látható, hogy a szintaxis szerepe igen nagy, a cél pedig az, hogy az adott ige lehetséges „szintaktikai vázai” tudatosuljanak a felhasználókban. Ez valójában sokkal hasznosabb, mint a szintén gyakran említett példamondatok megjegyzése, amelyek alapján mindig az adott példához hasonló mondatokat gyárthatunk, ugyanis a szerkezetek előtérbe állításával tulajdonképpen kész sémákat kapunk, amelyeket a kontextusnak megfelelően tölthetünk fel. A bemutatásra kiválasztott kontextusok mellé szinonimákat, illetve ezek hiányában körülírásokat találhatunk. Elmondható tehát, hogy az egyes igékre a nyelvi leírás minden szintjén találunk információkat: fonetika és morfofonológia (kiejtés, helyesírás), szintaxis (szerkezetek, szintagmák a rövidítésekkel) és az imént látott szemantika¹. A címszóban szereplő igeire vonatkozó utalások a jobb áttekinthetőség kedvéért mindig szürkével kiemelve jelennek meg. A címszavakban találhatunk még stilisztikai információkat is. Habár az iménti, illetve ehhez hasonló rövidítések alighanem a célközönség többsége számára egyértelműek, a szerzők semmit nem bíztak a véletlenre: a következő oldalakon részletes magyarázattal mutatják be őket azok számára, akik nem egyetemek nyelvszakjain tanultak nyelvtant. Az egyes igék sajátosságai külön figyelmet kaptak: például a lehetséges bővítmények, illetve azok helye az igéhez képest, sorrendjük esetleges felcserélhetősége. Magától értetődően a jelentésenként külön megadott szinonimáknál is megjelenik minden esetben a prepozíciós vonzat, az esetleges stilisztikai különbségek a címszóban szereplő igéhez képest és valamennyi egyéb, ehhez hasonló, a felhasználás szempontjából fontosnak tekinthető információ.

A szótár használatának bemutatását követő, viszonylag terjedelmes *Előszóban* (11 oldal) a szerzők megindokolják, hogy miért éppen az igék bemutatására koncentrálnak: az igék ugyanis a mondatok szemantikai-szintaktikai középpontját képezik, vagyis a tulajdonképpeni mondatot csírájában. Az ige köré szerveződő elemekkel tehát a mai francia alapszerkezeteit lehet bemutatni, amelyek segítségével további mondatokat lehet alkotni. Az általános szótárak (amelyek egy adott nyelv szókincsének jelentős részét felölelik) célja elsősorban a szavak jelentésmezőjének bemutatása, esetleges megjegyzésekkel az etimológiára, illetve a derivált alakokra. Az igeszótár ezzel szemben az igei lexéma bemutatását tűzi ki célul, nem pusztán a jelentésekre összpontosítva, hanem az igei valenciát, illetve az argumentumszerkezetet (a lehetséges bővítményeket) is részletesen tárgyalja. Az általános szótárak célja a jelentések kontextusoktól mentes, minél tágabb körű bemutatása, míg az igeszótár arra összpontosít, hogy egy igei mag hogyan képes aktualizálni az egyes konkrét

¹ A szerzők konzekvensen megkülönböztetnek egy negyedik szintet is, amelyet lexikai-stilisztikai szintnek neveznek, a szintaktikai és a szemantikai szint közé helyezve. A magyar nyelvleírás hagyományai szerint ez nem tekinthető önálló nyelvi szintnek, ezért csak hármat jeleztünk.

jelentéseket. A szerzők kifejezett célja, hogy a szótárt a lehető legszélesebb közönség használhassa, ne csak a komoly, egyetemen szerzett nyelvészeti ismeretekkel rendelkezők: élesen elkülönítik munkájukat a kizárólag kutatási céllal létrehozott hasonló munkáktól, amelyek a felhasználók többsége számára elérhetetlenek és egyben kezelhetetlenek is. Éppen ezért nem is volt szándékuk a teljességre való törekvés: ezt felülírta az áttekinthetőségre, kezelhetőségre való törekvés – a legfontosabbnak tekinthető igék bemutatása. (Ezzel a megjegyzéssel a tudományos körökből esetleg érkező kritikák egy része elhárítható.) Vannak azonban sajtóságok az eddigi, nagyközönségnek szánt igeszótárakhoz képest is. Nem jelenik meg például a tárgyas/tárgyatlan fogalom az igékkel kapcsolatban: a szerzők úgy gondolják, hogy a kontextuson kívüli ige esetében ez a fogalompár értelmezhetetlen. Az ige ugyanis mindig rendelkezik argumentumszerkezettel (igei valencia), amely alkalmassá teszi bizonyos alkalmazásokra. Ebből a virtuális szerkezetből úgy tud kikerülni és mondatba illeszkedni, hogy más lexémákkal kapcsolatba lép, amelyek „aktiválják” az így megalkotott argumentumszerkezetet, és minden esetben ebből alakul(nak) ki az adott jelentés(ek).

A következő, *Structure de l'ouvrage* című alfejezet elsősorban azoknak szól, akik nem ismerik a nyelvészeti terminológiát. A szerzők megjegyzik, hogy azok, akiknek ez ismerős, nyugodtan ugorják át ezt a részt, és olvassák el egyből a *Hogyan használjuk a szótárt?* című fejezetet, illetve a szimbólumok bemutatását. (Megjegyzendő, hogy itt némi következetlenség rejlik, hiszen az első pár oldalon pontosan ezt találjuk, és ezek az információk később már sehol nem jelennek meg...) Ebben a részletes bemutatásban pontosan elmagyarázva megismerhetjük, hogy a kiejtést egy nemzetközi szabvány alapján jelenítik meg szögletes zárójelben, illetve konkrét példákon keresztül láthatjuk, hogy hogyan kell értelmezni pl. egy **se V prép SN** szerkezetet (*Jean s'est aperçu de sa gaffe*), mi a különbség az **Adv** (*Adverbe: vite, lentement* stb.) és a **SAdv** (*Syntagme Adverbial: toute la journée, de temps à autre* stb.) rövidítések között. Az így bemutatott példák között azonban problémás esetek is felmerülnek. A **V à SN** alapszerkezet a névszói szintagma funkciója szempontjából például egyaránt jelölheti a *complément d'objet indirect*-et, illetve a *complément circonstanciel*-t. A szerzők szerint ez a pusztán szerkezet szintjén mindegy, érzésünk szerint azonban hasznos lett volna a bővítmények e két fontos típusának valamilyen megkülönböztetése. A nyelvet tanuló felhasználók számára további nehézség lehet a **V prép SN** szerkezet: a *vivre* ige esetében ugyan megjelenik az *habiter* szinonima (*vivre à la montagne / en Espagne / dans le midi / sous une tente*), a *prép* (mint *préposition*) terminus használata azonban túl tágnak tűnik. Külön jelentéssel megjelenik néhány prepozíció (pl. *vivre de N 'se nourrir'*, *vivre de SN 'subsister'*, *vivre en N 'mener une vie de'*, *vivre avec SN (avec qqn) 'être en ménage'*, de például a *vivre pour / sans* összetételek sehol nem tűnnek fel, és avatatlan használó számára esetleg (tévesen) beilleszthetőek lennének a fenti gyűjtőkategóriába. A francia nyelvet jó középfokon ismerők számára azonban feltehetőleg mindez már nem jelent problémát, mivel teljesen ismeretlen igékkel aligha találkoznak a szótárban: a szinonimák, illetve a körülírások segítségével minden könnyen értelmezhető.

A szótár az igei alapú kollokációk vizsgálatához is kiindulópontként szolgálhat, számos példát találhatunk (*peupler la mémoire, piquer la curiosité* stb.). Ezek a kifejezések nincsenek külön jelölve (ennek oka lehet például az egységes definíció hiánya), és esetenként a pontos értelmezésükkel is gond lehet, mivel a szerkezet jelentése nem mindig teljes mértékben átlátható: ekkor azonban értékes segítséget nyújtanak a szinonimák, körülírások, amelyek segítségével különösebb gond nélkül világossá válik a jelentés (a fenti példák esetében *hanter*, illetve *éveiller*). A teljesen átláthatatlan jelentéssel bíró állandósult szókapcsolatok (pl. *fermer son parapluie*) viszont nem elemezhetőek szerkezetileg, így azok nem is jelennek meg a szótárban.

Szintén megjelennek az igealak függvényében jelentést változtató igék is (például visszaható, illetve személytelen szerkezetben való használatkor): *employer* vs. *s'employer à*, *faire* vs. *il se fait que*, *jouer* vs. *se jouer de* stb.

A homonimák (homográf igealakok) érdekes módon nem külön címszóként jelennek meg, hanem egy blokkon belül indexált formában. Például a *causer* igenél *causer*¹ 'bavarder', *causer*² 'provoquer'. A szerzők szerint ez főként helytakarékossági okokból van így a szótárban. Első pillantásra ez zavarónak tűnik, főleg a tilde rendszeres használatával (gyakran ~¹ és ~²-ként jelennek meg), és főként azért, mert az egyes jelentések folyamatosan váltakoznak, keverednek egymással – mivel a szerkezetek bemutatása mindig az egyszerűbbtől (pl. **SN + V** '*Ils causent*¹ toute la journée', vagy **V + SN** '~² un accident...') halad a bonyolultabb felé (**V de SN avec SN** '*Il cause*¹ des dernières nouvelles avec ses amis' vagy **V + SN à SN** '~ des ennuis à qqn'). Némi használat után azonban ez megszokható, nem túl zavaró, mivel a példamondatok esetében a jelentések világossá válnak (ha másként nem, a mondat végén megjelenő szinonimák, körülírások segítségével).

A világos, áttekinthető, alapos információk az egész szerkesztés során különös jelentőséggel bírtak. Egyetlen példa ennek igazolására: az igei bővítmények sorrendjének esetleges változása a szinonimák megadásakor. *A confier une mission à qqn* szinonimájaként *charger qqn de qqch* szerepel. Itt megfigyelhetjük, hogy az első mondatban található *complément d'objet direct* és a *complément d'objet indirect* sorrend a szinonimában megváltozik, ráadásul a kettő közé egy prepozíció is beékelődik. A figyelem felhívása céljából a *de* pirossal szedve jelenik meg, és ugyanígy, feltűnő piros felső index (*qqn*², illetve *qqch*¹) jelzi a bővítmények helycseréjét.

Befejezésül ki szeretnénk emelni néhány pontban, hogy a szótár miért lehet hasznos kifejezetten fordítók számára.

(1) A szótár minden kétnyelvű szótár mellett használva értékes kiegészítő lehet, hiszen a kétnyelvű szótárak (számos esetben igen terebélyes) jelentésblokkjainak átböngészése után, mivel a kétnyelvű szótár elsősorban a jelentésekre koncentrál, még mindig nem lehetünk biztosak benne, hogy az adott szerkezet általánosan használatos-e, és ha igen, pontosan melyik jelentés(ek)ben.

(2) A francia nyelvre, mint célnyelvre való fordításkor ellenőrizhető, hogy az általunk megalkotott szerkezet létezik-e, és ha igen, milyen bővítményekkel jelenhet meg (azaz segít elszakadni a forrásnyelv által befolyásolt gondolkodástól).

(3) A franciáról való fordításkor segít azonosítani a kontextust, és „rendet teremteni” a mondatban: a mondatok magvát alkotó igei szerkezetek esetében elválaszthatjuk a kötelező, illetve fakultatív bővítményeket, így a mondat főbb mondatrészei gyorsan azonosíthatóvá válnak.

(4) Esetenként kiválthatja a francia fordításhoz szinte nélkülözhetetlen egy-nyelvű szótárak használatát is, mivel az igei szerkezetek egyes jelentéseit így nem egy nagyobb szótár részletesebb jelentésblokkjából kell kikeresni.

A nyelvet tanulók számára szintén igen ajánlható munkáról van szó. Bár nem szerepelt a szerzők célkitűzései között, de részükre mindenképpen hasznos lett volna egy igeragozási összefoglaló beépítése a kötetbe (táblázatok formájában, legalább a fontosabb alaptípusok bemutatásával), annál is inkább, mivel például a kiejtés bemutatására van fonetikai táblázat (az IPA szimbólumaival).

Ha ezek után még mindig nem tudunk dönteni, hogy a könyvet beszerezzük-e, igénybe vehetünk egy hasznos segítséget annak elkerülésére, hogy zsákbamacskát vegyünk: a kiadó honlapján ugyanis (www.ophrys.fr), miután a keresőbe beírtuk a szótár címét, egy 22 oldalas bemutató erejéig bele is lapozhatunk (ára a kiadónál rendelve 20 Euro + szállítási díj).

Susanne Göpferich, Arnt Lykke Jakobsen, Inger M. Mees (eds.)

Behind the Mind. Methods, Models and Results in Translation Process Research

**(Copenhagen: Samfundslitteratur Press, 2009. 257 pp. ISBN:
978-87-593-1462-3)**

Zachar Viktor

E-mail: zacharviktor@gmail.com

Susanne Göpferich, a Grazi Egyetem tanára és koppenhágai kollégái szerkesztették a fenti kötetet, mely bizonyos szempontból kiegészíti a 36-os sorszámú *Copenhagen Studies in Language* című sorozatot: míg ez utóbbi elsődlegesen a szemmozgással, tekintettel foglalkozik, addig a *Behind the Mind. Methods, models and results in translation process research* címet viselő kötet a fordító agyában, a „fekete dobozban” zajló folyamatokra fókuszál.

A könyv a bevezetőn kívül tíz tanulmányt vonultat fel, amelyek különböző szempontból világítják meg a fordítás folyamatát. Mindegyikben közös vonás azonban, hogy aspektusaik alkalmazhatók az emberi agy kutatására. A kötet bevezetőben megfogalmazott legfőbb célkitűzése, hogy a szakma közelebb kerüljön ahhoz, ami a fordító agyában történik.

Az első tanulmány Susanne Göpferich nevéhez fűződik, címe *Towards a model of translation competence and its acquisitions: the longitudinal study TransComp*. A szerző először arról nyújt áttekintést, hogyan modellezték a múltban a fordítói kompetenciát és annak elsajátítását. Ennek során részletesen, ábra segítségével mutatja be Hönig 1991-es modelljét az ideális fordítási folyamatról, majd beszámol arról, milyen eredményekre jutottak a kognitív pszichológiával foglalkozó kutatók a kognitív folyamatokkal kapcsolatban különböző – nem feltétlenül nyelvi – szakemberek tevékenységének vizsgálata során.

Ezután Göpferich bemutatja saját modelljét a fordítói kompetenciával kapcsolatban, amelyet a *TransComp* címet viselő longitudinális projekt keretében három éven keresztül vizsgálnak tizenkét, fordítást tanuló diákon, és összehasonlítják tíz professzionális fordító teljesítményével. A folyamatokat számos módszer segítségével kutatják, így *think-aloud* protokollok (TAP), webkamerás felvételek, kérdőívek és retrospektív interjúk alkalmazásával. Göpferich munkája részletesen bemutatja ezeket a módszereket, kitér a kutatási kérdésekre és a már rendelkezésre álló adatok hozzáférhetőségére is.

Gerrit Bayer-Hohenwarter *Translational creativity: how to measure the unmeasurable* című tanulmánya egy, a fent említett *TransComp*-projekt keretében végzett PhD-kutatás első eredményeit tárja fel. A kutatás mérni kívánja a kreativitást a fordításban, és megfejteni azt, miképpen fejlődik ki ez a képesség

a fordítást tanuló diákokban a profi fordítókhoz viszonyítva. A munka előbb röviden ismerteti a témával kapcsolatos szakirodalmat, és megpróbálja meghatározni a kreativitás fogalmát. Ezután a szerző azt fogalmazza meg javaslatában, hogy a fordítói kreativitás hatékonyan elemezhető az absztrakció, a modifikáció és a konkretizálás folyamatainak adaptálásával. Módszerének alapját az újszerűség, elfogadottság, folytonosság és rugalmasság kritériumai jelentik, és elsősorban e dimenziók kognitív folyamataira koncentrálnak. A javasolt eljárásokat egy azonos forrásnyelvi szöveg tizenhárom különböző fordításán tesztelték, amelyek kilenc fordítóképzős hallgatótól és négy profi fordítótól származnak.

Bayer-Hohenwarther tanulmányában végül megerősítést nyer az a hipotézis, miszerint a profi fordítók kreativitása nagyobb, mint az elsőéves, fordítást tanuló diákoké.

A harmadik publikáció az előző tanulmányhoz hasonlóan szintén egy objektíven mérhetetlen jelenség mérésével foglalkozik. Kristian T.H. Jensen: *Indicators of text complexity* című munkájának célja, hogy megtalálja annak eszközét, miképpen határozható meg a szövegek komplexitása. PhD-kutatása keretében azt vizsgálja, miképpen befolyásolják a különböző komplexitási szinttel rendelkező szövegek a profi fordítók és a hallgatók szemmozgását.

Ennek során leírja, hogyan alkalmazhatók olyan objektív mutatók, mint az olvashatóság, a szógyakorosság és a nem szószerintiség arra, hogyan mérjük három különböző szöveg komplexitását. A szerző amellet érvel, hogy ezek az objektív mérések segíthetnek bizonyos szövegtípusok nehézségi fokának a meghatározásában. Az olvashatósági mutatókat általában a szövegértéssel kapcsolatban alkalmazzák, de a szerző javaslata szerint arra is használhatók, hogy felmérjük, mekkora produkciós ráfordítás szükséges a fordítási folyamat során. A szógyakorosság mögött az a feltételezés húzódik meg, miszerint minél kevésbé elterjedt egy szó, annál nagyobb erőfeszítést jelent a lefordítása. A harmadik mutató, a nem szószerintiség az idiómák, metaforák és metonímiák szövegben való jelenlétére utal – a nem szószerinti kifejezések feldolgozása a várakozások szerint nagyobb erőfeszítést kíván, mint a szószerinti kifejezéseké.

Nataša Pavlović *More ways to explore the translating mind: collaborative translation protocols* című munkája a *think-aloud* protokoll (TAP) egyik speciális, a szerző által 2007-ben megalkotott eljárás módjával, a *collaborative translation protocol* (CTP) foglalkozik. Itt két vagy több fordító verbalizációs folyamatáról van szó, amelynek során ugyanazt a forrásnyelvi szöveget fordítják és közös megegyezéssel döntéseket hoznak.

A szerző Göpferichhez hasonlóan rá kíván mutatni azokra a nehézségekre, amelyekkel a fordítók találkozhatnak, és arra, hogy miképpen oldják meg ezeket a problémákat. Ezáltal pedig nem titkoltan javítani szeretne a fordítók képzésén. Pavlović a PhD-kutatása keretében horvát fordítókat vizsgál, és ennek során rámutat a tanulmányban a CTP módszer előnyeire és hátrányaira is: előbbieik között említi, hogy a CTP esetében kisebb a stressz, mint a TAP-nál, és természetesebb helyzetről van szó, mivel a fordító egy jelenlévő partnerrel, partnerhez beszél. A módszer hátrányának tartja azonban, hogy egy bármiféle interakciót előidéző helyzet más szituációt eredményez, mint a magunkban történő gondolkodás, értékelés és döntéshozatal.

Dorrit Faber és Mette Hjort-Pedersen a kognitív folyamatokat vizsgálja a jogi fordításokban *Manifestations of interference processes in legal translation* című tanulmányában. Ennek során elsődlegesen arra helyezik a hangsúlyt, hogy az interferenciafolyamatok nagyobb mértékben jelennek-e meg a célnyelvi szövegben a kezdő fordítók esetében, mint a professzionális fordítóknál.

Rámutatnak arra, hogy jogi szakszövegek fordítása során gyakran kell explicitálni implicit információkat, de megfigyelhető a fordított eset is. Ennek kapcsán a szerzők a tanulmány bevezetőjében hivatkoznak Pápai 2004-es, valamint Klaudy és Károly 2005-ös munkáira is az explicitációval és implicitációval kapcsolatban.

Faber és Hjort-Pedersen a kísérlet során a TAP módszerével dolgozik, és nyolc, fordítást tanuló diákot, valamint két profi fordítót vizsgál, akik egy dán forrásnyelvi szöveget fordítottak le angolra. Egyértelmű végkövetkeztetést azonban még nem vonnak le a szerzők a munka végén, mert elmondásuk szerint ehhez nagyobb mintára és hosszabb kutatásra volna szükség.

Louise Denver *Unique items in translation* című munkája a mondathatárokon túlnyúló logikai-szemantikai kapcsolatok fordítását vizsgálja. A fordítóképzős hallgatókon és profi fordítókon végzett kísérlet során az egyik vizsgálati szempontot a dán *ellers* („különben”) kötőszó használata jelenti spanyol-dán fordítási irányban. A tanulmány két eredmény- és két folyamatorientált kutatás eredményeit is felhasználja, az utóbbi során TAP-ek és log-fájlok nyújtanak segítséget. Ennek során – Klaudy 1998-as munkájára hivatkozva – segítségül hívja az explicitációs hipotézist, valamint a *unique items*-hipotézist is.

Brenda Malkiel tanulmánya a *From Antonia to My Antonia: tracking self-corrections with Translog* különös címet viseli, amely utalás Willa Cather amerikai író *My Antonia* című regényére (1918), amelyből a szerző részletet idéz munkája elején. Malkiel 16 kezdő fordító önkorrektív folyamatát vizsgálja, két héber szövegnek a Translog szoftver segítségével történő angolra fordítása során. Ennek keretében a javításokat csoportokba sorolja: így megkülönböztet például nyelvtani és jelentésbeli javítást, szavak és szófordulatok törlését, majd szó szerinti újragépelését.

A szerző hipotézise szerint bizonyos szövegelemek nehézséget jelentenek az adott nyelvpárban történő fordítás során, és az önkorrektívok egy része ezekre a nehézségekre terjed majd ki. Ezzel a feltevéssel kapcsolatban a kísérlet azt igazolta, hogy a javítások 20 százaléka valóban ezekkel a nehézként azonosított szövegrészekkel kapcsolatos. A kutatás eredménye azt is mutatja, hogy az összes javítás mintegy 13 százaléka jelent csak tényleges korrekciót a célnyelvi szövegben, a fennmaradó 87 százalék valójában a célnyelvi szöveg csiszolása, finomítása.

A kötet nyolcadik tanulmánya, Ricardo Muñoz Martín: *Typos & Co.* című munkája azt az érdekes hipotézist fogalmazza meg, hogy a fordításokban található elírásokat nem csupán a nem tökéletes gépelési képesség, vagy éppen a billentyűzet mérete okozza, hanem a figyelem lankadása, elkalandozása is. Az értékelés alapját négy kísérleti alany és 44 log-fájl képezi. Muñoz feltételezése szerint az elgépelések arra vezethetők vissza, hogy a kognitív erőforrásokat éppen más mentális folyamatok segítségével kell használni, mint például a

problémamegoldásra, így nem marad megfelelő energia a hibáktól mentes gépelésre. Bár a tanulmány nem hivatkozik rá, de a hipotézis kapcsán óhatatlanul felmerülhet az olvasóban a tolmácsolás területéről Daniel Gile effort-modellje, amelyben hasonló megfontolások játszanak szerepet.

Az utolsó előtti munka Fabio Alves és Tânia Liparini Campos nevéhez köthető és a *Translation technology in time: investigating the impact of translation memory systems and time pressure on types of internal and external support* címet viseli. A szerzők által elvégzett vizsgálat célja, hogy megállapítsa, mennyiben befolyásolja egy fordításmemória-rendszer és az időbeli nyomás a profi fordító által használt segédeszközök típusát. Ennek kapcsán 12 fordító fordításait vizsgálják belső és külső segítségre vonatkozóan, mégpedig angolról vagy németről portugálra fordítás során, kiterjesztve a kutatást az első orientálódás, a megfogalmazás és az átdolgozás szakaszára.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az időbeli nyomás növeli azt az igényt, hogy a fordító a fordításmemória által kínált megoldásokra hagyatkozzon. A segítség típusát illetően azonban nincs befolyása az időbeli nyomásnak. A fordítók használnak ilyen esetekben szótárakat, illetve az internetet is segítségül hívják, elsősorban mégis saját tudásukban bíznak a fordítási problémák megoldása során.

A kötet záró tanulmánya, Maxim I. Stamenov *Cognates in language, in the mind and in a prompting dictionary for translation* című munkája a rokon szavak használatával foglalkozik, beleértve a „hamis barátokat” is. Ezen túlmenően megoldásokat javasol arra, miképpen lehet az ilyen kifejezések szótárát implementálni egy ember és számítógép közötti interakciós rendszerbe. A szerző ennek során angol–német és német–angol irányban hoz példákat, de a tanulmány egyik fejezetében angol–bolgár irányban is vizsgálja a rokon szavakat a jogi szaknyelvben.

Összességében megállapíthatjuk, hogy jelen munka részletesen, több szempontból igyekszik körüljárni a fordítás folyamatát és azt, mi is történik a nyelvi transzfer során az emberi agyban. Számos kutatási módszert és több különböző nyelvpárban zajló vizsgálatot ismerhetünk meg a nemzetközi szerzőgárda tollából. A tíz tanulmány összesen hét nyelvet érint.

A tárgyalt témák sokszínűségének köszönhetően véleményem szerint számos, fordításelméletekkel, fordításkutatással foglalkozó szakember számára jelenthet a kötet fontos kiindulási alapot. Így a magyar kutatóknak is lehetőségük nyílik arra, hogy elmélyedjenek a fordítási folyamat további vizsgálódásaiban, és – a kötet víziójának megfelelően – segédkezzenek abban, hogy megbízhatóbb modellek szülessenek a fordítói kompetencia és annak elsajátítása terén, illetve megtalálják a megfelelő külső segédeszközöket a fordítók munkájának segítéséhez.

Michaela Wolf, Alexandra Fukari (eds.)

Constructing a Sociology of Translation
(Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing
Company. 2007. ISBN 978 90 272 1682 3 pp 226)

Harsányi Ildikó

E-mail: iharsanyi@gmail.com

A Benjamins Translation Library sorozat 74. kötete 2007-ben jelent meg *Constructing a Sociology of Translation* címmel, Michaela Wolf és Alexandra Fukari szerkesztésében.

Mint ahogy Michaela Wolf az előszóban kifejti, a szöveggyűjtemény annak köszönheti létrejöttét, hogy az utóbbi időkben egyre nagyobb hangsúlyt kap a fordítás folyamatának és eredményének társadalmi beágyazottságban való szemlélete. A fordítás „socially regulated activity” idézi Hermanst. Időszerű tehát a fordítástudomány és a szociológia kapcsolatának kutatása.

A fordítástudomány alapvetően interdiszciplináris tudományág, a szociológia így csak elfoglalja helyét a többi olyan ágazat mellett, ahonnan eddig merített. Maga az interdiszciplinaritás az oka a szemléletbeli fordulatoknak is. Az utóbbi években valóban megfigyelhető az eltávolodás a szövegközpontú szemlélettől, a fordítást inkább a kultúrák közötti mediációként kezdik értelmezni a kutatók. Ebből kiindulva a fordítást mint kultúrakonstruáló elemet képzelik el, amelynek két szintje van: a kulturális és a társadalmi, vagyis a fordításoknak esetenként szerepe lehet a társadalomalakító folyamatokban (pl. migráció).

A fordítást tehát Wolf mint társadalmi tevékenységet írja le, így tágabb, szociokulturális közegbe helyezi annak kutatását is. Több téren párhuzamot fedez fel a szociológiával, pl. ott is központi fogalom a norma mint társadalmi konszenzus, valamint a *hatalom* és az *ideológia* fogalmai, melyek szintén helyet kapnak a fordításkutatásban is.

A kötet egésze Pierre Bourdieu terminológiai apparátusára és fogalomrendszerére építkezik, így teremtve meg a közös nyelvet a szociológia és a fordítástudomány között. A fordítás szociológiájának módszertani keretét a szerzők szerint a bourdieu-i kategóriák mentén lehet a legjobban felállítani, mivel az eddigi megközelítések, bár érdeklődtek a szociológiai aspektus iránt, nem voltak eléggé koherensek és szisztematikusak.

A deskriptív megközelítés azonban lassan teret enged annak a nézőpontnak, hogy a fordítás folyamatát, annak résztvevőit és a fordítást mint kulturális terméket szociológiai szemszögből is vizsgálhassuk. A fordítások ugyanis beágyazódnak a társadalmi diskurzusba, hozzájárulnak egy társadalom identitásának változásaihoz és részt vesznek a gazdasági (piaci) folyamatokban is.

Wolf ugyanakkor rámutat arra is, hogy Bourdieu kategóriái (pl. *habitus*, *illusio*, *mező*) néha nem teljes mértékben alkalmazhatók ebben az új kontextusban.

Maga a tanulmánygyűjtemény négy részből áll. Az első a fordító helyzetével foglalkozik ebben a szociológiai megközelítésben, a második kifejezetten Bourdieu hatását vizsgálja, a harmadik módszertani és gyakorlati kérdéseket taglal, az utolsó pedig magának a fordítástudománynak a szociológiai perspektívájáról és jövőjéről ejt szót.

Az első részben két cikket olvashatunk. Erich Prunch *Priests, princes and pariahs (constructing the professional field of translation)* című munkája a fordítók társadalmi státusát elemzi. Úgy véli, hogy a fordító és a szöveg viszonya lehet autokratikus és demokratikus is, ez a viszony az adott társadalom szerkezetét és a politikai elit befolyását tükrözi a kulturális kommunikációra. Szót ejt a fordítók hagyományos kettős szerepéről is, mely egyfelől marginálisnak mondható, mégis kulcsszerepet játszanak a kultúrák közti közvetítésben. Maga a fordítástudomány sem foglalkozott a fordító társadalmi és kulturális szerepével. Mivel főleg szövegközpontú megközelítéssel dolgozott, a fordítót csak mint „ideális fordítót” vette figyelembe, hasonlóan a nyelvészet „ideális beszélő” fogalmához. Még a kognitív alapú elméletek is mentális koncepciókból és pszicholingvisztikai kísérletekből indultak ki, nem pedig a gyakorlatból.

A 90-es évektől azonban végbement egy ún. kulturális fordulat, melynek során egyre inkább a fordítás kultúrspecifikus mivoltára helyeződött a hangsúly, így kapott egyre nagyobb érdeklődést a fordító személye. Hatott rá az irodalmi dekonstrukció is, mely szerint a textualitás mögött nincs objektív valóság. Maga a fordítás fogalma is egy dekonstrukciós metafora. A tolmácsolással hasonló a helyzet: míg régebben az „elit” szinkrontolmácsolás képezte a kutatások magvát, addig mára egyre inkább előtérbe kerül pl. a közösségi tolmácsolás kutatása.

A rendszerezettebb szociológiai megközelítés nyomán tehát újjászületett az ideális fordító fogalma is: valódi személy, integrálva az ő társadalmi és történeti közegébe.

A cikk ezek után a fordítást mint a transzkulturális kommunikáció egyik formáját elemzi tovább. A társadalmak egymással folytatott szimbolikus és nemszimbolikus interakciójának par excellence formája a fordítás. Minél komplexebb egy társadalom, annál inkább elkülönülnek ennek a kommunikációnak a típusai (pl. a fordítás és tolmácsolás). Maguk a kultúrák is különböző presztízűek egymáshoz képest, általában a magasabb presztízű a forráskultúra, az alacsonyabbak pedig a célkultúrák. Egyfajta kulturális hegemonia valósul tehát meg. Ez a helyzet kihat a fordítók státusára az adott kultúrában. Általában azonban megfigyelhető, hogy a demokratizálódás folyamán megnő az igény a fordítói munkára.

Mára a fordítás tömegessé vált, ennek negatív hatásait is érzékelni lehet.

A cikk leír néhány tipikus fordítói habitust, mely a címben jelzett pap–pária tengelyen mozoghat, valamint szót ejt a tolmácsolást kísérő hatalmi játékokról, és tesz némi történeti kitérőt is.

A másik idetartozó tanulmány Theo Hermansé, *Translation, irritation and resonance* címmel. A cikk központi fogalmai az ekvivalencia és az intertextualitás. Abból a tényből indul ki, hogy egyes szövegek, pl. nemzetközi szerződések különböző nyelvű változatai nem minősülnek fordításnak, így írjuk sem tekinthető fordítónak. Amiből többek között az következik, hogy ha egy fordítás

az eredetivel egyenrangú, megszűnik fordításnak lenni. Viszont akkor eredetileg nem volt egyenrangú azzal.

Maga a fordítás sem tekinthető végleges szövegnek, hiszen bármikor megismételhető. Ezenkívül, mivel a fordítói szubjektum hatással van rá, a különböző fordítások nem lehetnek egyformák, párbeszédbe lépnek egymással, intertextuális dimenzió nyílik. A szerző Genette alapján jut el odáig, hogy mivel a fordítás értelmezés, rengeteg nem választott lehetőség kiesik, végleges formát pedig lehetetlen elérni, az eredetinek egyik fordítás sem lehet a kizárólagos reprezentánsa. Jogilag viszont elérhető, hogy egyetlen fordítás minősüljön hivatalosnak (copyright).

A szerző Niklas Luhmann elmélete alapján írja le a fordítói tevékenységet mint társadalmi kommunikációs aktust. A fordítás mint rendszer funkciója eszerint kiterjeszteni a társadalom kommunikatív hatókörét a nyelveken keresztül. Másodlagos diskurzus, idézetként is értelmezhető.

Hermans cikke tehát amellet, hogy társadalmi, szociológiai rendszerként ábrázolja a fordítást, az irodalomelmélet szempontjait is beleveszi a gondolatmenetébe.

A kötet második része Bourdieu hatását elemzi, melyet a fordítás szociológiájára tett. Ennek keretén belül az első írás a francia nyelvű *Objectivation, réflexivité et traduction – Pour une re-lecture bourdieusienne de la traduction* Jean-Marc Gouanvic-tól. A Bourdieu-i fogalmakat alkalmazza a fordítás különböző aspektusaira, hogy az objektiváció feltételeit meg lehessen teremteni. Ő is abból indul ki, hogy a fordításról való gondolkodásba a szövegen kívül be kell vonni különböző gazdasági és társadalmi feltételeket, valamint a fordítás folyamatának szereplőit. Bourdieu mező-elméletében próbálja elhelyezni a fordítói tevékenységet. Arra a következtetésre jut, hogy mivel a két szöveg két különböző mezőt képez, a fordításnak nincs külön mezője. A célszöveg viszont két mezőhöz is tartozik. Ez a kettős kötődés megvan a fordítónál is, akinek a *habitus*a a fordítás pillanatában kétnyelvű, ami a két kultúra konvergenciájának eredménye. A fordító habitusa mint Bourdieu-i kategória szintén elemzésre kerül.

Johan Heilbron és Gisèle Sapiro *Outline for a sociology of translation (translated from French) – Current issues and future prospects* című munkája szintén abból a megállapításból indul ki, hogy a fordításról való gondolkodásból a legutóbbi időkig hiányzik a társadalmi aspektus figyelembe vétele. Hangsúlyozzák a nemzetközi kulturális kapcsolatok politikai vetületének fontosságát, és az ebből adódó fordítási következményeket. Érdekes tény például, hogy a világon összesen fordított szövegek mintegy fele angol forrásnyelvű. Általánosságban pedig el lehet mondani, hogy minél központibb egy ország kulturális pozíciója, annál kevésbé lesz célnyelv a fordításban. A szövegek áramlása tehát nemcsak kulturális, hanem politikai és gazdasági tényezőktől is függ. Ebben az egyes országok az erős szabályozottság és a teljes szabadpiac közti skálán mozognak. Megnő a szerepe a könyvpiac szereplőinek, néhány országban pedig a kulturális javak piaca állami védelem alatt áll.

A szerzők szót ejtenek még a műfordítói és a szakfordítói szakmák mind erőteljesebb különválásáról. Az előbbire még napjainkban is az individualizmus, elitizmus és elkülönülés jellemző.

Bourdieu nyomán hívja fel a cikk arra is a figyelmet, hogy a fordított szövegek a célnyelvi közegben eredeti kontextusuk nélkül vannak jelen, így máshogy viselkednek recepció szempontjából, mint az eredeti szöveg a forrásnyelvi közegben. A recepció ugyanakkor függ a forrásnyelvi kultúra és nyelv státusától a célnyelvi környezetben.

A fordítás szerepe tehát egyfajta kulturális mediáció, viszont gazdasági és politikai funkciója is lehet, legitimációs szerepet is betölthet és a kollektív identitást is alakíthatja. Ha a célnyelv valamilyen világnyelv, ez az eredeti szerző státusát is megerősítheti. Kanonizáló erőként működhetnek a nemzetközileg elismert, nagy kiadók is.

A fejezet utolsó cikkét maga az egyik szerkesztő, Michaela Wolf írta, *The location of the „translation field”*. *Negotiating borderline between Pierre Bourdieu and Homi Bhabha* címmel. Ebben azt a meglátását fejt ki, miszerint a Bourdieu által felvázolt mező-elméletet csak korlátozottan lehet a fordításra mint mediációra alkalmazni. Bhabha teoremajának segítségével azonban sikerülhet a társadalmi mezők fogalmának dinamizálása. Ez voltaképpen egy „harmadik tér” (*third space*) létrejöttét tétélezi, és ezáltal sikerülhet megragadni a „fordítási mező” ideiglenes karakterét. Kérdéses marad azonban az, hogy létezik-e egyáltalán különálló fordítási mező.

A kötet harmadik nagyobb fejezete *Mapping the field – Issues of method and translation practice* címmel gyakorlatiasabb megközelítéseket ismertet. Elsőként Mirella Agorni módszertani fejtegetését (*Locating systems and individuals in translation studies*) olvashatjuk, mely tulajdonképpen a fordítástudomány kutatómódszertanával foglalkozik. A deskriptív–preskriptív dichotómiát szerinte nem oppozícióként, hanem kontinuumként kellene kezelni, valamint itt az ideje a szociokulturális és a fordító individuumára irányuló kutatások bevonásának is. A fordító egyéni döntései és az adott társadalom fordítási szokásai között ugyanis szoros összefüggés áll fenn. Szót ejt még a normaelméletet napjainkban egyre inkább felváltó gondolkodásról, mely egyszerűen fordítói stratégiákat ír le. A cikk esettanulmányok segítségével szemlélteti a felvázolt problémákat.

Hélène Buzelin *Translations „in the making”* című munkájában a fordítás szociológiájának modern történetét vázolja fel, melynek során szintén a hagyományos, karteziánus dichotómiák felszámolásának gondolatáig jut el. Az előbbi helyett Bruno Latour actor-network elméletét javasolja a fordítástudományba bevezetni, melyet már több tudományterületen is sikeresen alkalmaznak. Két kulcsszava a *hálózat* és a *fordítás* (transzformáció értelemben). A szerző a kiadók által megrendelt műfordítások példáján keresztül szemlélteti a teóriát. Saját kutatást végzett, négy éven keresztül kísérte figyelemmel a folyamatot.

A fejezetben kapott helyet Andrew Chesterman *Bridge concepts in translation sociology* című cikke is, melyben a fordítás minőségének vizsgálatával foglalkozik. Szerinte ez a társadalmi szempontból is releváns aspektus a deskriptív fordításelméletek elterjedésével háttérbe szorult. A fordítás szociológiája azonban mint új tudományág, hidat teremthet olyan más ágak között, mint például a szövegnyelvészet és a kulturális tanulmányok. A túlságosan fragmentálttá vált fordítástudományban fenntartaná a koherenciát.

A kulturális és kognitív fordulatok után ez a szociológiai fordulat a fordítástudomány történetében. Ez az új megközelítés fókuszba állít olyan elemeket is, mint például a fordítói piac, a kiadóipar és a fordítások társadalmi szerepe.

A kötet utolsó, *Constructing a sociology of translation studies – Overview and perspectives* című fejezetében két tanulmány kapott helyet. Elsőként Daniel Simeoni *Between sociology and history – Method in context and in practice* című munkáját olvashatjuk. A szerző megállapítja, hogy a szociológiával ellentétben a fordítástudományban nem alakult ki egységes módszertan (talán épp a többgyökerűség miatt). Az írás második része egy esettanulmány az első olasz nyelvű Shakespeare-fordításról.

A gyűjteményt egy francia nyelvű cikk zárja: Yves Gambier *Y a-t-il place pour une socio-traductologie?* címmel. Kiindulópontja az, hogy a fordítástudomány mint intézményesült diszciplína még fiatal és feltáratlan. A szerző alapvető kérdése, hogy miért kölcsönöz mindig a fordítástudomány más tudományterületekről ahelyett, hogy belőle kölcsönözne. Ezután a fordítástudomány mint tudományos tevékenység kerül a fókuszba. Főbb kérdései: hogyan működik a kutatás, hogyan dől el, mi lesz egy konferencia vagy értekezés témája, és arra a paradoxonra is kitér, hogy egy fordítással foglalkozó tudományágban az angol nyelv tulajdonképpen mint lingua franca működik. Érdeemesnek tartja tehát, hogy magát a tudományág működését is kutassák, ebben pedig nagy segítség lenne egyfajta „szocio-fordítástudomány” szakterület létrehozása. Kidolgozásra vár például a fordítástudomány története, azaz a történeti perspektíva felállítása, mely egyelőre viszonylag rövid, és Gambier szerint önmagát marginalizálja. Egyre több enciklopédia és antológia készül, ami viszont kedvező irányba mutat. Összességében a szerző szerint a fordítástudománynak igényeket kell támasztania saját magával szemben, és megvizsgálni, rendszerezni az olyan területeket, mint pl. az egyesületei, doktori iskolái, oktatási intézményei, találkozóit, kiadványait.

A fordítástudomány tehát három irányban orientálódhat: a kutató személyének vizsgálata, a tudományág története és a jövőre vonatkozó igények felé. Ezek a területek hozhatják felszínre a még homályos pontokat, tisztázhatják a kutatók ideológiáját, módszereit és fejleszthetik a nemzetközi hálózatot. A kötet a szerzők szakmai életrajzának ismertetésével ér véget.

Summaries in English

Mátyás BÁNHEGYI

Political Texts and Translation Studies Part 2: Text Linguistic Trends in the Study of Political Discourse

Abstract: The study describes the text linguistic research of political texts in the field of Translation Studies and presents an overview of critical discourse analysis-based studies in this research field. First, the relationship between text, power and ideology and its implications on the role of translation are explored. The aspects of this question with relevance to the current state of Translation Studies are also elaborated on. This is followed by a review of studies on the translation of political texts and on the power relations involved. The paper classifies such studies into the following six research fields: translators' professional roles and politics; translators acting as mediators in situations of political conflict; translators' professional responsibilities and the strategies they apply; the inference of translators' own historical, social and cultural backgrounds; manipulation in the translation of literary texts and other text types; and critical discourse awareness in translation. Next, the most recent studies in the above research fields and their results are presented. It is concluded that these approaches exhibit quite varied research methods and their results cannot be compared. With a view to the future development of this research field, it seems expedient to introduce a unified research method and tool, or at least to develop such to serve as a potential alternative in future research.

Keywords: political discourse, ideology, power, critical discourse analysis, text linguistic trends

Ildikó HARSÁNYI

Metaphor as an Instrument of Alternative Construals in Translation

Abstract: This paper gives an analysis of the translation of metaphor systems in journalistic texts concerning politics, using French-Hungarian examples, on the basis of the cognitive metaphor theory.

The issue of translating metaphors remained peripheral in translation studies for a long time. According to cognitive theories, metaphorical expressions which are considered as linguistic mappings of our conceptual structures can also be the instruments of the so-called alternate construal within a language and in the transactions between languages, meaning that they can function as the interpretation of the same fragment of reality from different aspects. Most of our conceptual metaphors are universal, but the metaphorical linguistic expressions based on them can depend on languages and cultures.

Based on that, I reviewed the translation of some conceptual metaphors that form a coherent network in the text, such as ABSTRACT SYSTEMS, EVENT STRUCTURE or POLITICS IS WAR. The main object of my research is the question to what extent and why translators make use of alternate construals in those cases where the linguistic realisation of a conceptual metaphor in the target language could have been achieved by an equivalent metaphorical expression in the source language.

Keywords: conceptual metaphor, alternate construal, metaphor system, metaphorical expression, translation of metaphors

Anikó MAKKOS

Translation and use of text organising grammatical items in language learners' translations

Abstract: The present paper shows the difference between the translation behaviour of language learners and professional translators in the use of basic text organising items. The study of translated references, conjunctions and other translation-independent referential items in translations by 12 language learners and one professional translator sheds light on some important translation techniques which students obviously do not use, however, the quality of their translation products would definitely benefit from it. The obligatory implicitation of personal pronouns in English to Hungarian translations belongs to this category.

At the same time the paper makes it clear that translation is not only the question of language knowledge but it needs a kind of translator's attitude and way of thinking. We assume that explicitation, which is characteristic of the process of translation due to different reasons, is more typical of translators than of language learners. It seems that mother tongue norms, which would lead to more explicit structures, are not as strong as the influence of the source text's surface structures in the translations of language learners. Furthermore, language learners do not have the motivation which urges professional translators to adjust the target language text to the needs of target text users. The final conclusion of the study is that translations produced by language learners are quasi correct products.

Keywords: text linguistics, translation behaviour, language learners, explicitation/implicitation, mother tongue norms

Andrea Ágnes REMÉNYI

Corpus-Based Research of Collocations

Abstract: Computer-based corpora have facilitated the collection and analysis of frequently occurring multi-word semantic items. In this paper these are primarily defined according to quantitative and grammatical criteria, while semantic criteria are used only for subcategorisation. With the help of the collocational occurrences of a randomly chosen lemma in two large Hungarian corpora (Hungarian Historical Corpus, Hungarian National Corpus) those quantitative tools of analysis are described which can support the selection of the lexicographically relevant multi-word items.

Keywords: collocations, multi-word semantic items, classification criteria, Hungarian Historical Corpus, Hungarian National Corpus

Edina ROBIN

Explicitation in Edited Translations

Abstract: Researchers testing Blum-Kulka's (1986) initial explicitation hypothesis do not normally take into account that their examined corpora often contain edited translations. These texts are not simply results of the translator's transfer operations, but were also affected by the editor's modifications. The question arises therefore whether the explicating shifts attributed to the translator are universal features of translations only, or may belong to the editorial process. The main aim of the present study was to form hypotheses which can serve as a basis for further research on the relation between draft and edited translations, transfer and editorial operations. Particular emphasis was put on the examination of explicating shifts as a universal phenomenon of translation. During the analysis draft Hungarian translations of contemporary English novels were compared to their edited Hungarian versions – mainly on the basis of Klaudy's (1997) and Gumul's (2006) categorization – to determine whether editors use explicating shifts while modifying translated texts. The result of the study seems to ascertain that editors do perform explicitation in the editorial process.

Keywords: translation universal, explicitation, draft translation, edited translation, editing operations, editorial corpus

A szerkesztőségbe beérkezett újabb könyvek

A szerkesztőség továbbra is szívesen fogad recenziós példányokat a F/T kutatás területén megjelent legújabb könyvekből, és várja a jelentkezőket új fordítástudományi könyvek ismertetésére

2010

- Dróth Júlia (szerk.) 2010. *Szaknyelv és szakfordítás 2009-2010*. Gödöllő: Szent István Egyetem. 110 pp. ISSN 1587-4389
- James St. André (ed): 2010. *Thinking through Translation with Metaphors*. Manchester: St Jerome. 326 pp. ISBN 1-905763-22-0
- Károly Krisztina, Fóris Ágota (szerk.) 2010. *Nyelvek találkozása a fordításban. Doktorai Kutatások Klaudy Kinga tiszteletére*. Budapest: Eötvös Kiadó. 300 pp. ISBN 978 963 312 01 25
- Kayoko Takeda 2010. *Interpreting the Tokyo War Crimes Tribunal: A Sociopolitical Analysis (Perspectives on Translation)*. Ottawa: University of Ottawa Press. 216 pp. ISBN 0776607294
- Zimányi Árpád (szerk.) 2010. XIX. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Eger, 2009. április 3-5. *A MANYE Kongresszusok előadásai*. Vol. 6. No.1. 427 pp.+ Vol.6. No.2. CD. ISSN 1786 545X ISBN 978 963 9894-54-9

2009

- Benő Attila 2009. *Román-magyar kulturális szótár*. Sepsiszentgyörgy: T3 Kiadó. 198 pp. ISBN 978-973-88654-4-0
- Dobos Csilla 2009. *Funkcióigés szerkezetek*. Miskolc: Passzer Kft. 145 pp. ISBN 978-963-06-7603-8
- Frank Tibor, Károly Krisztina (szerk.) 2009. *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón*. 440 pp.
- Huszár Ágnes 2009. *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 123 pp. ISBN 978 963 9902 29 9
- Inger M. Mees, Fabio Alves, Susanne Göpferich (eds) 2009. *Methodology, Technology and Innovation. A Tribute to Arnt Lykke Jakobsen*. Copenhagen Studies in Language Vol. 38. Copenhagen: Samfundslitteratur. 411 pp. ISBN 978-87-593-1476-0
- Kontra Miklós, Bakró Nagy Marianne 2009. *A nyelvészetről - egyes szám első személyben II*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 223 pp. ISBN 978-963-482-3
- Lőrincz Julianna 2009. *Nyelvi jelentés és variativitás. Szemantikai alapismeretek*. Komárom: Selye János Egyetem. 241 pp. ISBN 978-80-89234-88-2
- Nádor Orsolya (szerk.) 2009. A magyar mint európai és világnyelv. XVIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Budapest, 2008. április 3-5. *A MANYE Kongresszusok előadásai*. Vol. 5. No.1. 319 pp.+ Vol.5 No.2. CD. ISSN 1786 545X ISBN 978 963 87866-4-7
- Rodica Dimitriu, Miriam Shlesinger (eds.) 2009. *Translators and their Readers. In Homage to Eugene A. Nida*. Brussels: Lés Éditions du Hazard. 363 pp. ISBN 2-930154-23-3
- Susanne Göpferich, A. Lykke Jakobsen, Inger M. Mees (eds) 2009. *Behind the Mind*. Copenhagen Studies in Language Vol. 37. Copenhagen: Samfundslitteratur. 264 pp. ISBN 978-87-593-1462-0

- Vermes Albert 2009. *Basics of Translation Theory and Practice*. Eger: EKF Liceum Kiadó. 134 pp. 978-963-9894-32-7
- Vermes Albert 2009. *The Process of Translation*. Eger: EKF Liceum Kiadó. 166 pp. ISBN 978-963-9894-27-3
- Yves Gambier and Luc van Doorslaer (eds) 2009. *The Metalanguage of Translation*. Amsterdam: John Benjamins. 192 pp. ISBN 978 90272 2250

2008

- Benő Attila 2008. *Kontaktológia. A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó. 201 pp. ISBN 978-973-88620-2-9
- Erika Kegyes (Hrsg.) unter Mitarbeit von Ágnes Huszár 2008. *Genderbilder aus Ungarn (Ergebnisse der ungarischen Genderforschung)* Hamburg: Verlag Dr. Kovač. 298 pp. ISBN 978-3-8300-3775-2
- Fóris Ágota 2008. *Kutatásról nyelvészeknek. Bevezetés a tudományos kutatás módszertanába*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 239 pp. ISBN 978-963-19.6323-6
- Kis Balázs, Mohácsi-Gorove Anna 2008. *A fordító számítógépe*. Bicske: Szak Kiadó. 392 pp. ISBN 978-963-9863-05-7
- Ladányi Mária 2008. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: Elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 300 pp. ISBN 978 963 7094 81 1
- Magay Tamás (szerk.) 2008. *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 325 pp. ISBN 978 963 05 8559 0
- Petra Szatmári, Dóra Takácsa (Hrsg.) 2008. *„...mit den beiden Lungenflügeln atmen” Zu Ehren von János Kohn*. München: Lincom. 291 pp, ISBN 978-3-89586-148-2
- Sárdi Csilla (szerk.) 2008. Kommunikáció az információs technológia korszakában. XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Siófok, 2007. április 19-21. *A MANYE Kongresszusok előadásai*. Vol. 4. No.1. 291 pp.+ Vol.4 No.2. CD. ISSN 1786 545X ISBN 978 963 06 4512 6
- Soproni András 2008. *Orosz kulturális szótár*. Budapest: Corvina. 573 pp. ISBN 978 963 13 5559 8
- Susanne Göpferich, Arnt Lykke Jakobsen, Inger M. Mees (eds) 2008. *Looking at Eyes. Eye-Tracking Studies of Reading and Translation Preprocessing*. Copenhagen Studies in Language Vol. 36. Copenhagen: Samfundslitteratur. 208 pp. ISBN 978-87-593-1436-4
- Szele Bálint 2008. *„Társalogni avval, aki bölcs” 11 Shakespeare-interjú*. Budapest: Ráció Kiadó. 181 pp. ISBN 978-963-9605-59-6

A recenzálandó könyveket az alábbi címre kérjük elküldeni:

A FORDÍTÁSTUDOMÁNY szerkesztősége

Klaudy Kinga főszerkesztő

ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszék

1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F.

Tel: 4116500/5894, Fax: 4855217 E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

FORDÍTÁSTUDOMÁNY

Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből

(ISSN 1419 7480)

(megjelenik évente két alkalommal – tavasszal és ősszel –
1 példány ára: 1500 Ft)

Főszerkesztő:

KLAUDY KINGA

E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu

A **FORDÍTÁSTUDOMÁNY** magyar nyelvű, lektorált, tudományos folyóirat, melyet az ELTE BTK Fordító- és Tolmácsképző Tanszéke indított 1999-ben. A folyóirat évente kétszer jelenik meg, alcíme: *Tanulmányok az írásbeli és szóbeli nyelvi közvetítés elmélete, gyakorlata és oktatása témaköréből*.

A **FORDÍTÁSTUDOMÁNY** célja, hogy **magyar nyelvű** szakmai fórumot teremtsen egy dinamikusan fejlődő új interdiszciplináris tudományos kutatási terület művelői számára. A folyóirat a fordítástudományt a lehető legtágabban értelmezi. Helyt kap benne a fordítói és tolmácsolási gyakorlat bármely válfajának rendszerező és elméleti megközelítése. Az **általános fordításelméleti** tanulmányokon kívül nagy teret szentel a **leíró** fordításkutatásnak, a **párhuzamos korpuszokon** alapuló **empirikus** vizsgálatoknak, a fordítás és tolmácsolás **oktatásának**. Rendszeresen közöl műhelytanulmányokat, fordításkritikát. Figyelemmel kíséri a fordítástudományi, valamint a fordítástudományhoz kapcsolódó publikációkat, ezekről hosszabb elemző kritikákat közöl a **Recenziók** rovatban, és rövidebb ismertetéseket a **Szemle** rovatban.

A folyóirat érdeklődésre tarthat számot a fordítás és tolmácsolás elméleti kérdéseivel foglalkozó szakemberek, tudományos kutatók, gyakorló fordítók és tolmácsok, irodalom- és nyelvészek, fordító- és tolmácsképzésben részt vevő tanárok és diákok, nyelvi konzulensek és nyelvpolitikai szakértők, kiadók és szerkesztők, szótárkészítők és korpusz-építők körében.

A kéziratokat kérjük elektronikus és nyomtatott formában az alábbi címre küldeni: Klaudy Kinga, főszerkesztő ELTE BTK FTT Budapest, 1088 Múzeum krt. 4. „F” épület, I. emelet 9–11. E-mail: kklaudy@ludens.elte.hu. A kéziratok formai kivitelezésében a MANYE honlapján található szerkesztési útmutató követendő: www.kjf.hu/manye. A cikkhez kérünk 150 szavas angol és magyar absztraktot csatolni, öt-öt kulcsszóval. A beérkezett cikkeket először a szerkesztőbizottság bírálja el abból a szempontból, hogy illeszkednek-e a folyóirat profiljába. Ezután következik a névtelen lektorálási folyamat, melyben a lektorok, elfogadásra, átdolgozásra vagy elutasításra javasolhatják a kéziratot.

A korábbi évfolyamok tartalomjegyzéke, és a közelmúltban megjelent folyóiratszámok teljes anyaga megtalálható az FTT honlapján: www.elteftt.hu. Korlátozott számban a folyóirat régi számai is megrendelhetők. Könyvtárak számára az esetleg hiányzó korábbi számokat lehetőség szerint pótoljuk.

Megrendelés, előfizetés: Papp Sándorné ELTE BTK FTT Budapest, 1088 Múzeum krt. 4. „F” épület, I. emelet 9–11. Tel: 4116500/5894. E-mail: pappjutka@ludens.elte.hu.